

कार्यन्वित संकल्पना- लिंग/लिंगभाव आणि पुरुष प्रधानता

प्रकरण रचना:

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ लिंग आणि लिंगभाव

१.२.१ लिंग: संकल्पना

१.२.२ लिंगभाव: संकल्पना

१.२.३ लिंग आणि लिंगभावाचे खंडन

१.३ पुरुष प्रधानता

१.४ सारांश

१.५संदर्भ ग्रंथ

१.६ सरावासाठीचे प्रश्न

१.० उद्दिष्टे:

- 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या संकल्पना समजण्यासाठी त्यांच्यातील मुलभूत फरक समजून घेणे.
 - 'पितृसत्ता' या संकल्पनेच्या उत्क्रांती आणि संस्थात्मीकरणाचा अभ्यास करणे.
 - लिंग विषयक संकल्पनेचे चर्चा विश्वातील महत्त्व समजून घेणे.
-

१.१ प्रस्तावना:

स्त्री-पुरुषांमधील भेद हे नैसर्गिकतेपेक्षा अधिक सामाजिक आहेत आणि 'लिंग' आणि 'लिंग' यांमधील वैचारिक भेद हा दृष्टिकोन अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करतात. समाज आणि सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी सामाजिक शास्त्रज्ञ विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून 'लिंगभाव' संकल्पना वापरतात. लिंग अभ्यासामध्ये अनेक संकल्पना आहेत ज्या वर्तनाच्या अभ्यासासाठी एक संकल्पनात्मक सैद्धांतिक चौकट प्रदान करतात. लिल मॅथ्यूज यांनी १९८४मध्ये 'कन्स्ट्रक्शन ऑफ फेमिनिनिटी' यांनी त्यांच्या अभ्यासात पहिल्यांदा लिंग संकल्पना मांडली. मॅथ्यूज यांच्या दृष्टिकोनातून लिंग ही संकल्पना ओळखतात की प्रत्येक ज्ञात समाजात स्त्री आणि पुरुष यांच्यात फरक आहे. म्हणून, लिंग ही संकल्पना पुरुष आणि

स्त्रिया यांना सामाजिकदृष्ट्या समजून घेण्याचा आणि त्यांच्यातील नातेसंबंधांचा नमुना बनवण्याचा एक पद्धतशीर मार्ग आहे. लिंग या संकल्पनेत, आपण स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील वर्तनातील फरकांचा अभ्यास करू शकतो आणि या फरकांच्या आधाराचे मूल्यांकन करू शकतो जे प्रामुख्याने जैविकरित्या किंवा समाजाने तयार केले आहे. या प्रकरणामध्ये आपण समाजातील पुरुषी वर्चस्वावर प्रकाश टाकणारी पितृसत्ता ही संकल्पना देखील समजून घेणार आहोत.

संपूर्ण स्त्रीवादी लेखन आणि लिंग अभ्यासावरील सर्वांगीण चर्चा, लिंग आणि पितृसत्ता या संकल्पना आपल्या समाजातील स्त्री-पुरुषांमधील फरक समजून घेण्यासाठी आणि समाजातील पुरुषी वर्चस्व समजून घेण्यासाठी मूलभूत आहेत. या संकल्पना समजून घेणे विश्लेषणात्मक चौकट म्हणून काम करते.

१.२ लिंग आणि लिंगभाव:

शैक्षणिक क्षेत्रात, संशोधक आणि स्त्रीवादी लेखक जैविक दृष्ट्या भिन्न 'पुरुष' आणि 'स्त्री' पासून तसेच सामाजिकदृष्ट्या भिन्न 'पुरुष' आणि 'स्त्री' पासून वेगळे करण्यासाठी 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या संज्ञा वापरतात. एका स्तरावर, ते वेगळे करणे सोपे आहे – लिंग हे पुरुष आणि स्त्री शरीरांमधील जैविक फरकांना सूचित करते, तर लिंगभाव म्हणजे आपल्याला 'पुरुष' आणि 'स्त्रिया' बनवणाऱ्या इतर सर्व गोष्टींचा संदर्भ देते - सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया, आर्थिक आणि राजकीय संरचना. तथापि, हे एकक आपल्याला समजण्यास मदत करेल की लिंग आणि लिंगभावाचे प्रश्न इतके सोपे किंवा स्पष्ट नाहीत आणि स्त्रीवादी सिद्धांतामध्ये अत्यंत वादग्रस्त संकल्पना बनल्या आहेत. स्त्रीवादी समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, शैक्षणिक क्षेत्रात 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या संज्ञा समजून घेणे आणि त्यात फरक करणे अत्यावश्यक आहे.

१.२.१ लिंग: संकल्पना:

लिंग संकल्पनात्याच्या व्यापक अर्थाने, पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील जैविक आणि शारीरिक फरकांचा संदर्भ देते. लिंग हा शब्द जैविक दृष्टीकोनातून पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील फरक दर्शवतो. म्हणून जेव्हा एक अर्भक जन्माला येते, तेव्हा त्याला किंवा तिला त्यांच्या लिंगाच्या आधारावर मुलगा किंवा मुलगी म्हणून संबोधले जाते. हे वैशिष्ट्य पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील जननेंद्रियाच्या फरकांवर आधारित आहे. सिमोन डी. ब्युवॉइर (१९८८) आणि ऑन ओकले (१९७२), तसेच अधिक पुराणमतवादी 'लैंगिक भूमिका' सिद्धांतकारांसह अनेक सुरुवातीच्या शैक्षणिक स्त्रीवाद्यांनी, जैविक वास्तव म्हणून 'लिंग' आणि सांस्कृतिक म्हणून 'लिंगभाव' यातील फरक प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. मनोवैज्ञानिक आणि ऐतिहासिक वास्तव असा युक्तिवाद केला गेला आहे की लिंगांमध्ये जैविक निसर्गतःच मुलभूत फरक आहे. असे असले तरी, असा युक्तिवाद करण्यात आला की ज्या व्यक्ती एका विशिष्ट लिंगात जन्माला येतात त्यांचे नंतर विशिष्ट लिंग अपेक्षा आणि भूमिकांनुसार समाजीकरण केले जाते. एक जैविक पुरुष मर्दानी भूमिका घ्यायला आणि विचार करायला आणि मर्दानी पद्धतीने वागायला शिकतो, तर जैविक स्त्रीस्त्रीलिंगी भूमिका घ्यायला आणि स्त्रीलिंगी पद्धतीने विचार करायला आणि वागायला शिकते. हे सिमोन डी.

ब्यूवॉयरच्या मोठ्या उद्धृत दाव्यात मांडले गेले आहे की, "स्त्री जन्मत नाही, तर स्त्री बनवली जाते".

कार्यन्वित संकल्पना- लिंग/लिंगभाव
आणि पुरुष प्रधानता

जननेंद्रिय आणि प्रजोत्पादक अवयवांमधील फरकांपलीकडे, जन्माच्या वेळी पुरुष आणि स्त्री मुलामध्ये फारसे फरक नसतो. उलट, समाज लिंग सामाजीकरणाद्वारे लिंगांमधील फरक निर्माण करतो. पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील काही मानसिक आणि सामाजिकदृष्ट्या तयार केलेले फरक जैविक फरकांद्वारे स्पष्ट केले जाऊ शकतात.

तथापि, ज्युडिथ बटलर यांसारख्या काही स्त्रीवादी लेखिका या मताला विरोध करतात. या फरकाचा पुरावा विविध स्रोतांकडून मिळतो. अनेक ऐतिहासिक आणि मानववंशशास्त्रीय अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, 'सामान्यतः' पुरुष किंवा स्त्री म्हणून वर्गीकृत केलेले संस्कृतींमध्ये लक्षणीय फरक असतो. जरी जैविक फरक तुलनेने स्थिर असले तरीही. एका समाजातील पुरुषांना श्रेय दिलेली भूमिका आणि वैशिष्ट्ये दुसऱ्या समाजातील स्त्रियांना दिली जाऊ शकतात. म्हणून आपण ज्याला नैसर्गिकरित्या मर्दानी मानतो ते खरेतर सांस्कृतिक रचना असू शकते. शिवाय, अनेक उदाहरणे ओळखली गेली आहेत जिथे लोकांनी, जन्माच्या काही विचित्रतेने (असामान्य परिस्थितीमुळे), त्यांच्या लिंगासाठी 'भिन्न' लिंग विकसित केले आहे आणि नंतर काही क्षणी त्यांच्या जैविक लिंगाबद्दल द्विधातेच्या आधारावर त्यांचे लिंग बदलले आहे. व्यक्ती त्यांचे लिंग बदलण्यास सक्षम असल्याचे दिसते, मात्र त्यांचे जैविक घटक अपरिवर्तित राहतात.

स्त्रीवादी विचारवंत म्हणतात की लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक अनेकदा दुर्लक्षित केला जातो. मोठ्या प्रमाणात लिंग हे निसर्गाचे निश्चित तथ्य (लिंग) मानले जाते. बऱ्याचदा, सांस्कृतिक किंवा सामाजिक 'तथ्यांचा' जैविक तथ्ये म्हणून अर्थ लावला जातो, म्हणून लिंग संबंधांना 'नैसर्गिक' केले जाते आणि लिंगांमधील सतत असमानता अपरिहार्य मानली जाते.

ज्युडिथ बटलर यांच्या मते लिंग/लिंगभाव भेदाचे मूलभूत तत्त्व हे आहे की लिंग प्रथम येते आणि ते नैसर्गिक आहे. लिंगभावयाकडे दुय्यम घटक म्हणून पाहिले जाते जे 'नैसर्गिक' भेदाच्या शीर्षस्थानी असते. बटलर यांच्या मते, 'सेक्स' (लिंग) ही एक सामाजिक श्रेणी आहे, म्हणजेच 'पुरुष' आणि 'स्त्री' यातील भेद हा मानवी, सामाजिक भेद आहे. हे जगाबद्दलच्या आपल्या विशिष्ट समज आणि त्याच्या विभाजनाशी संबंधित आहे. खरंच, ते दुय्यम मानले जाऊ शकते कारण 'लिंग' ही 'लिंगभाव' विश्लेषणातून आकारलेली एक श्रेणी आहे. बटलरन्यांनी त्यांची तपशिलवार चर्चा केली नसली तरी, लिंगाचा वैज्ञानिक (जैविक) अर्थ आणि व्याख्या यातील वादविवाद आणि बदल हे या युक्तिवादासाठी पुराव्याचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे, कारण ते सूचित करतात की लैंगिक श्रेणी सैद्धांतिकदृष्ट्या मूळ, ऐतिहासिकदृष्ट्या परिवर्तनीय आहे आणि बदलली आहे. शिवाय, बटलर आणि इतर लोक यांच्यानुसार, ज्यांचे जैविक लिंग जन्माच्या वेळी अस्पष्ट आहे आणि पारंपारिक प्रक्रियेच्या आधारावर ठरवले जाऊ शकत नाही अशा व्यक्तींच्या वरील उदाहरणांची पुनरावृत्ती करतात. ही प्रकरणे लैंगिक श्रेणी अस्पष्ट आणि संभ्रमीत करतात असा तिचा विश्वास आहे. ते सुचवतात की या श्रेण्या, काही प्रमाणात अनियंत्रित आहेत.

बटलर यांच्या मते, 'सेक्स' ही केवळ विश्लेषणात्मक श्रेणी नाही. खरं तर, ही देखील एक मानक श्रेणी आहे. ते महिला आणि पुरुष काय आहेत हे निर्दिष्ट करते. याव्यतिरिक्त, ते पुरुष

आणि स्त्रिया काय असावे हे निर्दिष्ट करते. याव्यतिरिक्त, ते पुरुष आणि महिलांच्या वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी नियम तयार करते. बटलर यांनी प्रस्तावित केले की सेक्स देखील एक सामाजिक श्रेणी आहे. हे अगदी स्पष्ट आहे, जिथे 'लिंगभाव' जैविक आधारावर ठरवता येत नाही. हे एक उदाहरण आहे परंतु, पुन्हा बटलर यांच्यासाठी एक अधिक सामान्य मुद्दा स्पष्ट करते, म्हणजे, 'सेक्स' या श्रेणीमध्ये एक मानक सामग्री आहे आणि पूर्व-दिलेल्या वास्तविकतेचे वर्णन केले जात नाही जे लिंग निर्माण करते. हे तिच्या पुढील चिंतेशी संबंधित आहे लिंग आणि लिंगभाव यांच्या 'कार्यक्षमते'शी. बटलर पुढे म्हणतात की, लैंगिकतेवरील हे मानक लैंगिकतेवरील मानक प्रमाणाशी गुंतलेले आहे, जे व्यक्तींना पुन्हा प्रकारांमध्ये (विषमलिंगी, समलैंगिक आणि उभयलिंगी) विभागते. बटलर यांनी त्यांच्या सुरुवातीच्या कामात 'हेटेरोसेक्सुअल मॅट्रिक्स' म्हणून संदर्भित केलेल्या भिन्नलिंगी 'नॉर्म', हे एक धोरणात्मक केंद्र आहे ज्याभोवती वर्गीकरण आणि नियमनचे प्रकार आहेत जे मानवी कृतींना शिस्त लावू इच्छितात. लैंगिकता, लिंग आणि लिंगभाव या दृष्टिकोनातून एकमेकांशी जोडलेले मानक प्रतिमान आहेत, जे संपूर्ण सामाजिक शरीरात असंख्य बिंदूवर लागू केले जातात.

युक्तिवाद असा आहे की, अर्भकांना विशिष्ट 'लिंग' म्हणून वर्गीकृत केल्यामुळे, ते नंतर त्यांच्या वागणुकीबद्दल आणि लैंगिक सामाजिकीकरण प्रक्रियेच्या लिंगानुसार अपेक्षांच्या श्रेणीच्या अधीन असतात. 'सेक्स' या कल्पनेवर प्रश्नचिन्ह लावण्याच्या पूर्वीच्या स्त्रीवादी भूमिकेपासून हा युक्तिवाद दूर होतो ज्यावर लिंग निश्चित केले जाते.

हे संशोधन लिंगांना पुरुष आणि स्त्री म्हणून ध्रुवीकरण करतात; लैंगिकता समलैंगिक आणि विषमलैंगिक म्हणून ध्रुवीकृत आहे; स्त्री आणि पुरुष म्हणून लिंग ध्रुवीकरण केले जाते - हे पारंपारिक शरीर प्रतिबिंबित करतात जे ट्रान्सव्हेस्टाइट्स, ट्रान्ससेक्सुअल्स, बायसेक्सुअल्स आणि इतर गोष्टी विचारात घेत नाहीत. जेव्हा अर्भकांना विशिष्ट लिंग म्हणून वर्गीकृत केले जाते, तेव्हा ते लिंगबद्ध समाजीकरणाद्वारे लिंगबद्ध वर्तनाच्या श्रेणीच्या अधीन असतात. यामुळे आपल्याला प्रश्न पडतो की लिंग म्हणजे काय?

१.२.२ लिंगभाव: संकल्पना:

सामान्यपणे, लिंग एक समाजशास्त्रीय किंवा संकल्पनात्मक श्रेणी म्हणून वापरले जात आहे आणि त्याला एक अतिशय विशिष्ट अर्थ दिला गेला आहे. हे स्त्री आणि पुरुष यांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक व्याख्येचा संदर्भ देते; समाज ज्या प्रकारे स्त्री आणि पुरुष वेगळे करतात आणि त्यांना सामाजिक भूमिका नियुक्त करतात. महिला आणि पुरुषांच्या संदर्भात सामाजिक वास्तव समजून घेण्यासाठी लिंग हे विश्लेषणात्मक साधन म्हणून वापरले जाते.

लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक त्यांच्या शरीरशास्त्रात स्त्रियांच्या अधीनतेचे श्रेय देण्याच्या सामान्य प्रवृत्तीला सामोरे जाण्यासाठी सादर केले गेले. अनेक वर्षांपासून असे मानले जात आहे की समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या वैशिष्ट्यांमध्ये आणि भूमिकांमधील फरक थेट जीवशास्त्राशी (म्हणजे लिंग) संबंधित आहेत आणि त्यामुळे ते बदलले जाऊ शकत नाहीत.

लिंग म्हणजे पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील सामाजिकरित्या तयार केलेल्या भूमिका आणि संबंधांचा संदर्भ सामाजिक रचना म्हणून, लिंग स्त्री किंवा पुरुष असण्याशी संबंधित सामाजिक गुणधर्म आणि संधी, तसेच स्त्री-पुरुष आणि मुली आणि मुले यांच्यातील संबंधांचे वर्णन करते. हे गुणधर्म, संधी आणि नातेसंबंध सामाजिकरित्या बांधले जातात आणि समाजीकरणाद्वारे प्राप्त केले जातात. हे गुणधर्मसंधी आणि संबंध संदर्भ/वेळ विशिष्ट आणि सतत बदलणारे आहेत.

लिंग ही संकल्पना, जशी आपण आता वापरतो ती १९७०च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात सामान्य भाषेत आली. लिंग ही एक विश्लेषणात्मक श्रेणी आहे जी सामाजिकरित्या तयार केली जाते. लिंग हा शब्द पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील वर्तनातील फरकांना देखील सूचित करतो ज्याचे वर्णन 'पुरुष' आणि 'स्त्रीलिंग' म्हणून केले जाते. लिंग/लिंगभाव भेद पुष्टी करण्याचा उद्देश असा युक्तिवाद करणे हा होता की जैविक फरकाचे वास्तविक शारीरिक किंवा मानसिक परिणाम पितृसत्ताक शक्ती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि स्त्रियांमध्ये नैसर्गिकरित्या घरगुती भूमिकांसाठी योग्य असल्याची जाणीव निर्माण करण्यासाठी अतिशयोक्तीपूर्ण केले गेले आहे.

स्त्रीवाद्यांचे लेखन या पैलूवर जोर देते आणि असा युक्तिवाद करतात की हे फरक जैविक नसून पितृसत्ताक समाजाची सामाजिक रचना आहेत. काही सिद्धांतकारांच्या मते, पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील जैविक फरक देखील त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक फरकांना कारणीभूत ठरतात. उदाहरणार्थ, ते दावा करतात की पुरुष शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या स्त्रियांपेक्षा चांगले आहेत. इतर सिद्धांतकारांचा असा दावा आहे की पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील जैविक फरक अतिशयोक्तीपूर्ण आहेत. पुरुषसत्ताक समाज पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ असे वर्णन करून हे भेद निर्माण करतो. त्यामुळे समाजात स्त्रिया पुरुषांच्या अधीन होतात.

'लिंग' ही संकल्पना आपल्याला हे सांगण्यास सक्षम करते की लिंग हा एक घटक आहे, परंतु लिंगभाव ही दुसरी गोष्ट आहे. प्रत्येक संस्कृती मुली आणि मुलांचे वेगवेगळे मूल्य देते आणि त्यांना वेगवेगळ्या भूमिका, प्रतिसाद आणि गुणधर्म नियुक्त करते. जन्मापासून मुली आणि मुलांसाठी जे सर्व सामाजिक आणि सांस्कृतिक 'पॅकेजिंग' केले जाते ते 'जेंडरिंग' आहे.

प्रत्येक समाज हळूहळू भिन्न गुण, वागणूक, भूमिका, जबाबदाऱ्या, हक्क आणि अपेक्षांसह पुरुष आणि स्त्रीचे पुरुष आणि स्त्रीमध्ये, पुरुष आणि स्त्रीलिंगीमध्ये रूपांतरित करतो. स्त्रिया आणि पुरुषांच्या लिंग ओळख सामाजिक आणि मानसिक घटकांवर आधारित आहेत - ज्याचा अर्थ ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या आधारित आहे.

ॲन ओकले यांच्या 'सेक्स, जेंडर अँड सोसायटी' (१९७२) ने समाजशास्त्रात लिंग-लिंग भेद खूप लोकप्रिय केला. ओकले यांच्यासाठी, लिंग हा एक शब्द आहे जो स्त्री आणि पुरुषांच्या जैविक भिन्नता दर्शवितो. जनेंद्रियातील दृश्यमान भिन्न, प्रजनन कार्याल भिन्न आणि 'लिंगभाव' ही संस्कृतीची बाब आहे, ती 'पुरुष आणि स्त्रीलिंगी' आणि 'सामाजिक स्त्रीलिंगी' मध्ये वर्गीकरणाचा संदर्भ देते. जैविक पुराव्याचा संदर्भ लोक पुरुष किंवा स्त्री म्हणून ओळखले जाऊ शकतात. तथापि, लोक असणे, पुरुष किंवा स्त्रीलिंगी असणे हे त्याच

प्रकारे ठरवले जाऊ शकत नाही आणि पुरुष आणि स्त्रीलिंगी असण्याचे निकष सांस्कृतिक आहेत, वेळ आणि स्थानानुसार भिन्न आहेत. लैंगिकतेची स्थिरता मान्य करणे आवश्यक आहे, परंतु लिंगातील परिवर्तनशीलता देखील असणे आवश्यक आहे. त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की लिंगाचे कोणतेही जैविक मूळ नाही आणि लिंग/ लिंगभाव यांच्यातील संबंध खरोखरच 'नैसर्गिक' नाहीत.

ज्युडिथ बटलर यांचे लिंगाबद्दलचे सिद्धांत कार्यक्षमतेच्या कल्पनेचा परिचय देते. त्या पुढे म्हणतात की, "लिंग/ लिंगभाव भेद लैंगिक शरीरे आणि सांस्कृतिकरित्या तयार केलेले लिंगभाव यांच्यातील मूलगामी विसंगती सूचित करते". हा दृष्टिकोन लिंग ओळख निर्माण करण्याच्या पद्धतीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. अनिवार्य विषमलैंगिकता यासारखे विशिष्ट अर्थ आणि संस्था ज्या पद्धतीने प्रवचने स्थापित करतात आणि त्यांना मजबुत करतात त्या पद्धतीला आव्हान देण्याकडे व्यक्ती कल असतो.

सिमोन डी. ब्युवॉइर यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, 'शरीरशास्त्र हे नशिब नाही' आणि 'एक स्त्री जन्माला येत नाही, तर ती बनवली जाते' विविध सामाजिक-मानसिक प्रक्रियांद्वारे जी तिच्या स्त्रीवादी क्लासिकमध्ये मूलभूतपणे स्त्री (किंवा पुरुष) म्हणून 'बांधणी करते'. द सेकंड सेक्स' (१९४९). तिने जैविक दृष्ट्या निर्धारित लिंग आणि लिंगाची सामाजिक रचना यातील फरक स्पष्ट केला. सिमोन डी. ब्युवॉइर हे वर्णन करतात की स्त्रीचे शरीर पितृसत्ताक नियम आणि संरचनांद्वारे कसे नियंत्रित केले जाते. किमान सामाजिक शास्त्रांमध्ये आता हे मान्य करण्यात एकमत आहे की स्त्री-पुरुषांमधील भेद हे नैसर्गिकपेक्षा अधिक सामाजिक आहेत. हे स्पष्टपणे प्रक्षेपित करते की लिंग ही एक सामाजिक रचना आहे, जैविक फरकाचा परिणाम त्यावर तितकासा प्रभावी असत नाही. 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' यांमध्ये वैचारिक फरक आहे, ते एकसारखे नाहीत.

अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ मार्गरेट मीड त्यांच्या जैविक आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांवर आधारित पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यात फरक स्पष्ट करण्यासाठी प्रायोगिक आधार स्थापित करणाऱ्यांपैकी एक होत्या. अरपेश, मुंडुगामोर आणि त्वांबुली या तीन न्यू गिनी समाज आहेत ज्यांचा अभ्यास त्यांनी पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी केला. या अभ्यासाच्या आधारे, त्यांनी असा युक्तिवाद केला की पुरुषत्व हे सहसा आक्रमकतेशी संबंधित असते, तर स्त्रीत्व पालनपोषणाशी संबंधित असते. तथापि, गुणधर्मांचा हा संबंध जैविक लैंगिक संबंधात अंतर्भूत नाही. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात लिंग संकल्पनेच्या विकासात मीडने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' यातील फरक जो १९७०च्या दशकात लिंगाच्या समाजशास्त्रातील सिद्धांतावर प्रभुत्व मिळवण्यासाठी आला, तो 'लिंगभाव' च्या सार्वत्रिकतेच्या परिवर्तनशीलतेच्या कल्पनेवर आधारित आहे.

लिंग किंवा लिंगभाव या दोघांनाही पूर्णपणे जैविक किंवा पूर्णपणे सांस्कृतिक मानले जाऊ शकत नाही. मानवाची सतत कल्पना केली जाते की ती प्रामुख्याने जैविक किंवा सामाजिक शक्तींद्वारे नियंत्रित केली जाते. अनेक स्त्रीवादी लेखिका लिंग आणि लिंगभाव या विषयावर त्यांचे वादविवाद चालू ठेवतील कारण काही जैविक भेदांसाठी वाद घालतील, तर काही जण असा तर्क करतील की ते सामाजिकरित्या तयार केलेले मतभेद आहेत, ज्यांना धर्म, जात,

कुटुंब, विवाह इत्यादी सामाजिक संस्थांनी पाठिंबा प्राप्तआहे. १९६०च्या दशकापासून स्त्रियांच्या जीवनात आणि अपेक्षांमध्ये लक्षणीय बदल झाल्यामुळे स्त्रीलिंगी श्रेणी खूपच लवचिक झाली आहे. गेल्या काही दशकांमध्ये महिलांच्या भूमिका आणि कामगिरी मोठ्या प्रमाणात बदलल्या आहेत आणि त्यामुळे स्त्रीवादी आणि इतरांद्वारे लिंग/लिंगभावभेदांबद्दलच्या वादात नवीन आयाम जोडले गेले आहेत.

आपली प्रगती तपासा:

१) लिंग संकल्पनेचे वर्णन करा.

१.२.३ लिंग आणि लिंगभावाचे खंडन:

लिंग श्रेण्यांचा पुनर्विचार करताना, लिंग/लिंगभाव किंवा लिंग/लैंगिकता असे जे संकलित केले जाते ते तीन वैचारिकदृष्ट्या भिन्न श्रेणींमध्ये विभाजित करणे महत्वाचे आहे: लिंग (जीवशास्त्र व शरीरविज्ञान), लिंगभाव (सामाजिक स्थिती व लैंगिक ओळखीसह) आणि लैंगिकता (इच्छा, लैंगिक प्राधान्य व लैंगिक अभिमुखता) प्रत्येकाची वेगवेगळ्या प्रकारे सामाजिक बांधणी केली जाते. लिंग ही एक व्यापक श्रेणी आहे - एक प्रमुख सामाजिक स्थिती जी सामाजिक जीवनाच्या जवळजवळ सर्व क्षेत्रांचे आयोजन करते. म्हणून, शरीर लिंगानुसार असतात आणि समाजाच्या प्रमुख सामाजिक संस्था जसे की अर्थव्यवस्था, विचारसरणी, राजकारण आणि कुटुंब इत्यादींमध्ये बांधली जातात.

एखाद्या व्यक्तीच्या लिंगाचे घटक हे जननेंद्रिया कसे दिसतात त्यानुसार जन्माच्या वेळी नियुक्त केलेल्या लैंगिक श्रेणी असतात. प्रत्येक श्रेणी एक लिंग ओळख, लिंग लैंगिक अभिमुखता, वैवाहिक आणि जन्मजात स्थिती, एक लिंग व्यक्तिमत्व रचना, लिंग विश्वास आणि दृष्टीकोन, कार्य आणि कौटुंबिक अभिमुखता भूमिका प्रदान करते. हे सामाजिक घटक एखाद्याच्या जीवशास्त्राशी जुळण्यासाठी आणि त्याच्याशी सुसंगत राहण्यासाठी असतात. वास्तविक संयोजने एकमेकांशी आणि लिंग आणि लिंगाच्या घटकांशी एकरूप असू शकतात किंवा नसू ही शकतात.

समाजात जन्मानंतर लगेचच 'मुलगा' किंवा 'मुलगी' च्या सुबक कायदेशीर वर्णनांमध्ये अर्भकांचे वर्गीकरण करण्याची आवश्यकता अनेकदा अनियंत्रित लैंगिक असाइनमेंटच्या अधीन असते. विसंगत जननेंद्रिया असलेल्या लहान मुलांसाठी लिंग बदलाची शस्त्रक्रिया करणे असामान्य नाही. संदिग्धांना स्त्री किंवा पुरुष असे वर्गीकरण करण्यासाठी दिलेले तर्कसंगत लिंग भिन्नतेचा भ्रम कायम ठेवणाऱ्या पद्धतींवर प्रकाश टाकतात. अशा गंभीर अन्वेषणाशिवाय, लैंगिक भेद हे सामाजिकरित्या तयार करण्याऐवजी नैसर्गिक मानले जाऊ शकतात.

आपली प्रगती तपासा:

२) समाजशास्त्रामध्ये लिंगभाव संकल्पनेचे कसे विश्लेषण कराल?

१.३ पुरुष प्रधानता:

लिंग संबंधांच्या विश्लेषणासाठी पितृसत्ता ही संकल्पना एक आवश्यक साधन आहे. स्त्री-पुरुष संबंध समजून घेण्यासाठी पितृसत्ता ही संकल्पना समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. पितृसत्ता अस्तित्वात असल्याने लिंग संबंध विषम आहेत.

पितृसत्ताक समाज असा आहे ज्यामध्ये वडिलांच्या हातात सत्ता असते. त्याच्या मूळ स्वरूपात पितृसत्ता म्हणजे वडिलांचे किंवा कुलपिताचे शासन आणि ते पुरुषाचे वर्चस्व असलेल्या एका विशिष्ट प्रकारच्या कुटुंबाचे वर्णन करण्यासाठी वापरले जात होते - कुलपिताचे घर, ज्यामध्ये स्त्रिया, मुले, गुलाम आणि घरगुती नोकरांचा समावेश होतो. पितृसत्ता ही एक वैचारिक आणि सामाजिक रचना आहे जी पुरुषांना स्त्रियांच्या वर ठेवते.

पितृसत्ता ही संकल्पना अधिक सामान्यतः पुरुषांच्या वर्चस्वाचा संदर्भ देण्यासाठी, ज्याद्वारे पुरुष स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवतात अशा शक्ती संबंधांचा संदर्भ देण्यासाठी आणि अशा प्रणालीचे वैशिष्ट्य म्हणून वापरले जाते ज्याद्वारे स्त्रियांना अनेक प्रकारे पुरुषांच्या अधीन ठेवले जाते.

सिल्व्हिया वॉल्बी यांच्या पुस्तकात, 'सैद्धांतिकपितृसत्ता', पितृसत्ताकतेचे वर्णन "सामाजिक संरचना आणि पद्धतींची एक प्रणाली आहे ज्यामध्ये पुरुष स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवतात, अत्याचार करतात आणि शोषण करतात." त्यांनी असा युक्तिवाद केला की पितृसत्ता एक प्रणाली म्हणून समजून घेतल्याने आपल्याला जैविक निर्धारवाद नाकारण्यास मदत होईल (पुरुष आणि स्त्रिया त्यांच्या शरीरामुळे जैविक दृष्ट्या भिन्न आहेत असा विश्वास आणि म्हणून प्रत्येक स्त्रीला वेगवेगळ्या पदांवर आणि प्रत्येक स्त्रीला गौण स्थानावर ठेवले पाहिजे).

पितृसत्ता व्यक्तीच्या लिंगाच्या आधारे सामाजिक स्थानांची श्रेणी तयार करते, ज्यामध्ये पुरुष स्त्रीपेक्षा वरच्या स्थानावर असतात. परिणाम असमान शक्ती संबंध आहे जेथे पुरुष महिलांचे उत्पादन, पुनरुत्पादन आणि लैंगिकता नियंत्रित करतात. कुटुंब, नातेसंबंध, राज्य, धर्म आणि प्रसारमाध्यमे पुरुषी वर्चस्व आणि स्त्रियांच्या अधीनतेला प्रोत्साहन देऊन पितृसत्ताक संस्कृती कायम ठेवतात. पितृसत्ता पुरुष आणि स्त्रियांसाठी जीवनाच्या विविध क्षेत्रात दुहेरी मानके निर्माण करते.

वैचारिकदृष्ट्या, पितृसत्ता हे सामाजिक वास्तवाचे अधिक चांगले आकलन करण्याचे साधन आहे. ज्युलिएट मिशेल ह्या एक स्त्रीवादी मानसशास्त्रज्ञ आहेत, पितृसत्ता या शब्दाचा वापर नातेसंबंधांच्या व्यवस्थेसाठी करतात ज्यामध्ये पुरुष स्त्रियांची देवाणघेवाण करतात आणि या प्रणालीमध्ये वडील वापरत असलेल्या प्रतीकात्मक शक्तीचा संदर्भ घेतात. त्या म्हणतात की, ही शक्ती स्त्रियांच्या "कनिष्ठ" मानसशास्त्रास कारणीभूत आहे.

हार्टमन (१९८१) यांनी पितृसत्ताची व्याख्या 'पुरुषांमधील सामाजिक संबंधांचा एक संच अशी केली आहे, ज्यांना भौतिक आधार आहे आणि जे श्रेणीबद्ध असले तरी पुरुषांमध्ये परस्परावलंबन आणि एकता प्रस्थापित करतात किंवा त्यांना स्त्रियांवर वर्चस्व ठेवण्यास सक्षम करतात'.

समाजातील प्रमुख संस्था जसे कुटुंब, धर्म, कायदा, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक संस्था, प्रसारमाध्यमे आणि ज्ञान व्यवस्था यांचे विश्लेषण केल्यास हे स्पष्ट होते की त्या सर्व पितृसत्ताक स्वरूपाच्या आहेत आणि त्या पितृसत्ताक संरचनेचे आधारस्तंभ आहेत. ही चांगली विणलेली आणि खोलवर रुजलेली व्यवस्था पितृसत्ता अजिंक्य बनवते; तसेच ते सर्वत्र नैसर्गिक वाटू लागते.

पितृसत्ताक समाजात, स्त्रियांना नियंत्रित आणि वश करण्यासाठी विविध प्रकारच्या हिंसेचा वापर केला जाऊ शकतो आणि या प्रकारची हिंसा वैध मानली जाऊ शकते. स्त्रीवाद्यांसाठी, स्त्रियांवरील हिंसाचार केवळ व्यापक नाही तर ती पितृसत्ताक समाजात पद्धतशीर रुढ झाली आहे.

पितृसत्ता हा शब्द केवळ वर्णनात्मक शब्द नाही तर विशिष्ट समाज पुरुष अधिकार आणि शक्ती कशा प्रकारे तयार करतात हे देखील स्पष्ट करते आणि म्हणूनच ते विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून पाहिले जाऊ शकते. १९७० च्या दशकात वर्णनात्मक ते विश्लेषणात्मक श्रेणीमध्ये पितृसत्तेचे रूपांतर झाले- ज्याने विविध जागतिक संदर्भांमध्ये उत्साही स्त्रीवादी राजकीय आणि बौद्धिक संस्कृतीला जन्म दिला. अनेक स्त्रीवादी सिद्धांत पितृसत्ता या संकल्पनेभोवती फिरतात. हे लिंगानुसार शक्ती आणि विशेषाधिकाराचे स्तरीकरण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करते जे अनेक वस्तुनिष्ठ उपायांद्वारे पाहिले जाऊ शकते.

पितृसत्ता, प्राचीन ग्रीक पितृसत्ताकांकडून, एक असा समाज होता जिथे सत्ता मोठ्या पुरुषांच्या हातात होती. "पितृसत्ताक समाज" द्वारे, इतिहासकार आणि समाजशास्त्रज्ञांचा अर्थ असा आहे की ज्यामध्ये पुरुषांना अधिकाराची पदे आहेत आणि त्यांना अधिक विशेषाधिकार आहेत उदाहरणार्थ, कुटुंब प्रमुख, सामाजिक गटांचे नेते, सरकारचे प्रमुख आणि व्यवसाय प्रमुख.

एक संकल्पना म्हणून पितृसत्ताचा वापर सामाजिक व्यवस्थेमध्ये अधिकार आणि शक्तीमध्ये योगदान देणाऱ्या घटकांचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो, जिथे पुरुष आपोआप स्त्रियांवर विशेषाधिकार घेतात आणि स्त्रिया त्यांच्यासाठी लढून केवळ भौतिक, लैंगिक आणि बौद्धिक संसाधनांवर दावा करू शकतात. गेल्या काही दशकांमध्ये, पितृसत्ता केवळ त्याच्या नकारात्मक पैलूसाठीच नाही तर त्याच्या सकारात्मक परिणामांसाठी देखील वर्णन आणि टीका केली गेली आहे. अशाप्रकारे, पितृसत्ताक प्रणाली कितीही मर्यादित किंवा अमर्यादित असली तरीही सांत्वनादायक स्व-परिभाषा आणि नियम करते आणि जे आई आणि पत्नी म्हणून त्यांच्या भूमिका स्वीकारण्यास शिकतात त्यांना देखील पुरस्कृत करते. परिणामी, स्त्रियांना त्यांची सामाजिक भूमिका पार पाडण्यासाठी स्तुती आणि सामाजिक मान्यता मिळाल्यामुळे सक्रियपणे प्रोत्साहित केले जाते.

पितृसत्ता ही संकल्पना स्त्रियांच्या अधीनतेच्या पलीकडे जाते. पितृसत्ताक व्यवस्था सर्वच पुरुषांना शक्तिशाली बनवतेच असे नाही. पितृसत्ताक व्यवस्थेत पुरुषांमध्ये पदानुक्रम आहे. पारंपारिक पितृसत्ताक समाजातील प्रतिनिधी समाजावर राज्य करत होते. आधुनिक पितृसत्ता काही पुरुषांना त्यांच्या अधिकाराच्या स्थितीचा परिणाम म्हणून शक्ती (विशेषाधिकार) प्रोत्साहन देते आणि सत्तेची ही श्रेणी (विशेषाधिकार) स्वीकारली जाते. पितृसत्ताक व्यवस्थेत तरुण पुरुषांनी वृद्ध पुरुषांकडे सत्ता चालवण्याची वेळ येईपर्यंत

पुढे जाणे आवश्यक आहे. पितृसत्ताक व्यवस्था भारतातील गरीब, वंचित, दलित आणि कनिष्ठजातीतील लोक तसेच ट्रान्सजेंडर आणि समलिंगी पुरुषांसह अनेक वेगवेगळ्या श्रेणीतील लोकांविरुद्ध भेदभाव करते, वगळते आणि मानवतेला नाकारते. जरीकाही वर्ग आणि प्रकारचे पुरुष हे पितृसत्ताक अधिकाराचे लक्ष्य महिलांइतकेच असतात - वस्तुस्थिती अशी आहे की पुरुष त्यांच्या कुटुंबातील आणि समाजातील स्त्रियांपेक्षा अधिक सहजपणे संसाधने आणि शक्तीवर दावा करू शकतात आणि करू शकतात.

सामान्यतः स्त्रियांची उत्पादकता किंवा श्रमशक्ती, स्त्रियांचे पुनरुत्पादन, त्यांची लैंगिकता, गतिशीलता आणि मालमत्ता आणि इतर आर्थिक संसाधने ही स्त्रियांच्या जीवनातील क्षेत्रे आहेत जी पितृसत्ताक नियंत्रणाखाली आहेत असे म्हणता येईल.

शब्दशः पितृसत्ता म्हणजे सामाजिक व्यवस्थेसाठी पुरुष वर्गाने केलेला नियम. सामाजिक व्यवस्थेमध्ये, कुलपिताला इतर (विशेषतः तरुण) महिला, पुरुष आणि मुलांवर कायदेशीर अधिकार असतो. २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धातस्त्रीवादी लेखकांनी मात्र स्त्रियांवरील पुरुषी वर्चस्वाच्या सामाजिक व्यवस्थेचे वर्णन करण्यासाठी हा शब्द वापरला. पितृसत्ता ही संकल्पना लिंग अभ्यासासाठी केंद्रस्थानी राहिली आहे, ज्याने अनेक सिद्धांतांना हातभार लावला आहे जे पुरुषांच्या अधीन असलेल्या स्त्रियांच्या अधीनतेचा आधार स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात.

स्त्रीवादी सिद्धांत तीन महत्त्वाचे आहेत ज्यात पितृसत्ता केंद्रस्थानी आहे. मूलगामी स्त्रीवादी, मार्क्सवादी स्त्रीवादी आणि दुहेरी प्रणाली सिद्धांत. पितृसत्ता हे काही 'रॅडिकल फेमिनिस्ट' समाजातील प्राथमिक सामाजिक विभागणी म्हणून पाहतात. स्त्रीवादी विश्लेषणाच्या विशिष्ट गटात, ज्याला बऱ्याचदा 'मार्क्सवादी स्त्रीवाद' असे लेबल लावले जाते, पितृसत्ता हे भांडवलशाहीतून उद्भवलेली व्यवस्था म्हणून पाहिले जाते, कारण त्यासाठी आवश्यक असते आणि घरातील स्त्रियांच्या न चुकता नियमितपणे श्रमाचा फायदा होतो. दुहेरी प्रणालीच्या सिद्धांतानुसार भांडवलशाही आणि पितृसत्ता यांना परस्पर सामावून घेणारी, दडपशाहीची परस्परावलंबी प्रणाली म्हणून समजले जाते ज्याद्वारे दोघांनाही स्त्रियांच्या अधीनतेचा फायदा होतो.

सामान्यतः व्यापकपणे हे मान्य केले जाते की पितृसत्ता ही एक स्पष्टीकरणात्मक संकल्पना किंवा सिद्धांत म्हणून सोडली पाहिजे आणि केवळ संबंध आणि संस्थांचे वर्णन करण्यासाठी विशेषण म्हणून वापरली पाहिजे जिथे पुरुष स्त्रियांवर वर्चस्व गाजवतात. एक स्पष्टीकरणात्मक संकल्पना म्हणून सुधारात्मक पितृसत्ता करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी विविध लेखकांनी लिंग सिद्धांतासाठी पर्यायी दृष्टीकोन स्वीकारला आहे, जो 'सजातीय सामाजिक प्रणाली'ऐवजी सामाजिक संबंधांच्या वैशिष्ट्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित करतो.

स्त्रियांवरील पुरुषांच्या नियंत्रणाचे वर्णन करण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे पितृसत्ताक वर्चस्व. पितृसत्ताकतेचे जाचक पैलू आहेत, परंतु त्यात परस्पर जबाबदाऱ्यांचाही समावेश आहे आणि क्वचितच दडपशाही म्हणून समजले जाते. त्यामुळेच पितृसत्ता ओळखणे आणि त्याविरुद्ध लढणे कठीण झाले आहे. अनेक स्त्रीवादी विद्वान आहेत जे वेगवेगळ्या प्रकारे पितृसत्ताकतेची संकल्पना आणि विश्लेषण करतात. त्यापैकी अनेक पितृसत्तेला आव्हान

देतात. स्त्रीवाद्यांचे म्हणणे आहे की पितृसत्ता ही सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय शक्तींनी निर्धारित केलेली मानवनिर्मित व्यवस्था आहे. पितृसत्ता हे स्त्रीवाद्यांनी पुरुषांच्या हितासाठी एक साधन म्हणून पाहिले आहे. त्यांच्या मते, पितृसत्ताक विचारधारा समाजात प्रचलित असलेल्या ज्ञान, विचारधारा, मूल्ये आणि व्यवहारातून प्रकट होते.

आपली प्रगती तपासा:

३) पुरुषप्रधानता म्हणजे काय?

१.४ सारांश:

ज्या पार्श्वभूमीवर 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या संकल्पना आणि व्याख्या करण्यात आली आहे त्या पार्श्वभूमीवर आपण वरील मुद्द्यांच्या सहाय्याने विचार केला आहे. त्यातून हे ओळखण्यास सक्षम करते की लिंग-लिंगभाव प्रणाली प्रथम दिसते तितकी सोपी किंवा स्पष्ट नाही. लिंग भूमिकांबद्दलच्या आपल्या कल्पना, 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' यांच्यातील संबंध आणि वैज्ञानिक किंवा जैविक दृष्टीने 'लिंग' श्रेणी स्पष्टपणे परिभाषित करण्याची अशक्यता, या सर्व गोष्टी आपल्याला या संकल्पनांच्या वास्तविक जटिलतेबद्दल विचार करण्यास प्रवृत्त करतात.

स्त्रीवादी लेखिका स्त्रियांवरील पुरुषांच्या वर्चस्वाच्या सामाजिक व्यवस्थेचे वर्णन करण्यासाठी पितृसत्ता हा शब्द वापरतात. पितृसत्ताक समाजातील स्त्रियांच्या अधीनतेचे आधार समजून घेण्यासाठी त्यांनी अनेक सिद्धांत विकसित केले आहेत.

अंतिमतः 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' आधारित 'पितृसत्ता' अशा पारंपारिक व्यवस्थेवर प्रश्न विचारण्यासाठी सदर प्रकरण महत्वाचे ठरते कारण अशा व्यवस्थेचा स्त्रियांवर नकारात्मक प्रभाव पडतो. मात्र या समस्यांचे आकलन आपल्याला वरील संकल्पनांशी संबंधित अनेक सूक्ष्म मुद्द्यांवर अधिक विचार करण्यास आणि विश्लेषण करण्यास प्रवृत्त करेल.

१.५ सरावासाठीचे प्रश्न:

१. लिंग आणि लिंग संकल्पना स्पष्ट करा. स्त्रीवादी विचारधारा समाज निर्मित आहे. या विधानाशी तुम्ही सहमत आहात का? कारणासहीत स्पष्टीकरण द्या.

२. 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' यांच्यात फरक करा.

३. पितृसत्ता संकल्पना सोदाहरण स्पष्ट करा.

१.६ संदर्भ ग्रंथ:

- Bhasin, Kamla (1993). What is Patriarchy, New Delhi, Kali for Women.
- Bhasin, Kamla (2000). Understanding Gender, New Delhi, Kali for Women.

- Bhasin, Kamla (2003). Understanding Gender. New Delhi: Women Unlimited.
- Bhasin, Kamla (2014). Understanding Gender. Kali for Women.
- Butler, Judith (1990). Gender Trouble. New York: Routledge.
- De Beauvoir, Simone (1949). The Second Sex. (translated by H M Parshley, Penguin 1972.)
- Jane Pitcher and Whelahan, (2005). Fifty key concepts in Gender Studies, New Delhi, Sage Publication, 2005.
- Rosemary Tong, Feminist Thought : A Comprehensive Introduction.
- Sylvia, Walby (1990), Theorizing Patriarchy, Oxford: Basil Blackwell.
- <https://www.thoughtco.com/patriarchal-society-feminism-definition-3528978>

लैंगिक श्रमविभागणी, समाजीकरण सराव

प्रकरण रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१. परिचय
- २.२. लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक
- २.३. एमिल डर्कहेम –लैंगिकश्रमविभाजन
- २.४. लैंगिक श्रम विभाजन समजून घेणे
- २.५. अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि लैंगिक श्रम विभाजन
- २.६. लैंगिक पृथक्करणाचा प्रभाव
- २.७. स्थलांतर आणि लैंगिक श्रम विभागणी
- २.८. अनौपचारिक क्षेत्र आणि लैंगिक श्रम विभाग
- २.९. आर्थिक विकासाच्या संदर्भात महिलांच्या स्थितीतील बदल
- २.१०. समाजीकरणाचा अर्थ
- २.११. समाजीकरण पद्धती
- २.११.१ लिंगभाव समाजीकरण
- २.११.२ बालकांचे समाजीकरण
- २.१२. समाजीकरण आणि कामगार बाजार(श्रमबाजार)
- १.१३. सारांश
- २.१४. प्रश्न
- २.१५. संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- १ . लैंगिक श्रम विभाजनाचा अर्थ आणि परिणाम स्पष्ट करणे
- २ . समाजीकरण सरावाबद्दल जाणून घेण्यासाठी.

२.१ प्रस्तावना

तुम्ही हे पाहिले असेल की, घरी आई स्वयंपाक करते, वडील कामावर जातात अशा वेगवेगळ्या भूमिका पालकांनी निभावल्या आहेत. आई कामावरही जाते पण रात्री किंवा पहाटे ती जेवण बनवते. सण-उत्सवात घराची साफसफाई करणे, नातेवाईक घरी गेल्यास त्यांच्यासाठी स्वयंपाक करणे अशा कामांचा भार तिच्यावर असतो. गोष्टी बदलत आहेत तरीही बहुतेक घरे वरील चर्चा केलेल्या प्रकारांचे अनुसरण करतात. हे लैंगिक श्रम विभाजनामुळे होते. या प्रकरणामध्ये आपण याबद्दल अधिक तपशीलवार शिकू, या पद्धती आपल्या जीवनात कशाप्रकारे सामावल्या जातात हे देखील आपण शिकू. हे विषय तुम्हाला तुमच्या स्वतःच्या आजूबाजूच्या, दैनंदिन जीवनावर, दैनंदिन लिंग रचनांवर प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त करतील, जे तुम्ही ऐकता, जाणीवपूर्वक किंवा अजाणतेपणे अनुसरण करता.

२.२ लिंग आणि लिंगभाव यांच्यातील फरक

पुरुष, मादी किंवा आंतरलिंगी व्यक्तींमधील शारीरिक फरकांना "लिंग" असे संबोधले जाते. जन्माच्या वेळी, एखाद्या व्यक्तीचे लिंग सामान्यतः जननेंद्रिया आणि गुणसूत्र रचना यासारख्या शारीरिक वैशिष्ट्यांवर आधारित नियुक्त केले जाते. एखाद्या व्यक्तीचे "जन्मजात लिंग" हे त्यांना जन्मावेळी दिलेले लिंग असते.

दुसरीकडे, लिंग एखाद्या व्यक्तीच्या स्वतःची ओळख दर्शवते. लिंग, जन्मजात लिंगाच्या विपरीत, संख्या श्रेणी नसतात. दुसरीकडे, लिंग ही एक विशाल श्रेणी आहे. एखादी व्यक्ती या बाजूने कोणत्याही ठिकाणी किंवा त्याच्या बाहेर पूर्णपणे ओळखू शकते.

लोक त्यांच्या जन्मजात लिंगाव्यतिरिक्त इतर लिंग ओळखू शकतात किंवा कोणतेही लिंग नसतात. ट्रान्सजेंडर, नॉन बायनरी आणि लिंग-तटस्थ ओळख ही या ओळखीची उदाहरणे आहेत. एखाद्या व्यक्तीसाठी त्यांचे लिंग वर्णन करण्याचे आणखी बरेच मार्ग आहेत. या पार्श्वभूमीवर आता आपण प्रकरणाकडे लक्ष देऊ या. डर्कहेमने श्रम विभागणीबद्दल चर्चा केल्याप्रमाणे आपण त्याचे तपशील पाहू या.

२.३ एमिल दुर्खिम –श्रमविभाजन

अभिजात समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुर्खिम यांनी श्रम विभागणीबद्दल लिहिले आहे. त्यांनी तुलनात्मक तंत्राचा वापर पूर्व-औद्योगिक संस्कृतीतील श्रमातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी केला. प्राचीन संस्कृतींमध्ये श्रमाला त्याच्या एकसंध स्वभावामुळे यांत्रिक एकता म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले होते, तर दुर्खिमच्या मते, त्याच्या वैविध्यपूर्ण स्वरूपामुळे औद्योगिक समतुल्य सेंद्रिय एकता म्हणून वर्गीकृत केले गेले होते. श्रम विभागणी ही समाजात एक महत्त्वाची भूमिका बजावते कारण ती केवळ आर्थिक सेवांच्या तरतुदीवर अवलंबून नाही तर सामाजिक एकात्मता वाढवते. त्यांनी अॅनोमीच्या संकल्पनेवर चर्चा केली. अॅनोमीमुळे सामाजिक अशांतता निर्माण झाली आहे, ज्याची समाजाला जाणीव आहे आणि जेव्हा समाज पुनरुज्जीवित होतो, तेव्हा सामाजिक पुनर्रचनेकडे नेतो. सामाजिक एकसंधता आणि एकता टिकवून ठेवण्यासाठी सामूहिक सामाजिक नियमांची आणि

आदर्शाची आवश्यकता हा दुखेमध्ये सर्व कामांमध्ये एक मध्यवर्ती मुद्दा आहे. त्यांनी असा दावा केला की सामाजिक एकतेचे स्वरूप कामगार विभागाच्या पातळीवरून निश्चित केले जाते. कामगार विभागाबाबत डर्कहेमचा दृष्टिकोन मोठ्या प्रमाणावर पारंपारिक आणि आधुनिक समाजावर केंद्रित आहे, या प्रकरणात आपण लिंगाच्या दृष्टिकोनातून याचा विचार करू.

लैंगिक श्रमविभागी, समाजीकरण सराव

तुमची प्रगती तपासा

1. एमिल दुर्खिम यांनी श्रम विभागाबाबत चर्चा करा.

२.४ लैंगिक श्रम विभाजनाचा अर्थ

लैंगिक श्रम विभाजन ही संकल्पना पुरुष आणि कमावतीमहिला गृहिणी यांच्या विशेष लिंग भूमिकांचा संदर्भ देते. टॅल्कोट पार्सन्स यांनी त्यांच्या पुस्तक, कुटुंब, समाजीकरण आणि परस्परसंवाद प्रक्रिया, 1956 मध्ये याला 'वाद्य' आणि 'अभिव्यक्त' भूमिका म्हणून संबोधले आहे. कामगारांची विभागणी सामान्यतः कामाची जागा आणि घर वेगळे करण्याशी संबंधित आहे जी पश्चिमेतील औद्योगिकीकरणामुळे झाली. . मानववंशशास्त्रीय अभ्यासानुसार, बहुतेक पूर्व-औद्योगिक समुदायांनी 'पुरुषांची कार्ये' आणि 'स्त्रियांची कार्ये' यांमध्ये फरक केला होता, तथापि श्रमाचे लैंगिक विभाजन असे वर्गीकरण पाश्चात्य व्यंगचित्राला अनुरूप नाही. काही समुदायांमध्ये, उदाहरणार्थ, स्त्रियाकडे पिके लावण्यासाठी आणि विणण्यासाठी जबाबदारी असते, तर पुरुषांकडे शिकार करण्यासाठी आणि भांडी तयार करण्यासाठी जबाबदारी असतात. .

श्रमाचे लैंगिक विभाजन, ज्याने समाजाच्या सर्व व्यावाहारांमध्ये प्रवेश केला आहे, अर्थव्यवस्थेच्या विशिष्ट व्यवसाय आणि क्षेत्रांमध्ये महिला कामगारांच्या एकाग्रतेमध्ये स्वतःला प्रकट करते. अजूनही मोठ्या संख्येने स्त्रिया शेतीत काम करतात जिथे त्या घरातील सदस्य म्हणून बिनपगारी मजूर आहेत. 'काम' आणि 'घर/कुटुंब' मध्ये उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाच्या क्षेत्रांचे वैचारिक पृथक्करण हा ब्रिटिश संस्कृतीत श्रमाच्या लैंगिक विभाजनाचा पाया आहे. आधीच्याकडे पुरुषाचे क्षेत्र म्हणून पाहिले जाते, तर नंतरचे स्त्रीचे क्षेत्र म्हणून पाहिले जाते, ज्यात वेतन या दोघांमधील पूल म्हणून काम करते. शिवाय, या वैचारिक पृथक्करणाची 'नैसर्गिकता' आणि इष्टता वर्तमान सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत ऐतिहासिक स्थिरांक असल्याप्रमाणे मांडली जाते.

पारंपारिकपणे अशा अनेक नोकऱ्या आहेत ज्या लिंगाच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्या जाऊ शकतात, जसे की नर्सिंग, शिकवण्याशी संबंधित नोकऱ्या, कारण स्त्रीही काळजी, लक्ष, रुग्ण, पोषण गुण इत्यादींशी संबंधित आहे. मुलींना दिले जाणारे शिक्षण देखील काही वेळा मोठ्या प्रमाणावर चालू असते. त्या ओळी. दुसरीकडे, पुरुषांशी संबंधित नोकऱ्या नळ कारागीर, इलेक्ट्रिशियन, अभियांत्रिकीसारख्या आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेने नमूद केल्याप्रमाणे आपल्याकडे लिंगाच्या आधारावर व्यावसायिक पृथक्करण आहे.

२.५ अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि श्रमाचे लैंगिक विभाजन

श्रमाचे लैंगिक विभाजन या वस्तुस्थितीवरून दिसून येते की जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा लोकसंख्या असलेला देश असूनही, अजूनही भरपूर व्यवसाय आहेत जिथे केवळ पुरुष व्यवसाय बहुसंख्य आढळतात. उदाहरणार्थ - ट्रेन चालक, बस चालक, संरक्षण दलांचे काही विभाग. जरी ते अस्तित्वात असले तरीही ते आपल्या मोठ्या लोकसंख्येच्या तुलनेत खूप कमी आहेत.

उत्पादनावर आधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये श्रमाचे लैंगिक विभाजन वेगळ्या पद्धतीने केले जात होते जेथे रात्रीच्या पाळ्या, जड यंत्रसामग्री इ. तथापि, माहिती तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात सुधारली आहे, स्त्री किंवा पुरुष आणि कामाची परिस्थिती, वातावरण देखील सुधारले आहे. सेवा उद्योगाच्या मोठ्या प्रमाणावर विकासामुळे पुरुष आणि महिला दोघांनाही संधी देऊन तरुणांना सक्षम केले. ही घटना प्रामुख्याने उदारीकरण आणि जागतिकीकरणानंतरच्या काळात आढळते. जेवढ्या मोठ्या संख्येने स्त्रिया कर्मचाऱ्यांमध्ये येतील, तितक्या चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि अधिक चांगली धोरणे बनवली जातील आणि त्यांची अंमलबजावणी होईल. नोकऱ्यांचे लिंग पृथक्करण अस्तित्वात आहे, आपण त्याचे तपशील पाहू या.

२.६ लैंगिक पृथक्करणाचा प्रभाव

लैंगिक पृथक्करण म्हणजे पगारी कामगारांमधील लिंगानुसार श्रम विभागणीचा संदर्भ लिंग पृथक्करण म्हणजे पुरुष आणि स्त्रियांच्या नोकऱ्या करण्याची प्रवृत्ती, वेगवेगळ्या वातावरणात विविध प्रकारचे सशुल्क रोजगार.

कार्य भौतिक, कार्यात्मक किंवा नाममात्र फरकांनुसार भिन्न असू शकते. भिन्नता निर्देशांक, जे लिंगांचे विश्लेषण करते, व्यावसायिक श्रेणींमध्ये भिन्न प्रतिनिधित्व आहे आणि हे सामान्यतः पृथक्करण मोजण्यासाठी वापरले जाते. पृथक्करणामुळेही विषमता कायम असते.

समाजात असमानता आणि श्रमाचे लिंग विभाजन या दोन्ही गोष्टी क्षमता आणि गुणधर्मांमधील लैंगिक असमानतेचे स्वरूप आणि सामाजिक मूल्य याबद्दल सांस्कृतिक दृष्टिकोनांवर प्रभाव पाडतात. कर्त्यांनासर्व परिस्थितींमध्ये सातत्याने पुरुष किंवा स्त्रिया म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकते आणि अशा गर्भित गृहितकांमुळे समाजातील विविध कार्ये आणि स्थानांसाठी कमी-अधिक प्रमाणात स्वीकार्य उमेदवार मानले जाऊ शकतात. स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना दिलेले प्राधान्य हे पितृसत्ता चालू राहण्याचे आणि श्रमाचे लैंगिक विभाजन होण्याचे एक कारण आहे. यामुळे स्त्री आणि पुरुष दोघांकडूनही कामाला वेगळी वागणूक मिळते.

दुसरीकडे, पृथक्करणाद्वारे असमान वागणूक सुलभ आणि कायदेशीर केली जाते. लिंगांमधील मूलभूत फरक गृहित धरून, लिंगांमधील समान-स्थितीतील परस्परसंवादाची शक्यता कमी करून आणि समलिंगी संदर्भ गट तयार करून, ज्याच्या विरोधात कर्मचारी त्यांच्या प्रोत्साहनांचे मूल्यांकन करतात, पृथक्करण लैंगिक असमानता वाढवते.

पृथक्करणाचा परिणाम म्हणून वेतन आणि प्रगतीच्या शक्यता लिंगांमध्ये विभागल्या जातात. कारण पुरुष अधिक इच्छित पदांवर असतात आणि कारण पारंपारिकपणे महिला कार्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या तुच्छ मानली जातात, नोकऱ्यांची लैंगिक रचना रोजगाराच्या फायद्यांशी जोडलेली असते.

लैंगिक श्रमविभागणी, समाजीकरण सराव

२.७ स्थलांतर आणि श्रमाचे लैंगिक विभाजन

श्रमाचे लिंग विभाजन कालांतराने स्थिर राहत नाही; हे व्यापक आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक बदलांच्या प्रतिक्रिया म्हणून बदलते. स्थलांतरादरम्यान, पुरुष आणि स्त्रिया, विविध मार्गांनी प्रवास करतात आणि वेगवेगळ्या करिअरचा पाठपुरावा करतात. जेव्हा पुरुष एकटे स्थलांतर करतात, तेव्हा त्यांना अशी कामे करण्यास भाग पाडले जाते जे ते स्वतःसाठी स्वयंपाक करण्यासारखे त्यांच्या घरी सहसा करत नाहीत. काही स्थलांतरितांना अशा नोकऱ्यांमध्ये काम करण्यास भाग पाडले जाते जे प्रामुख्याने त्यांच्या गावातील महिला करतात जसे की स्वयंपाकघरात काम करणे, साफसफाई करणे इ. स्थलांतरित स्त्रिया देखील मध्यमवर्गीय किंवा उच्च वर्गाच्या घरात मोलकरीण किंवा काळजीवाहू म्हणून काम करतात. तथापि, स्थलांतरामुळे त्यांचे राहणीमान आणि व्यवसायाच्या निवडीमध्ये सुधारणा होत नाही जोपर्यंत ते शिक्षित होत नाहीत किंवा ब्युटी पार्लर, टेलरिंग, स्वयंपाक करणे आणि ते दुकानात विकणे, किंवा स्वतःची दुकाने उभारणे इत्यादी काही नोकऱ्या/व्यवसाय निवडल्याशिवाय (संक्षेप पूर्ण केले आहे).

ट्रान्सजेंडरचे जीवन आणि कामाचे स्वरूप देखील दुर्लक्षित केले जाऊ शकत नाही. अनेकांना कधीकधी त्यांच्या स्वतःच्या पालकांनी घर सोडण्यास सांगितले. याचा परिणाम म्हणून पालक त्यांना नाकारतात, ट्रान्सजेंडर लोक शहरात प्रवेश करतात. शिक्षण, सामाजिक आधार, कौशल्याच्या अभावामुळे हे लोक साधारणपणे लोकल ट्रेन, रस्त्यावर किंवा ट्रॅफिक सिग्नलमध्ये भीक मागत असतात. 2011 च्या जनगणनेनुसार या समुदायाची एकूण लोकसंख्या 4.8 लाख आहे तरीही राहणीमानात सुधारणा झालेली नाही. सामाजिक पाठिंब्याचा अभाव त्यांचे जीवन अधिक कठीण बनवते, म्हणजे उपेक्षिततेचा दुहेरी स्तर विशेषतः जेव्हा त्यांना अपंगत्वाचा सामना करावा लागतो किंवा म्हातारपणातही होतो. लोकांच्या दृष्टीकोनातही मोठ्या प्रमाणात बदल करण्याची गरज आहे आणि माध्यम आणि शिक्षणाच्या चित्रणात जागरूकता, सुधारणा आवश्यक आहे. पिढ्यानपिढ्या उपेक्षित राहिलेल्या या समाजासाठीही प्रोत्साहन, हेलपलाइन, मार्गदर्शन, करिअर मार्गदर्शन इ.

तुमची प्रगती तपासा

1. लिंग आणि लिंग यांच्यातील फरक स्पष्ट करा
2. तुमच्या मते, श्रमाच्या लैंगिक विभाजनामध्ये समानता आणण्यासाठी काय केले जाऊ शकते
3. श्रम विभाजनाचा एमिल डर्कहेम सिद्धांत स्पष्ट करा.

२.८ अनौपचारिक क्षेत्र आणि श्रमाचे लैंगिक विभाग

अनौपचारिक क्षेत्र हे एक अनियंत्रित क्षेत्र आहे, जिथे प्रवेश करणे आणि बाहेर पडणे सोपे आहे. तरीही अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा कमी आहे. स्त्रियांना घराच्या खाजगी क्षेत्रात राहण्यासाठी समाजीकरण केले गेले आहे, अनेक वेळा काम शोधण्याची संधी गमावली आहे, याचे एक कारण असे आहे की घरात आवश्यक कौशल्ये जसे की स्वयंपाक करणे, साफसफाई करणे हे काही विशिष्ट कौशल्ये असतात. एखादी व्यक्ती रस्त्यावर विकसित होते जसे की सामाजिक कौशल्ये, नेटवर्किंग, सरकारते. उदाहरणार्थ – एक माणूस चहाच्या दुकानात उभा असतो आणि तो इतर सहकारी, मित्रांशी बोलतो आणि त्याची परिस्थिती सांगतो आणि नोकरी शोधतो आणि दरम्यान एखादी महिला घरी असते आणि स्वयंपाक करत असते. जर महिला गृहिणी असेल आणि तिने संधी गमावली तर अनेक लोकांशी नेटवर्किंग मर्यादित होते.

२.९ आर्थिक विकासाच्या संदर्भात महिलांची स्थिती

महिलांचे अधिकार आणि लैंगिक समानता मिळवण्यासाठी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण महत्वाचे आहे. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिलांच्या विद्यमान बाजारपेठांमध्ये समान सहभाग घेण्याची क्षमता समाविष्ट आहे. याचा अर्थ उत्पादक संसाधनांवर प्रवेश आणि नियंत्रण, सभ्य कामात प्रवेश, त्यांच्या स्वतःच्या वेळेवर, जीवनावर आणि शरीरावर नियंत्रण असणे. यामध्ये घरगुती ते आंतरराष्ट्रीय संस्थांपर्यंत सर्व स्तरांवर वाढलेला आवाज, एजन्सी आणि आर्थिक निर्णय घेण्यामध्ये अर्थपूर्ण सहभाग समाविष्ट आहे. महिला आणि मुलींच्या शैक्षणिक उपलब्धतेत वाढ केल्याने महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि अधिक समावेशक आर्थिक वाढ होण्यास मदत होते. शिक्षण, अपस्किंग आणि आयुष्यभर री-किलिंग, विशेषतः जलद डिजिटलायझेशन नोकऱ्या चालू ठेवण्यासाठी, महिला आणि मुलींच्या आरोग्यासाठी आणि कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. हे उत्पन्न-निर्मितीच्या संधी आणि औपचारिक श्रम बाजारातील सहभागासाठी देखील मदत करेल. गेल्या 50 वर्षांमध्ये, ओईसीडी राष्ट्रांमधील निम्म्याहून अधिक आर्थिक विकासामध्ये वाढीव शैक्षणिक प्राप्ती झाली आहे. श्रम विभागणी चालू ठेवण्यासाठी कारणीभूत असलेल्या मुख्य घटकांपैकी एक म्हणजे समाजीकरण.

२.११ समाजीकरणाचा अर्थ

ज्या प्रक्रियेद्वारे एखादी व्यक्ती एखाद्या समूहात (किंवा समाज) बसण्यास शिकते आणि समूहाने (किंवा समाज) मान्यता देईल अशा पद्धतीने कार्य करते त्याला समाजीकरण म्हणतात. समाजीकरण ही एक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये व्यक्ती सामाजिक प्रभावाद्वारे त्यांच्या गटाची संस्कृती किंवा उपसंस्कृती प्राप्त करते. हे सांस्कृतिक पैलू प्राप्त करण्याची प्रक्रिया देखील आहे, व्यक्तीचे स्वतःचे आणि व्यक्तिमत्त्व तयार केले जाते. समाजीकरण सामाजिक जीवनातील दोन प्रमुख समस्या हाताळते: सामाजिक सातत्य आणि वैयक्तिक वाढ. या इतर गोष्टी आहेत जसे की स्वतःची आणि ओळख निर्माण करणे, भूमिकांचे आंतरिकीकरण, हेतू आणि मूल्ये इ.

दोन प्राथमिक सैद्धांतिक दृष्टिकोनांनी समाजीकरणावर समाजशास्त्रीय कल्पनांवर परिणाम केला आहे: संरचना-कार्यक्षमता, जी स्वतः च्या आणि ओळखीच्या निर्मितीवर जोर देते आणि प्रतीकात्मक परस्परसंवादवाद, जो सामाजिक भूमिका शिकण्यावर जोर देतो. सध्याचे समाजीकरण संशोधन मुख्यत्वे प्रतीकात्मक परस्परसंवाद सिद्धांताने प्रभावित आहे आणि ते समाजीकरणाच्या प्रक्रियेवर आणि परिणामांवर लक्ष केंद्रित करते. हे परस्परसंवादाच्या भिन्न संदर्भांमध्ये अभ्यास करते, जसे की कुटुंब, समवयस्क, शाळा, कार्यस्थळ आणि पुनर्समाजीकरण सेटिंग्ज, संपूर्ण जीवनक्रमात. अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की समाजीकरणामध्ये संपूर्ण आयुष्यभर शिकण्याची प्रक्रिया समाविष्ट असते आणि प्रौढ आणि मुलांचे वागणे, श्रद्धा आणि कृती यांवर त्याचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो.

२.११ समाजीकरण पद्धती

सामाजिकीकरणाचे सामाजिक वर्गीकरण पद्धती आहेत.

२.११.१ लिंग समाजीकरण

मुलाच्या जन्मापूर्वीच लैंगिक सामाजिकीकरणाची तयारी सुरू होते. लोक गर्भवती पालकांना विचारतात त्या पहिल्या प्रश्नांपैकी एक म्हणजे मुलाचे लिंग. सामाजिक वर्गीकरणाच्या आजीवन प्रक्रियेचीही ही सुरुवात आहे. प्रसूतीच्या तयारीदरम्यान बाळाचे लिंग वारंवार विचारात घेतले जाते (उदा. मूल मुलगा असल्यास खोली निल्या रंगाची रंगवणे, मुलीसाठी गुलाबी रंगाची निवड करणे). आनुवंशिक किंवा जैविक कारणांपेक्षा सामाजिकीकरणामध्ये भिन्नता आहे.

लिंगभाव समाजीकरण ही लोकांना त्यांच्या दिलेल्या लिंगानुसार सामाजिक परिस्थितीत कसे वागावे हे शिकवण्याची प्रक्रिया आहे, जी त्यांच्या जैविक लिंगाच्या आधारावर जन्माच्या वेळी निर्धारित केली जाते. आज, बहुतेक लिंग फरक आनुवंशिक किंवा जैविक कारणांऐवजी समाजीकरणातील फरकांमुळे असल्याचे मानले जाते.

लिंग समाजीकरणाचा परिणाम म्हणून विशिष्ट प्रकार उदयास येऊ शकतात, ज्यामध्ये मुली आणि मुलांना लहानपणापासूनच विशिष्ट प्रकारे वागण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते. जे मुले आणि प्रौढ लिंग निकषांमध्ये बसत नाहीत त्यांना त्यांच्या समवयस्कांकडून वारंवार टाळले जाते कारण ते वेगळे असतात.

बहुतेक लोक पुरुष आणि स्त्रीलिंगी असे बायनरी स्वरूप म्हणून लिंगाचा विचार करण्यास प्रवृत्त आहेत, परंतु असे बरेच लोक आहेत जे या कल्पनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात आणि गुंतागुंत करतात. या लोकांना असे वाटते की लिंग ही एक निश्चित बायनरी (श्रेणी) ऐवजी लवचिक संकल्पना आहे.

२.११.२ मुलांचे समाजीकरण

लैंगिक सामाजिकीकरणाशी संबंधित समस्या अशी आहे की ती अगदी लहान वयात सुरू होते. हे हळू आहे आणि पालकांद्वारे चालते. उदाहरणार्थ - ज्येष्ठ व्यक्ती विशेषतः बहिणीला

त्याच्या/तिच्या भावाची, बहिणीची काळजी घ्यावी लागते. तिने जबाबदार असणे अपेक्षित आहे. दुसऱ्या शब्दांत, भूमिका दिल्या जातात, जबाबदारी दिली जाते. अशी उदाहरणे आहेत जेव्हा सर्वात मोठ्या मुलाने शिक्षणाचा अधिकार गमावला कारण त्याला/तिला कुटुंबासाठी योगदान द्यावे लागते आणि कुटुंबाची जबाबदारी घ्यावी लागते - एकतर ट्रॅफिक सिग्नलवर काम करणे, घराबाहेर बालमजुरी करणे किंवा घरी स्वयंपाक करणे आणि काळजी घेणे. भावंडांची. यामुळे लहान वयातच मूल त्याच्या/तिच्या भूमिकांबद्दल स्पष्ट होते. त्याला/तिलाही पैसा आणि कामाचे महत्त्व कळते. पालक कधीकधी मुलाला बक्षीस आणि शिक्षेच्या तत्त्वानुसार भूमिका शिकवतात - बक्षीस भेटवस्तू असू शकते, आज्ञाधारकतेसाठी चॉकलेट आणि शिक्षा अपराध, लाज आणि अगदी हिंसाचाराची निर्मिती असू शकते. लैंगिक भूमिका अगदी लहानपणापासूनच शिकवल्या जातात. पालकांनी त्यांच्या स्वतःच्या पालकांकडून अनुकरण केलेले नियमित प्रथा म्हणून हे नेहमीच चालू असते. याची सुरुवात होते कपडे, खेळणी, भविष्यातील भूमिकांसारखी कथा, संवाद जसे- तुम्ही मोठे होऊन डॉक्टर, अभियंता व्हाल इ. समाजीकरण आणि लिंग विभागणी लहानपणापासूनच प्रवेश करते, मूल खेळत असलेल्या प्रत्येक खेळण्यामध्ये तसेच कपड्यांसह. मूल परिधान करते. सायकल आहे - आजी आजोबा - पालक - मुले - भावंड - लग्न - स्वतःचे मूल - सातत्य काही प्रथा न्याय्य का आहेत आणि काही प्रथा अन्यायकारक का आहेत असे प्रश्न उपस्थित करून ही ओळ सुधारली आहे. कुतूहल, शिक्षण याद्वारे लोक उत्क्रांत किंवा काही पावले वगळू शकतात. समाजसुधारकांचा प्रभाव किंवा चित्रपटाचा प्रभावही समतावादी समाज घडवू शकतो.

तुमची प्रगती तपासा

1. तुमच्या मते, आपण समाजातील अन्यायकारक प्रथा कशा शिकू शकतो?
2. अनौपचारिक क्षेत्र आणि समाजीकरण आणि कामावर चर्चा करा.

२.१२ समाजीकरण आणि कामगार बाजार (श्रमबाजार)

अशी उदाहरणे आहेत की स्त्रिया साक्षर आहेत, तरीही शाळा, महाविद्यालयाबाहेरचा अनुभव नसल्यामुळे या महिलांमध्ये सामाजिक कौशल्यांचा विकास होत नाही. नंतर लग्न झाल्यावर भेदभाव होत असल्याचे त्यांच्या लक्षात येत नाही. श्रमिक बाजारपेठेतील संपर्काचा अभाव आणि अनेक महिलांमध्ये आत्मविश्वासाचा अभाव यामुळे अजूनही महिलांना घरामध्ये हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते आणि त्यांना कठोर परिस्थितीत जगावे लागते. घरातील पाठिंब्याचा अभाव किंवा वडीलधाऱ्यांचा किंवा मित्रांचा पाठिंबा नसल्यामुळे स्त्रिया एकाच वर्तुळात राहतात.

कौटुंबिक सदस्य, मीडिया, समवयस्क गट, शेजारी यांसारखी जवळची मंडळे आत्मसन्मान, व्यक्तीच्या निर्णयांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अशी उदाहरणे आहेत की बालपणातील सामाजिकीकरण व्यक्तीच्या मनात चालू असते आणि व्यक्ती प्रौढ झाली तरीही त्याच प्रकारे वागते. विशेषतः भारतासारख्या देशात, प्रौढांवर पालकांचा हस्तक्षेप असतो. जसे की पालकांकडून स्वीकृती मिळवणे, स्वतंत्र निर्णय घेण्यास अक्षम. याचा परिणाम व्यक्तीच्या करिअरच्या निवडीवर होतो, विवाहापूर्वी आणि लग्नानंतरच्या दोन्ही स्त्रियांच्या.

उदाहरणार्थ - जर स्त्री विवाहित असेल आणि सासरच्या लोकांना वधूने बाहेर काम करणे आवडत नसेल तर तिला नोकरी सोडण्यास सांगितले जाईल. वर देखील शिक्षकांना वधू म्हणून शोधतात कारण शिक्षिका एका विशिष्ट शिफ्टसाठी काम करते जी 5 ते 6 तास एकतर सकाळी लवकर किंवा दुपारी असते आणि ती घरी परतल्यानंतर आणि अन्न शिजवू शकते. त्याशिवाय आई शिक्षिका असेल आणि मूल एकाच शाळेत विद्यार्थी असेल तर मुलांची फी देखील कमी होईल किंवा शून्य होईल. या बाबींचा विचार करता आजही पालकांना आपल्या मुलींनी शिक्षक व्हावे अशी अपेक्षा असते. पालकांनी मुलाला त्याचे/तिचे निर्णय आणि करिअरच्या निवडी स्वतः घेण्यास परवानगी द्यावी - त्यांचे निर्णय त्यांच्यावर लादण्यापेक्षा त्यांचे मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी पालकांची असते.

२.१३ सारांश

श्रमाचे लैंगिक विभाजन ही संकल्पना पुरुष कमावती आणि महिला गृहिणी यांच्या विशेष लिंग भूमिकांचा संदर्भ देते. हे बरेच दिवस चालू आहे. व्यावसायिक पृथक्करण आहे, ज्यावर आधारित शैक्षणिक पृथक्करण आहे. आपल्या समाजात श्रमाचे लैंगिक विभाजन अजूनही अस्तित्वात आहे हे यावरून दिसून येते की अनेक नोकऱ्या आहेत ज्या बहुसंख्यपणे पुरुषांकडे आहेत जसे की बस, ट्रेन इत्यादी. हे समाजीकरण बालपणापासून सुरू होते आणि ते मोठेपणीही चालू राहते. या प्रकरणामध्ये महिला आणि अर्थव्यवस्थेबद्दल देखील चर्चा केली आहे, जिथे अभ्यासाने असे निदर्शनास आणले आहे की मोठ्या संख्येने महिला कामगार दलात प्रवेश करतात, तर देशाचे आर्थिक उत्पादन आणि वाढ जास्त असेल. अशा प्रकारे, विभागणी कशी होते, विविध लिंगांमध्ये कामाच्या बाबतीत कोणती विभागणी होते आणि ते समाजीकरणाद्वारे कसे कार्य करते हे समजून घेण्यासाठी हा अध्याय खूप महत्वाचा आहे.

२.१४ प्रश्न

1. स्थलांतर आणि श्रमाचे लैंगिक विभाजन यावर चर्चा करा
2. लैंगिक सामाजिकीकरणाची चर्चा करा आणि तुमच्या मते समतोल आणण्यासाठी कोणती संभाव्य पावले उचलली जाऊ शकतात?
3. लैंगिक पृथक्करणाच्या प्रभावाची चर्चा करा
4. लैंगिक श्रम विभाजनाचा अर्थ चर्चा करा

२.१५ संदर्भ :

¹ <https://www.medicalnewstoday.com/articles/232363>

² [https://www.researchgate.net/publication/329091696 Essay on Durkheim's theory of division of labour](https://www.researchgate.net/publication/329091696_Essay_on_Durkheim's_theory_of_division_of_labour)

³Gautam, Ajay & Yadav, Neha. (2017). Essay on Durkheim's theory of division of labour.

¹GORDON MARSHALL "sexual division of labour ." A Dictionary of Sociology. . Retrieved March 01, 2022 from

⁴Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/sexual-division-labour>

⁵<https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/economics-business-and-labor/economics-terms-and-concepts/division-labor#1O88divisionoflabour> (division of Labour)

⁶ <https://www.versobooks.com/blogs/3176-the-sexual-division-of-labour>

⁷ C.L. Ridgeway, Small-group Interaction and Gender, Editor(s): Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Pergamon, 2001

⁸ B.F. Reskin, Sex Segregation at Work, Editor(s): Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Pergamon, 2001, Pages 13962-13965,

<https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03994-2>.

⁹ The Gender Division of Labour This document is an excerpt from: ILO International Training Centre, Module on Gender, Poverty and Employment

लिंग आणि समाज- परिचय: संकल्पना आणि सैद्धांतिक पार्श्वभूमी लिंगाचे प्रतिच्छेदन स्थान

प्रकरण रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ व्याख्या आणि अर्थ
- ३.३ प्रतिच्छेदना / छेदनबिंदूचा इतिहास
- ३.४ प्रतिच्छेदन / छेदनबिंदूचा दृष्टीकोन
- ३.५ प्रतिच्छेदन / छेदनबिंदूचा सिद्धान्त
- ३.६ सारांश
- ३.७ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे

- लिंग, वंश, वांशिकता, वर्ग, अपंगत्व, लैंगिकता, वय, धर्म आणि इतर सामाजिक श्रेणी यांच्या परस्पर संबंधाचे आकलन करणे
- एक असा दृष्टिकोन प्रदान करणे ज्याद्वारे प्रत्येक जण प्रक्रिया, पद्धती, धोरणे आणि संरचनांचे परीक्षण करू शकतो. जे व्यक्तीला संभाव्य धोके पासून वाचण्यास मदत करू शकेल याचे आकलन करणे.

३.१ प्रस्तावना

सुमारे तीन दशकांपूर्वी किंबर्ले क्रेनशॉ यांनी १९८९ मध्ये इंटरसेक्शनॅलिटी हा शब्द वापरला होता ही एक अस्पष्ट कायदेशीर संकल्पना होती ज्याला अलीकडेच शैक्षणिक मान्यता मिळाली आहे. किंबर्ले क्रेनशॉ यांनी वंश, वर्ग, लिंग आणि व्यक्तीच्या विशिष्ट वर्णांच्या आत आणि समांतरता कशी अस्तित्वात आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी हा शब्द वापरला. पीडितग्रस्त समुदायासाठी हा अत्यंत धोकादायक आणि कठीणपणाचा सिद्धांत मानला जातो. स्त्रीवादाचे एकप्रकार दर्शवते जे लोकांना त्यांच्या दडपशाही बदल जागरूक करते. (<https://www.vox.com/the-highlight/2019/5/20/18542843/intersectionality-conservatism-law-race-gender-discrimination>).

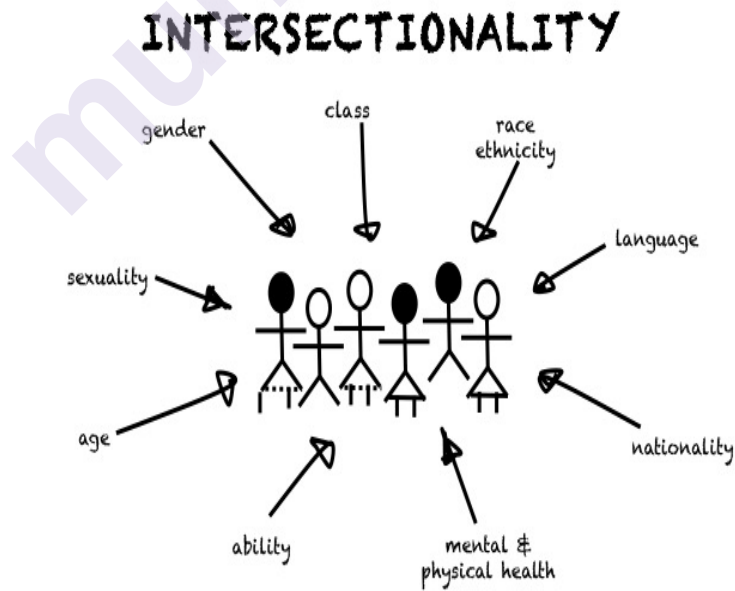
प्रत्येक दिलेल्या वातावरणात असमानतेची खोली आणि त्यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी, आंतरविभागीय स्त्रीवाद अशा व्यक्तींच्या आवाजाला प्राधान्य देतात ज्यांच्यावर अनेक प्रकारचे अत्याचार केले जातात.

मॅककॉल आणि इतर (2005) यांनी लिंगावरील समकालीन दृष्टीकोन समजून घेण्यासाठी प्रतिच्छेदनला खूप महत्त्व दिले आहे. अलीकडे ते स्त्रीवादी विचारसरणीचे केंद्रस्थान म्हणून उदयास आले आहे.

लिंगाशी संबंधित चर्चेत पारंपारिक दृष्टिकोनातून अधिक प्रायोगिक दृष्टिकोनातून एक क्रांतिकारक बदल घडवून आणला आहे. स्त्रीवादी लिंगाला एकसंध अस्तित्व मानण्याच्या गृहीतकांचा पर्दाफाश करतात आणि त्यांच्याशी स्पर्धा करतात. एखाद्या व्यक्तीच्या सामाजिक अस्मितेचा लैंगिकतेच्या अनुभवावर खोलवर परिणाम होतो हे गहनपणे समजले गेले आहे. म्हणून स्त्रीवाद्यांचे असे मत आहे की लिंग ओळख शोधताना एकमेकांना छेदणाऱ्या ओळखींमध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या सामाजिक स्थानाचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे. कॉलिन्स (1990, 2000) असे मानतात की सामाजिक ओळखींना छेदणाऱ्या समाजाच्या खोलवर रुजलेल्या शक्ती संबंधाच्या पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे खरोखर महत्त्वाचे आहे.

छेदनबिंदू निर्णायक आहे कारण ती समकालीन स्त्रीवादी सिद्धांताची मध्यवर्ती चर्चेचा स्थाने आहे. दृष्टीकोन, सिद्धांत आणि कार्यपद्धती या संदर्भात, एक पिढीवादी आणि दोलायमान स्त्रीवादी सिद्धांत गेल्या दोन दशकांत अधिक व्यापकपणे आणि कमी क्षमाशीलपणे आंतरशास्त्रीय विषय बनला आहे (मोरोव्स्की 1994; स्टीवर्ट आणि डॉटोलो 2006).

प्रायोगिक संशोधन करताना ज्ञान लागू करण्यासाठी छेदनबिंदूचा विचार करणे उपयुक्त आहे. छेदनबिंदूची अधिक मान्यता असूनही, त्याचा अनुभवजन्य, अनुप्रयोग अद्याप खूप मर्यादित आहे. आंतरविभागीयतेचा स्वीकार केल्याने संशोधन प्रक्रियेत कसा बदल झाला आहे याचा अभ्यास करणे हे महत्त्वाचे आहे.

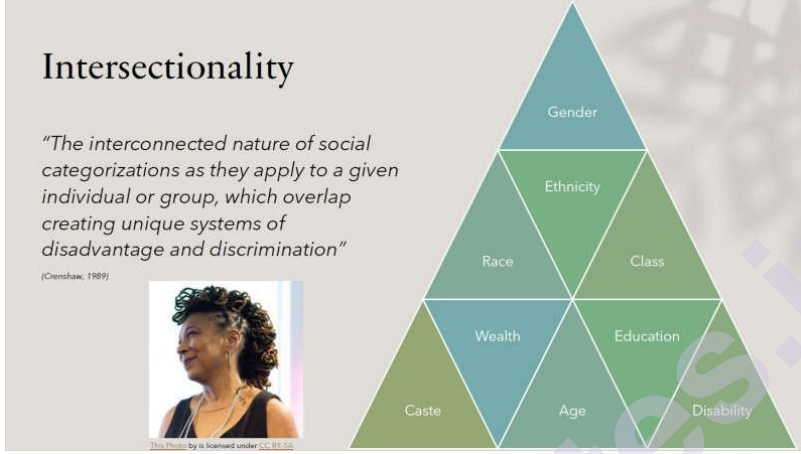
https://www.google.com/search?q=intersectionality&rlz=1C1SQJL_enIN929IN929&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=2ahUKEwjltfV2oT2AhU-kIYBHWJtC_4Q_AUoAXoECAkQAw&biw=1366&bih=657&dpr=1#imgsrc=eHaV3xjZhMBwsM

३.२ व्याख्या आणि अर्थ:

लिंग आणि समाज-परिचय: संकल्पना
आणि सैद्धांतिक पार्श्वभूमी, लिंगाचे
प्रतिच्छेदन स्थान

छेदनबिंदू हा शब्द बहुआयामी, गुंतागुंतीचा, वैविध्यपूर्ण आणि असंघटित परिणामाचा संदर्भ देतो ज्यामुळे विविध सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घटक एकमेकांना छेदतात. (McCall, L. 2005).

किम्बरले क्रेन्शा यांनी कृष्णवर्णीय महिलांना स्त्रीवादी चौकशीतून वगळण्यासाठी स्पष्टीकरण देण्यासाठी या शब्दाचा वापर केला पण लिंग आणि वंश यांचा एकमेकांचा संबंध स्पष्ट करण्यात अयशस्वी. आहे (क्रेन्शा, के. 1989).

<https://www.creativecarbonscotland.com/green-arts-march-meetup-intersectional-justice-in-climate-action/>

अलीकडे ही संज्ञा मूलभूत श्रेणी म्हणून ओळखीच्या असंख्य आयामांवर लक्ष केंद्रित करून छेदनबिंदूची संकल्पना स्वीकारली आहे. तथापि, एकात्मिक दृष्टिकोनातून स्त्रियांविरुद्ध बहु-स्तरित भेदभाव समजून घेणे आवश्यक आहे जे दीर्घ काळापासून एकल अक्ष विश्लेषणाच्या बाजूने पक्षपाती आहेत (कॉलिन्स, पी. 2000 पहा). तत्सम रीतीने, फ्लोया अँथियासने "ट्रान्सलोकेशनल पोजिशनॅलिटी" ची संकल्पना मांडली: "लिंग, वांशिक, वंश आणि वर्ग (इतरांमध्ये) आणि त्यांचे काही वेळा परस्परविरोधी प्रभावांशी संबंधित भिन्न स्थानांच्या परस्परसंबंधाने रचना केलेली ट्रान्सलोकेशनल पोजिशनॅलिटी आहे" (अँथियास, सुप्रा: २७५).

काळ्या स्त्रीवादी शक्तीचा सिद्धांत मानला जातो, आंतरविभाजनता समूहाच्या संस्थात्मक स्तरीकरणाच्या पुढील हानीसाठी पितृसत्ता, वंशवाद, भांडवलशाही इत्यादींचा समावेश असलेल्या दडपशाहीचे अनेक स्तर ओळखते.

कृष्णवर्णीय स्त्रियांच्या अनुभवांवर आवाज उठवण्यापासून ते वंशवाद, भांडवलशाही, लिंगवाद आणि जिम क्रो कायद्याची गुलामगिरी आणि नागरी हक्कांनंतरच्या युगापर्यंतचा एक सिद्धांत म्हणून उत्पत्तीचा उद्देश एकमेकांना बळकट करणाऱ्या दडपशाहीची व्यवस्था स्पष्ट करणे हा आहे. विविध घटक एकमेकांमध्ये कसे हस्तक्षेप करतात हे वैयक्तिक पातळीवर न समजता शक्ती संरचना समजून घेणे आवश्यक आहे. (झांड्रिया एफ. रॉबिन्सन).

एखाद्या समस्येच्या आसपासची ऐतिहासिक सेटिंग्ज ओळखणे हा देखील इंटरसेक्शनल लेन्स वापरण्याचा एकभाग आहे. हिंसाचार आणि पद्धतशीर भेदभावाच्या दीर्घ इतिहासाने मूलभूत असंतुलन निर्माण केले आहे ज्यामुळे काही लोकांना सुरुवातीपासूनच गैरसोय होते. गरिबी, जातिव्यवस्था, वर्णद्वेष आणि लैंगिकता ही असमानतेची उदाहरणे आहेत जी व्यक्तींना त्यांचे हक्क आणि न्याय्य संधींना छेदतात आणि नाकारतात. परिणाम पिढ्यांपिढ्या जाणवतात. गटांमधील शक्ती संबंधांच्या प्रश्नांशी आधीच संबंधित असलेल्या शैक्षणिक स्पेशलायझेशनमध्ये इंटरसेक्शनलिटी दृष्टीकोन अधिक प्रभाव पाडत आहे.

आपली प्रगती तपासा

1. आंतरविभागीयता लैंगिकतेचा अर्थ सांगा.

३.३ आंतरविभाजनाचा इतिहास

1970 च्या सुरुवातीस, स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेने स्त्रियांच्या अनुभवांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यास सुरुवात केली **“कोणत्या स्त्रियांचा अनुभव?”** केवळ मध्यमवर्गीय, सुशिक्षित गोर्या स्त्रियांवर स्त्रीवादी शिष्यवृत्तीच्या प्रचलित फोकसच्या रंगीत समीक्षेतील स्त्रीवाद्यांमधून छेदनबिंदूची चौकट उदयास आली. वंशासह इतर महत्वाच्या ओळखींसह असंख्य आंतरविभागीय ओळखींचा लेखाजोखा मांडण्याची विनंती केली. (उदा., मोरागा आणि अंझाल्डुआ 1981; हल एट अल. 1982; डिल 1983).

हा विशिष्ट गट टीका करतो की ओळखीच्या अनुभवाला आकार देणाऱ्या विविध गट ओळखींच्या आच्छादित सामाजिक स्थानांची पोचपावती नाही. आंतरविभागीयता त्याच्या सैद्धांतिक पायासाठी असमानता, वर्चस्व, दडपशाही आणि उत्पादन - पुनरुत्पादनावर खूप अवलंबून असते. 1970 च्या प्रचलित स्त्रीवादी विचारसरणीच्या कमकुवत मॉडेलवर टीका करणाऱ्या कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद्यांना त्याचा इतिहास सापडतो. इतर अनेक ओळखींच्या संबंधात आंतरविभागीय ओळख परिभाषित करणे हा आंतरविभागीय सिद्धांतांचा पाया घालण्याचा प्रारंभिक बिंदू होता. (क्रेनशॉ 1994/2005).

1980 च्या दरम्यान लिंगावरील पारंपारिक अभ्यासांनी सामाजिक ओळख समजून घेण्यासाठी लिंगाच्या छेदनबिंदूचे स्थान स्वीकारले. कृष्णवर्णीय पुरुषाच्या तुलनेत, काळ्या स्त्रिया दुप्पट गैरसोयीच्या स्थितीत असतात जेव्हा छेदनबिंदूवरून विश्लेषण केले जाते. अशाप्रकारे विशिष्ट वांशिक श्रेणीला लागू करताना स्त्रीत्वाचा खरा अर्थ प्रत्येक संबंधित गटासाठी भिन्न असू शकतो.

अशाप्रकारे हे सारांशित केले जाऊ शकते की आज लिंगावरील चर्चेत छेदनबिंदूला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. याने सिद्धांताचा पाया म्हणून दोन अडचणींना सामोरे जाण्यासाठी अधिक अचूक आणि व्यवहार्य दृष्टीकोन देण्याचे वचन दिले.

1. हे स्पष्ट कारणास्तव संकल्पना किंवा किमान भाषेची खात्री देते की लिंग बदल बोलणे सामाजिक संरचना/सामाजिक ओळखीचे इतर परिमाण ओळखल्याशिवाय अशक्य आहे जे लिंगाचे कार्य आणि अर्थ आकारते. युनायटेड स्टेट्समध्ये वंश आणि सामाजिक आर्थिक वर्ग हे सर्वात दृश्यमान, सर्वव्यापी आणि अपरिवर्तनीय दिसत आहेत.

2. दुसरे, आंतरविभागीयता हे सामाजिक ओळखींना आकार देणाऱ्या आणि निर्धारित करणाऱ्या वैशिष्ट्यांच्या विपुलतेसाठी सार्वत्रिकपणे लागू होणारे वर्णनात्मक समाधान असल्याचे दिसून आले. वय, क्षमता आणि लैंगिक अभिमुखता, काही नावांसाठी, रंग, वर्ग आणि लिंगाइतकेच महत्त्वाचे आहेत.

छेदनबिंदूच्या बौद्धिक आणि नैतिक अत्यावश्यकता असूनही, गटांमधील फरक आणि समानता यांची तुलना करणे हा गटांचा प्रभावशाली दृष्टीकोन आहे. प्रश्न "स्त्रिया आणि पुरुष कसे वेगळे आहेत?" लवकरच निघून जाईल असे दिसत नाही. फरकाचे साधे कॅटलॉग सिद्धांताचा युक्तिवाद नाकारतात की फरक आणि समानतेच्या वर्णनावर लक्ष केंद्रित केल्याने लिंग कधी आणि कसे अत्याचारी प्रणाली किंवा दडपशाही प्रणाली म्हणून कार्य करते हे समजण्यास मदत करत नाही.

अनेक संशोधकांना स्पष्टीकरणाच्या प्रक्रियेतील फरक आणि समानतेचे वर्णन करण्यापलीकडे जाणे कठीण वाटते. भिन्नतेच्या चाचणीच्या यथास्थितीत न जाता अनुभवजन्य कार्य कसे हाती घ्यावे या प्रश्नासाठी आंतरविभागीय दृष्टीकोन स्वीकारताना खूप प्रयत्न करावे लागतात.

"इंटरसेक्शनलिटी" च्या व्याख्येच्या अत्यावश्यक वैशिष्ट्यांवर व्यापक सहमती असली तरी, संशोधन सरावाशी बांधकामाचा संबंध खूप भिन्न आहे. संभाषण कोठून सुरु होते त्यामध्ये समांतरता स्थापित करणे कठीण आहे कारण भिन्न शाखा आणि वैयक्तिक अन्वेषक "इंटरसेक्शनलिटी" वेगळ्या प्रकारे परिभाषित करतात.

वॉकर (2003) नमूद करतात की "इंटरसेक्शनलिटी समजून घेण्याचा प्रयत्न हा खरं तर इतरांच्या जागतिक दृष्टिकोनातून गोष्टी पाहण्याचा प्रयत्न आहे आणि केवळ आपल्या स्वतःच्या अद्वितीय दृष्टिकोनातून नाही. परिणामी, इंटरसेक्शनलिटी दृष्टीकोन हा एखाद्याच्या स्वतःच्या संशोधन सोईच्या क्षेत्राच्या पलीकडे जाण्याचा एक कॉल आहे.

आपली प्रगती तपासा

1. आंतरविभागीय लैंगिकतेचा इतिहास सांगा.

३.४ आंतरविभागीय दृष्टीकोन (इंटरसेक्शनलिटी अप्रोच):

प्रत्येक स्थानातील गैर-ओळख आणि विविधता यावर जोर देते. या भिन्नतेचे सामान्यीकरण असमानतेचे इतर प्रकार प्रचलित करू शकते हे सत्य लक्षात घेतले पाहिजे. सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीसह वंश, संस्कृती, वांशिकता, धर्म यासारखे घटक नेहमीच एकमेकांशी जोडलेले असतात आणि आधीच अस्तित्वात असलेले भेदभाव कायम ठेवण्यासाठी ओळखले जातात (क्रेनशॉ, सुप्रा: 152.). तरीही या भेदभावांविरुद्ध वैयक्तिक आणि स्वतंत्र संघर्षाचा विसंगत आणि कठोर परिणाम होऊ शकतो ज्यामुळे भेदभावाचे नवीन प्रकार उद्भवतात.

मर्लिन फ्राईने कास्ट केलेल्या पक्ष्यांच्या पिंजऱ्याच्या उदाहरणावरून आंतरविभागीयता चांगल्या प्रकारे समजू शकते.

पक्ष्यांच्या पिंजऱ्याचा विचार करा. जर तुम्ही पिंजऱ्यातील फक्त एका वायरकडे बारकाईने पाहिले तर तुम्हाला इतर वायर दिसत नाहीत. जर तुमच्या आधी काय आहे याची तुमची संकल्पना या मायोपिक फोकसद्वारे निश्चित केली गेली असेल, तर तुम्ही एका तारेकडे, वर आणि खाली तिची लांबी पाहू शकता आणि पक्षी कधीही तारेभोवती का उडत नाही हे पाहू शकत नाही. कुठेतरी जायचे होते. शिवाय, जरी, एके दिवशी, तुम्ही प्रत्येक वायरची मायोपिकली तपासणी केली तरीही, पक्ष्याला कुठेही जाण्यासाठी वायरच्या पलीकडे जाण्यास त्रास का होतो हे तुम्हाला दिसत नाही. कोणत्याही एका वायरची कोणतीही भौतिक मालमत्ता **काहीही नाही**, जे सर्वात अपघाती मार्ग वगळता एखाद्या पक्ष्याला कसे प्रतिबंधित किंवा हानी पोहोचवू शकते हे उघड करेल. जेव्हा तुम्ही मागे पाऊल टाकता, तारांकडे एक-एक करून सूक्ष्मदृष्टीने पाहणे थांबवा आणि संपूर्ण पिंजऱ्याचे मॅक्रोस्कोपिक दृश्य घ्या, तेव्हाच पक्षी कोठेही का जात नाही हे लक्षात येईल; आणि मग तुम्हाला ते एका क्षणात दिसेल. (फ्राय, एम. 1983).

पक्ष्यांच्या पिंजऱ्याचे वरील उदाहरण भेदभावाच्या अनेक घटकांचा एकाच वेळी विचार करण्याचे महत्त्व वर्णन करते. आंतरविभागीय लिंग ठळकपणे दर्शविते की लिंग ओळख विविध प्रकारच्या भेदभावांना एकमेकांशी छेदते. तथापि आंतरविभाज्यतेच्या दृष्टीकोनातून लिंगाचे विश्लेषण केल्याने एक अस्तित्व म्हणून लिंगाकडे अजिबात दुर्लक्ष होत नाही. अशा प्रकारे लिंगभेदाचे विश्लेषण करताना आंतरविभागीयतेच्या सर्व पैलूंचा विचार करण्यावर भर देण्याचे उद्दिष्ट आहे. समाजातील स्त्री आणि शक्ती संबंधांवर कोणते अत्याचार झाले नाहीत याचे संपूर्ण मूल्यमापन करता येणार नाही.

स्थलांतरित महिलांना समजून घेताना, त्यांच्या जीवनातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, भावनिक पैलू आणि कामाच्या वातावरणाची दखल घेतल्याशिवाय त्यांच्या दडपशाहीची परिस्थिती समजू शकत नाही.

स्त्रीवादाच्या बहुकेंद्री स्वरूपाचा लेखाजोखा मांडताना लिंगभावाच्या छेदनबिंदूचे स्थान पुनर्संकल्पित करताना भेदभावाच्या आच्छादित घटकांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. असे असले तरी उपेक्षित स्त्रियांच्या दडपशाही आणि अत्याचाराला जाचक आणि अधिकारहीन परिस्थिती जबाबदार आहे.

स्थलांतरित महिलांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करताना, घटकांना छेद देणाऱ्या घटकांसह परिणामी स्त्रियांच्या अधीनतेची शक्ती संरचना ओळखणे खरोखर महत्त्वाचे आहे. लिंगाच्या या छेदनबिंदूमुळे हे लक्षात येते की एकीकडे स्त्रिया अत्याचाराने भरडल्या जातात आणि त्याच वेळी इतर स्त्री-पुरुषांवरही अत्याचार करतात.

आपली प्रगती तपासा

1. आंतरविभागीय लैंगिकतेच्या दृष्टीकोणावर चर्चा करा.

३.५ आंतरविभागीय सिद्धांत: (इंटरसेक्शनलिटी- थिअरी)

आंतरविभागीय हा लोकांच्या जीवनातील वास्तवाचे लक्षणीय प्रतिनिधित्व करतो. आपल्या जीवनातील पुरावे असे वर्णन करतात की कोणतीही एक ओळख आपल्या आजूबाजूच्या

सामाजिक आणि इतरांच्या प्रतिक्रियेबद्दल आपल्या प्रतिसादाचे प्रतिनिधित्व करू शकत नाही. सैद्धांतिक दृष्टीकोनातून त्यांच्या ओळखीच्या अनुभवाच्या आधारे छेदनबिंदूबद्दलच्या शंका वाढल्या आहेत.

लिंग आणि समाज-परिचय: संकल्पना
आणि सैद्धांतिक पार्श्वभूमी, लिंगाचे
प्रतिच्छेदन स्थान

छेदनबिंदूचे घटक अग्रभागी आणि पार्श्वभूमीत असतील, तसेच त्या घटक ओळखी कशा स्पष्टपणे मांडल्या जातात हे तपासकर्त्यांच्या विश्लेषणाच्या पातळीच्या आधारावर चित्रित केले जाते. क्रेनशॉ (1994/ 2005), छेदनबिंदू आणि रंगीबेरंगी महिलांवरील हिंसाचार या विषयावरील तिच्या ग्राउंड ब्रेकिंग पेपरमध्ये, राजकीय छेदनबिंदूपासून संरचनात्मक छेदनबिंदू वेगळे केले.

३.५.१ संरचनात्मक आंतरविभागीय (स्ट्रक्चरल इंटरसेक्शनॅलिटी): संरचनात्मक आंतरविभागीय हे स्पष्ट करते की एखाद्या व्यक्तीची कायदेशीर स्थिती किंवा सामाजिक गरजा त्यांना कसे दुर्लक्षित करतात. क्रेनशॉ यांनी सामाजिक आर्थिक स्थिती, वंश आणि लिंग यांच्या विशिष्ट अभिसरणामुळे गरजांच्या आधारे संसाधनांचे वाटप केले असल्यास त्या तुलनेत गरीब महिलांना आवश्यक असलेली मदत मिळण्याची शक्यता कशी कमी होते हे स्पष्ट करण्यासाठी बलात्कार समुपदेशनाचे उदाहरण वापरतात. वार्षिक आणि आर्थिकदृष्ट्या विशेषाधिकारित महिलांचे.

३.५.२ राजकीय आंतरविभाजन विविध गटांच्या विविध आणि संभाव्यतः विरोधाभासी गरजा आणि आकांक्षा यावर जोर देते ज्यातून एखाद्या व्यक्तीला तिची ओळख मिळते. क्रेनशॉ यांनी कृष्णवर्णीय महिलांचे उदाहरण घेतले, ज्यांची राजकीय ऊर्जा वारंवार जातीय आणि लिंग-आधारित सामाजिक कृती अजेंडा यांच्यात विभागली जाते, यापैकी कोणीही काळ्या स्त्रियांच्या विशिष्ट समस्या किंवा गरजा पूर्ण करू शकत नाही. क्रेनशॉच्या तपासणीत दाखवल्याप्रमाणे, अनुभवाचे पात्र डोमेननुसार वेगळे आहे. तिचे विश्लेषण मोठ्या संस्कृतीत ते छेदनबिंदू कसे प्रसारित केले जाते यावरून ओळखींना छेदण्याचा वैयक्तिक अनुभव वेगळे करण्याचे महत्त्व देखील अधोरेखित करते (वेबर 2004 आणि नाकानो ग्लेन 1999).

एकमेकांना छेदणार्या ओळखीबद्दल विचार करण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे छेदनबिंदूमधून उद्भवणाऱ्या वेगळ्या प्रकारची ओळख अधोरेखित करणे. आपत्कालीन ओळख या दृष्टीकोनातून एक अद्वितीय मिश्रित रचना म्हणून पाहिली जाते. वसाहतोत्तर अभ्यासांनी स्थानिक संस्कृतींवर वसाहतवादाच्या प्रभावावर जोर दिला, ज्यामुळे संकरिततेच्या कल्पनेला जन्म दिला. संकल्पना अशी आहे की जेथे संस्कृती एकमेकांशी टक्कर घेतात तेथे नवीन सांस्कृतिक रूपे उदयास येतात, मग ते अनैच्छिकपणे वसाहतीकरणात असोत किंवा स्वेच्छेने स्थलांतरित होतात. जेव्हा ही संकल्पना ओळखीसाठी वापरली जाते, तेव्हा ती आक्रमण, विजय किंवा वर्चस्ववादी संस्कृतींचा समूह ओळख, तसेच या नवीन छेदनबिंदूचे व्यक्तीच्या एकाचवेळी आणि नाविन्यपूर्ण प्रतिनिधित्वावर होणारा प्रभाव हायलाइट करते.

आपली प्रगती तपासा

१. आंतरविभागीय लैंगिकतेच्या एका सिद्धांतावर चर्चा करा.

३.६ सारांश:

आंतरविभागीयता महत्वाची आहे कारण ती आपल्याला संशोधक म्हणून वैयक्तिकरित्या सूचित केलेल्या दृष्टीकोनाच्या पलीकडे जाण्यास प्रोत्साहित करते जे आपण सर्वजण आपल्या कामात आणतो.

वैयक्तिक, आंतरवैयक्तिक आणि संरचनात्मक स्तरावरील आंतरविभागीयतेची तथ्ये आम्हांला एकमेकांच्या संबंधातील ओळख श्रेणींचा परस्परसंबंधित दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यास प्रोत्साहित करतात. त्याच वेळी, आपण वैयक्तिक ओळख श्रेणींची ऐतिहासिक आणि संदर्भित वैशिष्ट्ये लक्षात ठेवली पाहिजेत.

शेवटी, लिंगाची विषमता, बहुविधता आणि अंतर्निहित परस्परसंवाद ओळखणे, नॉन-पाश्चिमात्य संस्कृतीतील स्त्रियांना वांशिककेंद्रिततेचा धोका टाळून समस्यांना सामोरे जाण्यास अनुमती देते. अशाप्रकारे, जागतिक समाजातील राजकारणासाठी एक महत्वपूर्ण उद्दिष्ट गाठले जाऊ शकते: पांढरे, मध्यमवर्ग आणि पाश्चात्य दृष्टीकोन सोडून देणे, आणि विशेषतः डायस्पोरामधील सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांमधील स्त्रियांच्या नाकारलेल्या ओळखी स्पष्ट करणे, वाटाघाटी करणे आणि ओळखणे. (MariaCaterin La Barbera, 2009)

३.७ प्रश्न:

1. स्त्रियांच्या अभ्यासासाठी छेदनबिंदू महत्वाची का आहे?
2. छेदनबिंदू परिभाषित करा. संबंधित उदाहरणांसह छेदनबिंदूचा मुद्दा स्पष्ट करा.
3. क्रेनशॉ किम्बर्लेद्वारे छेदनबिंदूच्या दृष्टिकोनाचे परीक्षण करा.

३.८ संदर्भ आणि अतिरिक्त वाचन:

- Anthias, F., & Yuval-Davis, N. (1983). Contextualising feminism: gender, ethnic and class divisions. *Feminist Review*, 15, 62–75.
- Collins, P. H. (1990). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. Boston: Unwin Hyman.
- Collins, P. H. (2000). *Black feminist thought: Knowledge, consciousness, and the politics of empowerment* (2nd ed.). NY: Routledge.
- Crenshaw, K. 1989. *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*. University Of Chicago Legal Forum: 140.)

- Dill, B. T. (1983). Race, class and gender: prospects for an inclusive sisterhood. *Feminist Studies*, 9, 131–150.
- Dottolo, A. L. & Stewart, A. L. (2008). “Don’t ever forget now, you’re a Black man in America”: Intersections of race, class and gender in encounters with the police. *Sex Roles*, this issue.
- Frye, M. 1983. *The Politics of Reality: Essay in Feminist Theory*. Berkeley (CA): The Crossing Press: 4.
- Hull, G. T., Scott, P. B., Smith, B. (Eds.) (1982). *All the women are white, all the blacks are men, but some of us are brave: black women’s studies*. Old Westbury, NY: Feminist.
- MariaCaterina La Barbera (2009). Intersectional Gender- The Global Studies Journal · January 2009
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs*, 30, 1771–1800.
- Moraga, C., & Anzaldúa, G. (1981). *This bridge called my back: Writings by radical women of color*. Watertown, MA: Persephone.
- Morawski, J. (1994). *Practicing feminisms, reconstructing psychology: notes on a liminal science*. Ann Arbor, MI:University of Michigan Press.
- Morawski, J. (1994). *Practicing feminisms, reconstructing psychology: notes on a liminal science*. Ann Arbor, MI:University of Michigan Press.
- Nakano Glenn, E. (1999). The social construction and institutionalization of gender and race: An integrative framework. In M. M. Feree, J. Lorber, & B. B. Hess (Eds.), *Revisioning gender* (pp. 3–43). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stewart, A. J., & Dottolo, A. L. (2006). Feminist psychology. *Signs*, 31, 493–509.
- Yuval-Davis, N. 2006. *Intersectionality and Feminist Politics*. European Journal of Women’s Studies, 13, 193-209.

- Walker, A. (2003). Methods, theory and the practice of feminist research: a response to Janet Chafetz. *Journal of Family Studies*, 25, 990– 994.
- Weber, L. (2004). A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality. In S. N. Hesse-Biber, & M. L. Yaiser (Eds.), *Feminist perspectives on social research* (pp. 121–139). NY: Oxford University Press.
- (Zandria F. Robinson) Intersectionality and Gender Theory , Handbook of the Sociology of Gender pp 69-80
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-76333-0_5

महिलांचे समाजशास्त्र - स्त्रीवादी समाजशास्त्र- लिंग आधारित समाजशास्त्र

प्रकरण रचना:

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ सद्यस्थितीतील वैचारिक घडामोडी
- ४.३ स्त्रीवादी समाजशास्त्र
- ४.४ लिंग आधारित समाजशास्त्र
- ४.५ लिंग आधारित समाजशास्त्रीय अभ्यास - संक्षिप्त इतिहास
 - ४.५.१ २१व्या शतकात ठळक क्षेत्रातील बदल
 - ४.५.२ महिलांच्या समाजशास्त्रापासून लिंग आधारित अभ्यासापर्यंत
 - ४.५.३ लिंग आधारित अभ्यास विरुद्ध महिला अभ्यासावरील व्याख्यान
- ४.६ महिला आणि लिंग आधारित अभ्यास
- ४.७ पुरुष अभ्यास आणि **LGBT** अभ्यास
- ४.८ निष्कर्ष
- ४.९ सारांश
- ४.१० प्रश्न
- ४.११ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे:

- स्त्रीवादी समाजशास्त्र, आणि लिंगभेदी समाजशास्त्र यांच्यातील परस्परसंवादाची उत्पत्तीला समजून घेणे.
- स्त्रीवादी समाजशास्त्र आणि लिंग आधारित भिन्नतांचे विश्लेषण करणे.

४.१ प्रस्तावना :

शैक्षणिक संस्थांमध्ये स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्याची आणि प्रायोगिक सामग्रीवर आधारित संशोधन करण्याची आणि सकारात्मक कृती करण्याची गरज भारतीय स्त्री अभ्यासक विद्वानांमध्ये 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीस चर्चा केली जाऊ लागली आहे.

आपल्या समाजात स्त्रियांना गौण स्थान आहे असे समजले जाते म्हणून स्त्रियांच्या समाजशास्त्राने निर्माण केलेल्या ज्ञानभांडाराचा उपयोग महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केला गेला आणि भारतातील स्त्रियांच्या समाजशास्त्राने हा उद्देश किती प्रमाणात पूर्ण केला आहे हे तपासण्याची गरज आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, शिक्षणतज्ञांचे काम हे उच्च जाती आणि वर्गातील स्त्रियांच्या स्थितीशी संबंधित होते. विधवा-दहन, बालविवाह, पर्दा आणि स्त्रियांमधील निरक्षरता या विषयांचा त्यांच्या कामात विस्तृत संदर्भ आढळतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात, हा दोन वेगळ्या कालखंडात विभागला जाऊ शकतो : 1974 पर्यंत आणि त्यानंतरची वर्षे. 1974 पूर्वी, स्त्रियांच्या प्रश्नात स्वारस्य असलेल्या अभ्यासकांचे लक्ष मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या भूमिका-संघर्षावर होते. विकास प्रक्रियेतील सूक्ष्म शक्तींच्या संदर्भात भारतीय महिलांच्या समस्यांचा फार कमी अभ्यास केला गेला होता .यात अपवाद फक्त नीरा देसाई (1954) आणि डी.आर. गाडगीळ (1965) यांच्या अभ्यास पूर्ण कामाचा आहे.

'समतेच्या दिशेने' हा विद्वानांनी आंतरविद्याशाखीय दृष्टीकोन तयार करून तो संसदेत सादर केला होता , जिथे त्याला निर्णय घेणारी संस्था, राज्य यंत्रणा आणि मुद्रित माध्यमांकडून जबरदस्त प्रतिसाद मिळाला. इंडियन कौन्सिल ऑफ सोशल सायन्स रिसर्च (ICSSR) सारख्या प्रमुख संशोधन संस्थांनी दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर संशोधन करण्यासाठी महिलांसाठी वचनबद्ध असलेल्या विद्वानांना आर्थिक सहाय्य दिले आहे.

४.२ सद्यस्थितीतील वैचारिक घडामोडी

स्त्रियांच्या समाजशास्त्राने हळूहळू लिंग आधारित समाजशास्त्राला मार्ग मोकळा करून दिला आहे. एका पातळीवर, हा बदल पुरुष आणि पुरुषत्वावरील वाढत्या साहित्यात दिसून येतो (कॉनेल 1995; किमेल आणि मेसनर 1989). जरी पुरुष या विषयात समाजशास्त्रज्ञांना फार पूर्वीपासून स्वारस्य असले तरी, हे अलीकडील साहित्य सामान्य माणसांऐवजी लिंग आधारित व्यक्तींवर केंद्रित आहे. या विकासामध्ये, लिंग स्वतःच नातेसंबंध आहे या ओळखीसह आहे: स्त्रिया काय आहेत किंवा असू शकतात हे समजून घेण्यासाठी पुरुष काय आहेत किंवा असू शकतात याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

आणखी एका महत्वाच्या विकासामध्ये पुरुष आणि स्त्रियांमधील फरकांची वाढती ओळख समाविष्ट आहे, परिणामी पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाकडे लक्ष वाढले आहे. लिंगाच्या एकवचनी अभिव्यक्तीऐवजी अनेकवचनी अभिव्यक्ती ही अशी मान्यता आहे की पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्वाचे काही प्रकार इतरांपेक्षा सामाजिकदृष्ट्या अधिक मूल्यवान वा महत्वाचे आहेत. या दृष्टिकोनातून, विशिष्ट प्रकारचे पुरुषत्व (किंवा विशिष्ट प्रकारचे स्त्रीत्व) यांच्यातील संबंधांना

वर्चस्व आणि अधीनतेचे संबंध समजले जातात. उदाहरणार्थ, विसाव्या शतकाच्या शेवटी अमेरिकन समाजात पुरुष असण्याचे अनेक मार्ग असू शकतात, परंतु "आधिपत्य पुरुषत्व" हे दर्शवते जे सर्वात "सांस्कृतिकदृष्ट्या उच्च" आहे (कॉनेल 1995: 77). याव्यतिरिक्त, हे सूत्र ओळखते की "पुरुषत्व [आणि स्त्रीत्व] विशिष्ट वेळी आणि ठिकाणी अस्तित्वात येतात आणि नेहमी बदलाच्या अधीन असतात" (कॉनेल 1995: 185).

लिंग आधारित समाजशास्त्रातील संबंधित विकास म्हणजे लिंग आणि वय, वंश किंवा वांशिकता, लैंगिक अभिमुखता किंवा सामाजिक वर्ग यासारख्या भिन्नता आणि स्तरीकरणाच्या इतर आधारांमधील संबंधांबाबतीतील क्षेत्रांशी निगडित आहे. हे साहित्य स्त्रिया (किंवा पुरुष) एकसंध श्रेणीचे प्रतिनिधित्व करतात या कल्पनेला आव्हान देते, ज्यांचे सदस्य समान रूची आणि अनुभव सामायिक करतात. वंश, वर्ग आणि लिंग यांच्यातील छेदनबिंदू शोधणारे सिद्धांत आणि संशोधन, उदाहरणे, वेगाने वाढले आहेत (अँडरसन आणि कॉलिन्स 1995). या श्रेण्या - एकत्र काम करणे - लोक जगाचा कसा अनुभव घेतात या पद्धतींचे प्रदर्शन करण्यासाठी हे संशोधन विशेषतः मौल्यवान आहे. म्हणूनच, लिंग, वंश आणि वांशिकता आणि सामाजिक वर्ग विश्लेषणात्मकदृष्ट्या वेगळे असताना, जिवंत अनुभवाचे पैलू म्हणून, ते अत्यंत गुंफलेले आहेत.

गंमत म्हणजे, या घडामोडींचे काही उत्तर-आधुनिक निरीक्षक असे सुचवतात की लिंगांमध्ये आणि लिंगांमधील ही विविधता आपल्याला "लिंग" नावाच्या एखाद्या गोष्टीची गर्भधारणा करण्याची - आणि त्याबद्दल कोणताही निष्कर्ष काढण्याची क्षमता वाढवते. त्याच्या टोकापर्यंत गेले तर, "[w] जे शिल्लक आहे ते एक विश्व आहे. ज्या प्रकारे पुरुष आणि स्त्रिया जगाकडे पाहतात ते पूर्णपणे विशिष्ट व्यक्तींसारखे असतात, ज्या अद्वितीय एकत्रीकरणद्वारे (कॉन्फिगरेशनद्वारे) त्या विशिष्टतेला आकार देतात" (बोर्डो 1990: 151, मूळ महत्व). "लिंग शंका" ची ही स्थिती अशी शक्यता वाढवते की लिंग एक सोयीस्कर काल्पनिक कथा आहे, सामाजिक संबंध आणि संस्थेऐवजी भाषेचे उत्पादन आहे.

लिंग संशयवादी प्रक्षोभक दावे करतात. आपण विशेषतः अतिसामान्यीकरणाच्या धोक्यांबद्दल त्यांच्या सावधगिरीकडे लक्ष दिले पाहिजे. अतिसामान्यीकरण तेव्हा होते जेव्हा एखादी व्यक्ती असे गृहीत धरते की स्त्रिया किंवा पुरुषांच्या एका गटावर आधारित निष्कर्ष आपोआप सर्व महिला किंवा सर्व पुरुषांपर्यंत विस्तारित केले जाऊ शकतात. आपण आधी पाहिल्याप्रमाणे, अशाच प्रकारची टीका समाजशास्त्रज्ञांना प्रथमतः स्त्रियांचे स्वतःच्या अधिकाराने परीक्षण करण्यास प्रवृत्त करते. तरीसुद्धा, लहान मुलांना असुरक्षित वातावरणात सोडू नये हे महत्वाचे आहे. म्हणजेच लिंगभावाकडे दुर्लक्ष्य करणे योग्य नाही. लिंग हे आधुनिक जीवनाचे एक केंद्रीय आयोजन तत्त्व आहे: "अक्षरशः प्रत्येक संस्कृतीत, लिंग फरक हा एक निर्णायक मार्ग आहे ज्यामध्ये मानव स्वतःला व्यक्ती म्हणून ओळखतो, सामाजिक संबंधांचे आयोजन करतो आणि अर्थपूर्ण नैसर्गिक आणि सामाजिक घटना आणि प्रक्रियांचे प्रतीक आहे" (हार्डिंग 1986: 18).

हा दावा दुसऱ्या प्रकारच्या बौद्धिक प्रकल्पाचा आधार बनवतो - तो म्हणजे समाजशास्त्रीय ज्ञान बदलणे. हे सिद्धांतवादी आणि संशोधकांचा असा युक्तिवाद आहे की विद्यमान समाजशास्त्रीय साहित्यात लिंगाबद्दलचे ज्ञान जोडणे पुरेसे नाही. त्यांच्या प्रकल्पामध्ये या

साहित्याची नव्याने मांडणी करण्याच्या उद्देशाने गृहीत धरलेल्या समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि कल्पनांचा पुनर्विचार समाविष्ट आहे. कथितपणे लिंग-तटस्थ पद्धती आणि संस्था, जसे की कायदा, कार्य आणि औपचारिक संस्था यांना लिंगामध्ये स्वारस्य असलेल्या विद्वानांकडून नवीन छाननी मिळाली आहे. या विद्वानांच्या प्रयत्नांमुळे लिंग आधारित समाजशास्त्राला दुर्लक्षित मधून समाजशास्त्रीय विचारांच्या केंद्रस्थानी नेण्यात मदत झाली आहे. या बदल्यात, त्यांनी लिंग आधारित ज्ञान वाढवण्यात व समाजशास्त्रीय मुख्य प्रवाहात ओळख निर्माण करण्यात हातभार लावला आहे.

आपली प्रगती तपासा

1. स्त्रियांच्या समाजशास्त्रातील लिंग आधारित ज्ञानाची माहिती द्या.

४.३ स्त्रीवादी समाजशास्त्र:

महिलांचे समाजशास्त्र आणि स्त्रीवादी समाजशास्त्र यातील फरक वैचारिक चौकटीतील आहे. स्त्रियांचे समाजशास्त्र स्त्रियांबद्दल आहे, यात स्त्रीवादी दृष्टीकोन असू शकतो किंवा नसू शकतो. अजूनही स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित करणे म्हणजे लिंगाला संबंधात्मक संज्ञा म्हणून पाहणे आणि पुरुषांशी तुलना करणे आहे. स्त्रीवादी अभ्यासाचे सामर्थ्य हे मर्दानीपणाची चौकट आणि सामान्यीकरणाच्या ज्ञानात्मक आव्हानामध्ये आहे आणि महिला-केंद्रित दृष्टीकोन विश्लेषणात्मक दृष्टीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. पुष्कळ लोकांसाठी (आणि अनेक विभागांसाठी), महिलांचा अभ्यास हा स्त्रीवादी अभ्यासासाठी आधीच एक शब्दप्रयोग आहे; स्त्रीवादी अभ्यास विभाग संपूर्ण जगाचा अभ्यास करू शकेल/असे गृहीत धरून तुम्हाला मिळालेल्या सोयीच्या बिंदूपासून अस्तित्वात असलेला समाज एक अत्याचारी पितृसत्ता आहे आणि या दडपशाहीमुळे दूरगामी परिणामांचे सामाजिक पॅथॉलॉजी होतात, ज्यामुळे आर्थिक व्यवस्थेपासून ते मुलांपर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर परिणाम होतो. - देव आणि अर्थ बदल विश्वास वाढवणे. यात पुरुष आणि मुले तसेच स्त्रिया आणि मुलींचा अभ्यास समाविष्ट असेल, परंतु विश्लेषण आणि विषय म्हणून सिग्मंड फ्रायड सारख्या गहन विषयाचा अधिक वापर करताना स्त्रीवादी अभ्यास मूलभूत म्हणून वापरण्याची प्रवृत्ती "डोकावून" घेण्याची गरज नाही. त्याच्या पितृसत्ताक विकृतीबद्दल टीका करणे आणि त्याचा त्याच्यावर अवलंबून असलेल्या पितृसत्ताक अभ्यासाच्या क्षेत्रांवर कसा परिणाम झाला आहे, इ. चा अभ्यास समाविष्ट आहे.

स्त्रीवादाची व्याख्या विविध प्रकारे केली गेली आहे, परंतु हे मान्य केले आहे की त्यामध्ये विश्वास, मूल्ये आणि वृत्तींचा समावेश आहे ज्यात स्त्रीचे मानव म्हणून उच्च स्थान आहे. स्त्रियांना इतरांद्वारे स्त्रियांवर लादलेल्या गुणधर्मांसाठी महत्त्व दिले जात नाही, परंतु त्यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या आणि स्त्रियांनी स्वतः निवडल्या गुणधर्मांसाठी महत्त्व दिले जाते. स्त्रीवादी स्त्रियांच्या नकारात्मक सांस्कृतिक प्रतिमा नाकारतात आणि स्त्रियांच्या सामर्थ्य, क्षमता आणि बुद्धिमत्तेची पुष्टी करतात. स्त्रिया स्वायत्ततेला महत्त्व देतात आणि अश्या अनुकूल परिस्थितीसाठी काम करतात जे त्यांच्या नशिबाला नियंत्रित करून त्यांचे स्वतंत्र्याला पसंती देतात.

स्त्रीवादी पुरस्कर्ते सामाजिक भूमिका व त्यांच्या संबंधित गुणांसह एखादी व्यक्ती स्त्री किंवा पुरुष आहे की नाही हे नाकारतात. ते मूल्यमापन नाकारतात जे बहुधा 'पुरुष' गुणांचा आदर करतात, जसे की करुणा. कोणतीही गुणवत्ता कोणत्याही माणसामध्ये दिसू शकते आणि तिचे मूल्यमापन त्याच्या स्वतःच्या गुणवत्तेवर केले पाहिजे, ज्या व्यक्तीमध्ये ते दिसते त्या व्यक्तीच्या लिंगानुसार नाही. बहुतेक सांस्कृतिक दृष्टिकोन आणि स्त्रियांबद्दलच्या समजुती खोट्या आधारावर आधारित आहेत हे समजून, स्त्रीवादी पुरस्कर्ते अज्ञान आणि कल्पनात्मक ज्ञान आणि वास्तविकतेने बदलण्याचे काम करत आहेत. स्त्रियांना हे समजते की भेदभाव करणारे कायदे आणि रूढींनी शतकानुशतके त्यांच्यावर अत्याचार केले आहेत, हे अत्याचार सर्व मानवांसाठी लाजिरवाणे आणि हानीकारक आहे आणि स्त्रिया त्यांच्या सातत्यपूर्ण आणि सामूहिक प्रयत्नांद्वारे चांगले बदल घडवून आणू शकतात.

स्त्रीवादी पुरस्कर्ते त्यांच्या तात्काळ उद्दिष्टांमध्ये आणि बदलासाठी त्यांची ऊर्जा केंद्रित करण्यासाठी निवडलेल्या दिशांमध्ये भिन्न असू शकतात. काही लोकांसाठी, स्त्रीवादाचा दृष्टिकोन वैयक्तिक बदल आणि स्वयं विकास यावर आहे; तर इतरांसाठी, स्त्रीवादाचा गाभा हा सामूहिक प्रयत्नांमध्ये आणि सामायिक उद्दिष्टांमध्ये आहे. स्त्रीवादी पुरस्कर्त्यांमध्ये देखील समाजात स्त्रियांसाठी समानता आणि स्वातंत्र्य सध्या जशी संरचित आहे तशी असू शकते किंवा सामाजिक रचनेत आमूलाग्र परिवर्तन आवश्यक आहे का यावर मतभेद आहेत. आपण कोणतीही बाजू निवडली, तरीही स्त्रीवादी परस्पर समर्थन आणि सामूहिक प्रयत्नांद्वारे आपली ताकद वाढवत आहे. स्त्रीवादी हे ओळखतात की केवळ महिलांवर अत्याचार झाले नाहीत. म्हणून ते वंशवाद, वर्ग विशेषाधिकार आणि समलैंगिकांविरुद्ध भेदभाव यासारख्या प्रत्येक प्रकारच्या दडपशाहीपासून मुक्तीचे समर्थन करत आहेत.

स्त्रीवाद, नंतर बौद्धिक, नैतिक आणि राजकीय स्थितीचे प्रतिनिधित्व करतो ज्याचे समर्थन महिला किंवा पुरुषांद्वारे केले जाऊ शकते. हे महिलांच्या अभ्यासाच्या विकासासाठी एक प्रमुख औचित्य प्रदान करते आणि स्त्रीवादाची सर्वात मूलभूत धारणा स्पष्ट करते. आपल्याला स्त्रियांबद्दल फार कमी माहिती आहे या जाणिवेची ही वाढ आहे आणि त्याचा उद्देश अज्ञानाची जागा ज्ञानाने मिळवणे हा आहे. स्त्रीवादाची विद्वत्तापूर्ण शिस्त म्हणून, स्त्रियांच्या अभ्यासाला शैक्षणिक समुदायाबाहेर स्त्रीवादी बांधिलकीचे समर्थन मिळते आणि अकादमीच्या आत आणि बाहेर स्त्रियांच्या प्रयत्नांना मदत करण्यासाठी ज्ञान आणि क्रियाकलाप प्रदान करतात.

या पुढे हि, स्त्रीवादी अभ्यासकांचे असे मत आहे की स्त्रियांचा अभ्यास हा स्त्रियांसाठी आणि स्त्रियांबद्दलही असला पाहिजे. स्त्रियांचा अभ्यास करण्याची गरज ही केवळ पारंपारिक विद्वतेने दुर्लक्षित केली आहे असे नाही. ज्या क्षेत्रात संशोधकांनी महिलांचा सखोल अभ्यास केला आहे अशा क्षेत्रांमध्येही संशोधकांनी महिला मानसशास्त्र आणि औषधांचा विस्तृतपणे अभ्यास केला आहे, उदाहरणार्थ - संशोधकांचा पूर्वाग्रह पुरुष होता आणि त्यांच्या निष्कर्षांनी मोठ्या प्रमाणावर पुरुषांच्या हितसंबंधांची सेवा केली आहे. स्त्रीवादी समीक्षकांनी या निष्कर्षांचा निषेध केला आहे की मुख्यत्वे पुरुष हितसंबंध आहेत. स्त्रीवादी समीक्षक विद्वतेमधील वस्तुनिष्ठतेच्या स्वीकृत कल्पनेला अप्रत्याशित लैंगिक पूर्वाग्रहाचा पडदा म्हणून नाकारतात, ते त्यांचे स्वतःचे कार्य सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या उपयुक्त म्हणून पाहतात. स्त्री-अभ्यासांना काहीवेळा महिला चळवळीची शैक्षणिक शाखा म्हणून लेबल केले

गेले आहे", विद्वानांनी लिंग समानतेच्या उद्दिष्टासाठी केलेल्या योगदानाची ओळख म्हणून हि लेबल केले गेले आहे".

स्त्रीवादी ज्ञानाचा दुसरा स्रोत म्हणजे स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांना प्रभावित करणार्या विशिष्ट समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यावर कारवाई करण्यासाठी स्थापन केलेले गट हे समूह अनेक समस्यांभोवती उभे राहिले आहेत, उदाहरणार्थ, मुलांच्या पुस्तकातील महिलांचे आरोग्य लैंगिकता, स्त्रिया आणि कायदा, महिला लिंग: लैंगिकता, विज्ञानातील महिला, स्त्रीवादी इतिहास,. राष्ट्रीय गर्भपात मोहीम यांसारख्या मोहीम संस्था, विशिष्ट उद्योगांमध्ये (जसे की मीडियातील महिला), आणि कामगार संघटनांमधील महिलांची संघटना, यांनीही स्त्रियांवर अनेक संशोधन कार्याला चालना दिली आहे. काहीवेळा हे माईग्रामाफ केलेल्या पेपरमधून आणि अहवालांमधून तयार केले गेले आहे, तर काहीवेळा ते परिषदेचे कारण बनले आहे. काही प्रकाशित कार्य शैक्षणिक जर्नल्समध्ये, काही वर्तमानपत्रांमध्ये आणि बरेच काही महिला चळवळींच्या स्वतःच्या प्रकाशनांमध्ये दिसते. अशा गटांद्वारे उत्पादित केलेले ज्ञान हे महिलांच्या अभ्यासावर आधारित असलेल्या मापदंडाचा एक महत्वाचा भाग बनवते.

स्त्रियांच्या अभ्यासासाठी तिसरी प्रेरणा नवीन डाव्यांचे विद्यार्थी आणि बुद्धिजीवी यांच्याकडून मिळाली, जे शैक्षणिक विषयांत ज्ञानाच्या प्रस्थापित स्वरूपांना मूलगामी पर्याय विकसित करण्यात गुंतले होते. सामाजिक शास्त्रांमध्ये आणि इतिहासात उदयास आले, उदाहरणार्थ मार्क्सवादी विश्लेषणामध्ये नवीन स्वारस्य, आणि लोक तळागाळातून सामाजिक जीवन कसे अनुभवतात हे समजून घेण्यासाठी पुरेसा दृष्टीकोन विकसित करण्यात संबंधित आहे. त्याच वेळी, संस्कृती आणि व्यक्तिनिष्ठतेचे विश्लेषण करण्यासाठी नवीन चौकट तयार करण्यात तीव्र स्वारस्य निर्माण झाले, ज्यामुळे घटनाशास्त्र अस्तित्ववाद आणि मनोविश्लेषणात्मक सिद्धांतांमध्ये नवीन रूची निर्माण झाली. विश्लेषणाची आंतरशास्त्रीय चौकट विकसित करण्याच्या अनेक प्रयत्नांमुळे लोकांनी शैक्षणिक विषयांमधील स्थापित सीमा ओलांडल्या आणि विश्लेषणाची आंतरविषय चौकट विकसित केली. नवीन आणि मूलगामी दृष्टीकोनातील एक सर्वात लक्षणीय अनुपस्थिती, जी स्त्रीवाद्यांनी पटकन पकडली आणि अशा टीकाकारांच्या स्वतःच्या अटींमध्ये सुधारण्याचा प्रयत्न केला, ती म्हणजे स्त्रियांच्या अनुभवाबद्दल आणि श्रमाच्या लैंगिक विभाजनाबद्दल कोणतीही संबंध नसतो.

आपली प्रगती तपासा

1. स्त्रियांच्या समाजशास्त्रा लिंगभेदाची माहिती द्या.

४.४ लिंग आधारित समाजशास्त्र

लिंग आधारित समाजशास्त्र पुरुषत्व ("पुरुष" साठी काय समाज योग्य वागणूक मानतो) आणि स्त्रीत्व ("स्त्री" साठी समाज योग्य वागणूक मानतो) मधील फरकांबद्दल आपल्या समज आणि समजांवर समाज कसा प्रभाव पाडतो याचे परीक्षण करते. या बदल्यात, ओळख आणि सामाजिक पद्धतींवर कसा प्रभाव पडतो याचे हि परीक्षण करतो. दिलेल्या

समाजातील प्रस्थापित लिंग क्रमानुसार चालणाऱ्या शक्ती संबंधांवर तसेच कालांतराने हे कसे बदलते यावर हि विशेष लक्ष केंद्रित करतो.

महिलांचे समाजशास्त्र - स्त्रीवादी
समाजशास्त्र- लिंग आधारित
समाजशास्त्र

स्त्रियांच्या समाजशास्त्रापासून लिंग आधारित समाजशास्त्राकडे एक प्रतिमान बदल आहे कारण पूर्वीच्या स्त्रियांना प्रेरित करणे आवश्यक होते आणि त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना महिलांना राष्ट्रासाठी योगदान देण्यासाठी समुपदेशन करावे लागले. ते अभ्यास किंवा नोकरी मिळवून किंवा राजकारणात सहभागी होण्याच्या माध्यमाने असू शकते.

अभ्यास आता लिंग आधारित झाला आहे कारण आता स्त्री आणि पुरुष दोघांचीही स्थिती समान आहे. त्यांच्या योगदानाची आवश्यकता असलेल्या सर्व क्षेत्रात ते तितकेच समानपणे सहभागी होऊ शकतात. म्हणून, त्यांच्या "सामाजिक, वर्तणूक आणि सांस्कृतिक गुणधर्मांचे" विश्लेषण करण्यासाठी व त्यांच्या अपेक्षा काय आहेत इ. साठी अभ्यास आवश्यक आहे.

हे प्रामुख्याने लोकांमध्ये आणि संपूर्ण समाजातील वाढत्या जागरूकतामुळे आहे, महिलांचे अधिकार आता पुरुषांच्या बरोबरीने आहेत त्यामुळे ते देखील स्वतंत्र व्यक्तीप्रमाणे आणि त्यांना हवे ते करू शकतात. त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग आपण नेहमीच पाहतो.

युनायटेड स्टेट्समध्ये 1960 च्या मध्यात सुरू झालेल्या जागतिक महिला चळवळीच्या जोरावर महिला आणि लिंग आधारित समाजशास्त्र उदयास आले. स्त्रीवादी पुरस्कर्ते समाजशास्त्रीय विश्लेषणामध्ये स्त्रियांच्या अदृश्यतेबद्दल आणि विकृत सादरीकरणाशी आणि विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये आणि व्यावसायिक क्रियाकलापांमध्ये स्त्रियांच्या किरकोळ स्थितीशी संबंधित आहेत. युनायटेड स्टेट्स मधील प्रमुख विद्यापीठे आणि महाविद्यालये आज महिला आणि लिंग आधारित विविध कार्यक्रम आणि अनेक अभ्यासक्रम ऑफर करतात. विद्वान जर्नल्स, मोनोग्राफ आणि पाठ्यपुस्तके, व्यावसायिक संघटना, स्त्रीवादी प्रेस आणि महिला अभ्यास संस्था माहिती आणि कृतीचा समृद्ध आणि विविध स्रोत प्रदान करण्यासाठी उदयास आल्या आहेत. आता पुरुषांबद्दल एक लहान पण वाढणारे साहित्य आहे, आणि स्त्रियांवर एक मोठे साहित्य आहे, ज्यापैकी बरेच काही परंपरागत समाजशास्त्रीय प्रतिमान वापरत आहे, तरीही काही अधिक उपयुक्त कार्य वैकल्पिक मॉडेल्सच्या विकासाशी संबंधित आहेत. युनायटेड स्टेट्समधील सध्याचे आर्थिक संकट म्हणजे विद्यापीठाचे कमी होत जाणारे बजेट, संशोधन निधी कमी करणे आणि पारंपारिक कुटुंब वाचवण्यावर सरकारचा भर याच्या संदर्भात गेल्या 15 वर्षातील नफा कायम ठेवण्यासाठी स्त्रीवादी विद्वानांचा संघर्ष होण्याची शक्यता आहे.

आपली प्रगती तपासा

1. समाजशास्त्रानुसार स्त्री-पुरुष फरक सांगा .

४.५ लिंग आधारित समाजशास्त्रीय अभ्यासाचा संक्षिप्त इतिहास

एमी एस. व्हार्टन (2005), तिच्या 'द सोशियॉलॉजी ऑफ जेंडर- अँड इंट्रोडक्शन टू थिअरी अँड रिसर्च' या पुस्तकात असे नमूद केले आहे की तिने 1975 मध्ये ओरेगॉन विद्यापीठात पदवीधर म्हणून लिंग या विषयावर पहिला कोर्स केला होता; तिने प्रवेश घेतलेला कोर्स

काही वर्षांपासून अस्तित्वात होता आणि तिने नमूद केले की कोर्सच्या शीर्षकामध्ये 'लिंग' हा शब्द कुठेही दिसत नाही. त्याला 'स्त्रियांचे समाजशास्त्र' असे म्हणतात. ती म्हणाली की स्त्रियांच्या समाजशास्त्राद्वारे लिंग आधारित अभ्यासाची ओळख करून देण्याचा तिचा अनुभव तिच्या पिढीतील समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण होता.

स्त्री चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेतून समाजशास्त्रातील लिंग आधारित अभ्यास वाढला. महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये या चळवळीची एक अभिव्यक्ती म्हणजे महिलांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल समाजशास्त्रासारख्या शैक्षणिक विषयांवर केलेली टीका. स्त्रिया हे क्वचितच संशोधनाचे विषय होते, आणि स्त्रियांचे जास्त वर्चस्व असलेल्या क्रियाकलापांकडे (उदा. घरकाम) कमी लक्ष दिले गेले. फक्त एक उदाहरण उद्धृत करण्यासाठी: ब्लाऊ आणि डंकन यांचा 1967 चा करिअरचा "क्लासिक" अभ्यास, द अमेरिकन ऑक्युपेशनल स्ट्रक्चर, 20,000 पुरुषांच्या नमुन्यावर आधारित त्याचे निष्कर्ष. महिलांच्या व्यावसायिक करिअरसाठी या निष्कर्षांची समर्पकता प्रश्नार्थक होती. अशा प्रकारे समीक्षकांनी असा दावा केला की समाजशास्त्र एक "पुरुष पक्षपाती" प्रतिबिंबित करते, जे स्त्रियांच्या जीवनाऐवजी पुरुषांच्या जीवनासाठी आणि अधिक व्यापकपणे परिभाषित केलेल्या समाजासाठी सर्वात जास्त लागू असलेले ज्ञान निर्माण करते.

दिवंगत समाजशास्त्रज्ञ जेसी बर्नार्ड (1973: 781): "[समाजशास्त्र] हे पुरुष समाजाच्या विज्ञानाऐवजी समाजाचे विज्ञान होऊ शकते का?" यांनी विचारलेल्या प्रश्नात त्यावेळचे समाजशास्त्राचे आव्हान उत्तमरित्या टिपले गेले. समाजशास्त्रात सुधारणा करताना स्त्रियांना समाजशास्त्रीय मिश्रणात समाविष्ट करणे आवश्यक होते. स्मिथ (1974) ज्याला "स्त्रियांना जोडा आणि समाजशास्त्रात समाविष्टीत करून घ्या" असे म्हणतात, त्यामुळे स्त्रियांवर समाजशास्त्रीय लक्ष केंद्रित केले गेले. अशा प्रकारे स्त्रियांच्या समाजशास्त्रावरील अभ्यासक्रम हे बाकीच्या समाजशास्त्राचा समतोल राखण्यास मदत करणारे म्हणून पाहिले गेले, जे अजूनही पुरुषांबद्दल अनिवार्यपणे पाहिले जात होते.

"लिंग" हा शब्द हळूहळू समाजशास्त्रीय साहित्यात प्रवेश करू लागला असताना, "स्त्रिया ना समाविष्ट करून घ्या" या दृष्टिकोनाचा वारसा अगदी अलीकडेपर्यंत रेंगाळला. उदाहरणार्थ, अनेक वर्षांपासून लिंग आधारित अभ्यासाच्या विद्वानांनी पुरुष आणि पुरुषत्वाशी संबंधित विषयांपेक्षा स्त्रियांवर - आणि स्त्रीत्वाशी संबंधित विषयांवर जास्त लक्ष दिले आहे. शिवाय, स्त्रिया आणि पुरुषांमधील फरकांबद्दल जे लिहिले गेले त्यापेक्षा बरेच काही स्त्रिया आणि पुरुषांमधील तफावती बद्दल लिहिले गेले. सामाजिक जगाविषयीच्या स्वतःच्या काही मुख्य गृहितकांचा पुनर्विचार न करता समाजशास्त्र एक शिस्त म्हणून लिंगाबद्दलचे नवीन ज्ञान सामावून घेऊ शकते, ही धारणा कदाचित अधिक मूलभूत होती. अलिकडच्या वर्षात या प्रत्येक प्रवृत्तीला आव्हान दिले गेले आहे.

आपली प्रगती तपासा

1. स्त्री चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेतील लिंग आधारित अभ्यास वाढला स्पष्ट करा.

विकास कार्यात महिलांच्या उपेक्षिततेवर भर देणारी अधिकाधिक आकडेवारी समोर येत असताना, हुंडाबळी, पत्नीची मारहाण, लैंगिक छळ आणि मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, अशा कारणांचा शोध घेतल्याने महिलांशी होणाऱ्या वाईट वागणुकीपासून रोजगाराची हमी नाही. घटना, अधिरचना आणि विचारसरणीची भूमिका लक्षात येते. कुटुंब, शिक्षण, अर्थव्यवस्था, कायदा आणि इतर संस्थात्मक संरचनांमधील पितृसत्ताक परिणाम तपासले जात आहेत. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सुशिक्षित, संगणक साक्षर महिलांच्या समावेशाने बीपीओ आणि केपीओ, कॉर्पोरेट जगतातील श्रम प्रक्रिया आणि कामगार संबंधांवरील संशोधनांना प्रोत्साहन दिले आहे. अर्थव्यवस्थेच्या सेवा क्षेत्रात रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या सुरक्षेशी संबंधित समस्यांना सामोरे जावे लागते. सध्या महिलांच्या अभ्यासाचा मुख्य फोकस कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ आणि रस्त्यांवर आणि समाजातील लैंगिक अत्याचाराच्या समस्येवर आहे. जागतिकीकरण, श्रमांचे लवचिकीकरण आणि कर्मचार्यांचे अनौपचारिकीकरण, दारिद्र्याचे स्त्रीकरण आणि अर्थव्यवस्था मंदावल्याचा परिणाम, कृषी संकट आणि शेतकरी आत्महत्या या स्त्रियांच्या अभ्यासाच्या महत्वाच्या समस्या आहेत.

४.५.२ महिलांच्या समाजशास्त्रापासून लिंग आधारित अभ्यासापर्यंत

महिलांच्या अभ्यासातून लिंग आधारित अभ्यासाकडे जाणे ही मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक क्षेत्रातील आजची मागणी आहे. स्त्री अभ्यासाला नवीन ज्ञानशास्त्राची वाटलेली गरज म्हणून न्याय्य ठरवताना, मूलभूत समज अशी होती की सामाजिक विज्ञान आणि मानवतेमधील पुरुष प्रधान विचारधारा आणि लिंगवाद स्त्रियांच्या धारणा पकडण्यात अक्षम आहेत आणि पितृसत्ताक संभाषण विकेंद्रित करणे आवश्यक आहे. लिंग आधारित अभ्यासाचे औचित्य हे समजून येते की स्त्री आणि पुरुष दोघेही वर्ग, जात/वंश/वांशिकता आणि लिंग यावर आधारित असमान शक्ती संबंधांद्वारे बांधले गेले आहेत आणि मर्यादित आहेत. तर स्त्री अभ्यास महिलांची लैंगिकता, प्रजनन क्षमता आणि श्रम यावर पितृसत्ताक नियंत्रणावर लक्ष केंद्रित करते, तर लिंग अभ्यास सामाजिकरित्या निर्माण झालेल्या शक्ती संबंधांवर लक्ष केंद्रित करते आणि परिणामी वर्ग, जात, स्थान, वंश, वांशिकतेच्या परिणामी बहुस्तरीय पद्धतीने पुरुष आणि महिला यांच्यातील अधीनता-वर्चस्व संबंध बनतात. आणि धर्म यावरही लक्ष केंद्रित करते.

४.५.३ लिंग आधारित अभ्यास विरुद्ध महिला अभ्यासावरील चर्चा

अनेक महिला अभ्यास विद्वानांनी विश्लेषणात्मक श्रेणी म्हणून लिंग वापरण्याच्या संदर्भात त्यांच्या शंका उपस्थित केल्या आहेत कारण त्यांचा असा दावा आहे की लिंग या शब्दाचा वापर स्त्रियांवरील अत्याचार आणि शोषण, अन्याय आणि संरचनात्मक पितृसत्ताक हिंसाचाराच्या परिणामी स्त्रियांच्या अधीनतेवर लक्ष केंद्रित करत नाही. त्यांच्या मते लिंग आधारित अभ्यास स्त्रीवादी विचारांचे राजनैतिकीकरण करण्यास जबाबदार आहे. त्यांच्यासाठी, पुरुषांचा अभ्यास करण्यासाठी लिंग एक श्रेणी म्हणून वापरून देखील, स्त्रियांचे दृष्टीकोन, कृती आणि चिंता वगळल्या जाऊ शकतात आणि पुरुष हे मानवी

समाजातील मध्यवर्ती अभिनेते आहेत आणि स्त्रिया त्यांच्या कृतींचे निष्क्रिय प्रतिसादक आहेत या कल्पनेला बळकटी दिली जाते.

महिलांच्या अभ्यासातील जुने परीक्षक असे मानतात की लिंग आधारित अभ्यास हे अधिक मूलगामी महिलांच्या अभ्यासातून माघार होते. स्त्रीवाद्यांना वाटते की स्त्री अभ्यास हे नावाप्रमाणेच एक तडजोड होती, जे स्त्रीवादी अभ्यास म्हणण्यापेक्षा अधिक निरुपद्रवी आहे. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून महिलांचा अभ्यास करत आहोत हे स्पष्ट न करता, आम्ही स्त्रियांचा अभ्यास करत आहोत असे म्हणणे कमी धोक्याचे वाटते. परंतु बहुतेक स्त्री अभ्यास कार्यक्रमा मध्ये "स्त्रीवादी सिद्धांत" कोर्स असल्याने, असे दिसते की बहुतेक जण काही प्रकारच्या स्त्रीवादी विश्लेषणासाठी वचनबद्ध आहेत. असे स्त्रीवादी विद्वान आहेत ज्यांना असे वाटते की लैंगिक अभ्यास अधिक मूलगामी आहे कारण त्यात पुरुषांना त्यांच्या विशेषाधिकारासाठी जबाबदार धरले जाते आणि त्यांना स्त्रियांसह बदलासाठी जबाबदार ठरवले जाते. पण, त्याचवेळी स्त्रीवादी या शब्दाला त्यांचा विरोध असेल. बऱ्याच पुरुष विद्याशाखांना लिंग आधारित अभ्यास कार्यक्रमात कोणतीही अडचण नसते कारण "तो 'स्त्रीवादी' नाही.

लिंग, शैक्षणिक दृष्टीने, एक व्यापक संकल्पना प्रतिबिंबित करते जी "महिला अभ्यास" च्या पलीकडे जाते. त्यात सर्व प्रकारच्या लिंगांचा समावेश आहे, जे स्त्रीवादी सर्वसमावेशकतेचे तत्त्व आहे. लिंग आधारित अभ्यासा मध्ये महिला एक अत्याचारित गट म्हणून ज्यावर आपण संशोधन आणि अभ्यास करू शकतो ते गायब झाले आहे. आपल्याकडे जे काही लिंग आधारित अभ्यास आहे ते मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीत भिन्न गट किंवा संस्कृती बनते. महिलांचा अभ्यास करण्यासाठी महिला अभ्यास अस्तित्वात आहेत. तर, "लिंग आधारित अभ्यास" पुरुषांना सामावून घेतो. महिला अभ्यासाच्या अभ्यासकांचा असा ठाम विश्वास आहे की जोपर्यंत त्यांच्याकडे समान आंतर-विषय संशोधन होत नाही जे खरोखर लिंगमुक्त आहे, त्यांनी स्त्रियांचा अभ्यास केला पाहिजे आणि लिंग नाही, जेणेकरून ते बौद्धिक, सैद्धांतिक आणि अर्थातच राजकीयदृष्ट्या गाठू शकतील.

आपली प्रगती तपासा

1. 21व्या शतकात ठळक क्षेत्रातील लिंग आधारित अभ्यासतील बदल स्पष्ट करा.

४.६ महिला आणि लिंग आधारित अभ्यास

महिला आणि लिंग आधारित अभ्यास या अभ्यासक्रमाला अनेक आशियाई देशांमध्ये प्रोत्साहन दिले गेले आहे (त्याची अनाढ्यता असूनही) कारण ते क्षेत्रामध्ये संघर्ष अंतर्भूत करते आणि लपलेल्या अजेंडाचा भाग होण्याऐवजी संघर्ष विद्यार्थ्यांसमोर मांडण्याची परवानगी देते. हे लिंग या कल्पनेवर एक संबंधात्मक प्रणाली म्हणून पुढे जाण्यास अनुमती देते ज्यामध्ये, चांगल्या संरचनावादी पद्धतीने, प्रणालीच्या एका भागामध्ये बदल करण्यासाठी दुसऱ्या भागामध्ये बदल आवश्यक असतो (म्हणजेच पुरुषांची स्थिती असल्याशिवाय महिलांची स्थिती बदलणार नाही), आम्हांला सजगपणे शोधण्याची परवानगी देते. "पुरुषांच्या अभ्यासाचे" क्षेत्र आहे आणि तरीही या समस्यांना महिलांच्या दृष्टीकोनातून पाहण्यासाठी अभ्यासक्रमात स्थान राखले आहे. महिला आणि लिंग

आधारित अभ्यासामध्ये, स्त्री आणि पुरुष, स्त्री, पुरुष आणि दोघांमधील संबंधांचा अभ्यास स्त्रीच्या दृष्टीकोनातून केला जातो. हे एक महत्त्वपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण संतुलन राखते. या दृश्यामध्ये 'मुख्य प्रवाहात येणारे लिंग' आणि 'महिला ची जागा' या दोन्ही दृष्टिकोनांचा समावेश आहे.

स्त्री अभ्यासाचा प्रचार करणाऱ्या विद्वानांना स्त्रियांची सामाजिक प्रथांपासून वेगळी चर्चा करणे अशक्य वाटते जसे की अधिकार असमानता, "आई" विरुद्ध "वडील" या भूमिकेतील फरक. त्यांच्या मते स्त्री अभ्यासाचा लिंगाकडे क्रियापद म्हणून पाहण्याची परवानगी देतो. आंतरवैयक्तिक आणि सामाजिक पद्धती ज्या महिला आणि पुरुषांचे वर्तन तयार करतात किंवा तयार करतात. लिंग अभ्यासामुळे अधिकाराच्या असमान वितरणाचे परीक्षण करण्यात मदत होते. स्त्रियांच्या अभ्यासामुळे आपल्या समाजातील एक प्रबळ संरचना म्हणून पितृसत्ता कमी करण्यात मदत होत असताना, कोणत्याही सोप्या मार्गाने 'पलायन' करता येत नाही. केवळ पितृसत्ताकतेच्या अपुरेपणा उघड करून आपण लिंगाची पर्यायी संकल्पना तयार करू शकतो. हा युक्तिवाद स्त्रियांसाठी समर्थन प्रदान करतो. आणि लिंग आधारित अभ्यास--ज्यामध्ये आज स्त्रीवादी सिद्धांत रचना कार्यक्रमाच्या दोन प्रमुख पट्ट्यांचा समावेश होतो; स्त्रीकेंद्री, आवश्यकवादी दृष्टिकोन ज्यावर आपण महिला, स्त्रियांची भाषा, स्त्रियांचे कार्य, महिला संस्था इत्यादींवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे आणि पोस्टस्ट्रक्चरलिस्ट/मार्क्सवादी दृष्टिकोन जो आपण करू शकतो पारंपारिक लिंगाचे विघटन करून केवळ राजकीय बदल घडवून आणा, पारंपारिक रचनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारी कृती करा.

लिंग आधारित अभ्यास करताना लिंग (विशेषतः स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून) लिंगाच्या दृष्टीने अनेक सामाजिक वर्तनाचे विश्लेषण केले जाते जे विशेषतः स्त्रियांबद्दल नसते. हे स्त्रीवादी नसलेल्या किंवा शक्यतो स्त्रीवादी विरोधी हेतूमधून देखील उद्भवते जे लिंग आधारित समस्या पुरुषांद्वारे किंवा स्त्रीवादी दृष्टिकोनांमध्ये स्वारस्य नसलेल्या किंवा परिचित नसलेल्या पुरुष किंवा स्त्रियांद्वारे अधिक सहजपणे शिकवल्या जाणाऱ्या दृष्टीकोनातून पुन्हा उलगाडण्यासाठी अभ्यासले जातात. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून लिंगाचा सर्वसमावेशक अभ्यास करण्यास मूलतः स्वारस्य असलेल्या अभ्यासक्रम किंवा विभागावर महिला अभ्यास हे लेबल लावल्यास, अशा बदलांविरुद्ध वाद घालणे कठीण होऊ शकते; आणि कार्यक्रमाच्या शीर्षकात बदल म्हणून सुरु होणाऱ्या बदलांमुळे नंतर सामग्री आणि कर्मचार्यांमध्ये बदल होऊ शकतात.

पारंपारिक अभ्यासक्रम आपल्या सर्वांना विशेषाधिकारप्राप्त, गोरे, पाश्चिमात्य पुरुषांच्या नजरेतून जगाकडे पाहण्यास आणि त्यांच्या आवडी आणि दृष्टीकोन आपला स्वतःचा म्हणून स्वीकारण्यास शिकवतो. ते मध्यमवर्गीय, गोरे, पुरुष लेखकांच्या पुस्तकांना 'साहित्य' म्हणते आणि त्यांना कालातीत आणि सार्वभौम म्हणून गौरविते, तर इतर सर्वांनी तयार केलेल्या साहित्याला वैचित्र्यपूर्ण आणि क्षणभंगुर मानते. पारंपारिक अभ्यासक्रमात (पौराणिक) गोरे, मध्यमवर्गीय, पितृसत्ताक, भिन्नलिंगी कुटुंब आणि त्याची मूल्ये यांचा परिचय करून दिला जातो आणि त्याला 'मानसशास्त्राची ओळख' असे संबोधले जाते. हे गोऱ्या माणसांची मालमत्ता आणि पदाची मूल्ये शिकवते आणि त्याला 'नीतिशास्त्राचा परिचय' असे म्हणतात. हे या समाजातील खऱ्या बहुसंख्य लोकांना 'स्त्रिया आणि अल्पसंख्याक' म्हणून कमी करते

आणि त्याला 'राज्यशास्त्र' म्हणतात. हे पश्चिमेकडील विशेषाधिकारप्राप्त गोऱ्या पुरुषांनी तयार केलेली कला शिकवते आणि त्याला 'कला इतिहास' म्हणतात.

४.७ पुरुषांचा अभ्यास आणि LGBT अभ्यास

पुरुषांचा अभ्यास हे पुरुष, पुरुषत्व, लिंग आणि राजकारण या विषयांना वाहिलेले एक आंतरविद्याशाखीय शैक्षणिक क्षेत्र आहे. यात बहुधा पुरुषवादी सिद्धांत, पुरुषांचा इतिहास आणि सामाजिक इतिहास, पुरुषांच्या काल्पनिक कथा, पुरुषांचे आरोग्य, पुरुषवादी मनोविश्लेषण आणि बहुतेक मानवता आणि सामाजिक विज्ञानांच्या पुरुषवादी आणि लिंग आधारित अभ्यास-प्रभावित सराव समाविष्ट असतात. पुरुषांच्या अभ्यासाचा पाठपुरावा करणारे विद्वान देखील लेस्बियन, गे, द्वि-लैंगिक आणि ट्रान्स-जेंडर (LGBT) अभ्यासांवर लक्ष केंद्रित करत आहेत.

आपली प्रगती तपासा

1. LGBT च्या लैंगिक अभ्यासांला स्पष्ट करा.

४.८ निष्कर्ष

महिला अभ्यास, त्याच्या रचनेनुसार परिवर्तनीय आहे. पुरुषांना मानवी आदर्श बनवणाऱ्या मर्दानीपणाच्या गृहितकांचे मुखवटा उलगडण्यासाठी महिलांचे अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. लिंग आधारित अभ्यास पुरुषांना सत्तेतील लैंगिक असमानतेसाठी जबाबदार धरतो, तर स्त्रियांचा अभ्यास महिलांच्या अभ्यास विद्वतेच्या भागाद्वारे विरोधाभासी आहे जो या प्रणालीच्या निर्मितीमध्ये पुरुषांचा भाग निश्चितपणे दर्शवितो. अभ्यासामध्ये दिसणाऱ्या लिंगाच्या विविध व्याख्येमध्ये वादाचा काही भाग असू शकतो. ते लिंगांच्या सामाजिक संबंधांपासून (सामान्यतः शक्ती असमानतेच्या दृष्टीने विश्लेषित केले जाते) ते "सत्तेसाठी शब्दसंग्रह" पर्यंत आहेत. हे लक्षात घेता की बहुतेक अभ्यासक्रम आणि विचार पुरुषांवर केंद्रित आहे, लिंग विश्लेषणात्मक चौकट म्हणून वापरले जाते किंवा नाही, कार्यक्रम महिलांच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

या प्रकरणाच्या शेवटी स्त्री अभ्यासाचे अत्याधुनिक स्वरूप नीटनेटके आणि स्पष्ट नाही, कारण महिलांचे जीवनही साधे नाही. तो विरोधाभासांनी भरलेले आहे. संशोधन क्रियाकलाप आणि व्युत्पन्न झालेल्या वादविवादांनी हानिपूर्क संशोधनाच्या स्तरावर पोहोचले आहे जेथे महिलांचा दृष्टीकोन पारंपारिक अनुशासनात जोडला गेला आहे. मुख्य प्रवाहातील शिस्तीला आव्हान देण्यासाठी, नवीन प्रतिमान तयार करण्यासाठी आणि महत्त्वपूर्ण सैद्धांतिक समज प्रदान करण्यासाठी आपल्याला अधिक पद्धतशीर कामाची आवश्यकता आहे.

स्त्री अभ्यासाला नवीन ज्ञानशास्त्राची वाटलेली गरज म्हणून न्याय्य ठरवताना, मूलभूत समज असा होता की, सामाजिक विज्ञान आणि मानवतेमधील पुरुष प्रधान विचारधारा आणि लिंगवाद स्त्रियांच्या धारणा पकडण्यात अक्षम आहेत आणि पितृसत्ताक विचारांना विकेंद्रित करणे आवश्यक आहे. (पटेल, 2002). लिंग आधारित अभ्यासाचे औचित्य हे

दाखवते की स्त्री आणि पुरुष दोघेही वर्ग, जात/वंश/वांशिकता आणि लिंग यावर आधारित असमान शक्ती संबंधांद्वारे बांधले गेले आहेत आणि मर्यादित आहेत. UGC द्वारे मान्यताप्राप्त आणि अंशतः समर्थित विद्यमान 34 WSCs एका क्रॉसरोडवर आहेत आणि प्रत्येक क्रॉसरोड नवीन रस्त्याकडे नेतो. तो रस्ता लिंग-न्यायाकडे नेणारा लैंगिक संबंधांच्या वैज्ञानिक समजाचा असू शकतो .

महिलांचे समाजशास्त्र - स्त्रीवादी
समाजशास्त्र- लिंग आधारित
समाजशास्त्र

४.९ सारांशः

महिलांच्या समाजशास्त्रापासून लिंग आधारित समाजशास्त्राकडे वाटचाल मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक क्षेत्रात होत आहे. शेवटी आपण असे म्हणू शकतो की स्त्रियांचे समाजशास्त्र आणि लिंग आधारित समाजशास्त्र हे दोन्ही पितृसत्ताक, श्रेणीबद्ध क्रमाला आव्हान देतात आणि स्त्रियांच्या समस्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याची प्रक्रिया सुलभ करतात.

४.१० प्रश्न

1. महिलांच्या समाजशास्त्रापासून लिंग आधारित समाजशास्त्राकडे वाटचालच्या मुख्य प्रवाहावर चर्चा करा.
2. समाजशास्त्राच्या दृष्ट्या LGBT च्या लैंगिक अभ्यासांला स्पष्ट करा.
3. स्त्रीवादी समाजशास्त्रातील लिंग आधारित ज्ञानाची माहिती सांगा.

४.११ संदर्भ

- The Sociology of Gender – An Introduction to Theory and Research, Amy S. Wharton , Blackwell Publishing 2005
- Brah, Avtar (1991) 'Questions of difference and international feminism', in Jane Aaron and Sylvia Walby (Eds.) *Out of the Margins*, London, Falmer Press.
- Moi, Toril (2001) *What is a Woman? And Other Essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Agarwal, Bina, 1983, "Report on the Current Status and Needed Priorities of Women's Studies in Asia and the Pacific", APDC, Malaysia.
- Agarwal, Bina (ed.), 1988, *Structures of Patriarchy- State, Community and Household in Modernising Asia* London: Zed Books.
- Walby, Sylvia, 1990, *Theorizing Patriarchy*, Oxford: Basil Blackwell.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि स्त्रीवादी संशोधन पद्धती

प्रकरण रचना:

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ स्त्रीवादाची संकल्पना समजून घेणे
- ५.३ स्त्रीवादाचा इतिहास
- ५.४ स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत
- ५.५ स्त्रीवादी संशोधन पद्धती
- ५.६ स्त्रीवादी संशोधन पद्धतीला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी संभाव्य पावले
- ५.७ स्त्रीवादी लेखनाचा केस स्टडी - फायर बुक विथ प्लेइंग
- ५.८ उदयोन्मुख क्षेत्रे / वादविवाद
- ५.९ सारांश
- ५.१० प्रश्न
- ५.११ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

* स्त्रीवादी सिद्धांतांबद्दल जाणून घेणे.

* स्त्रीवादी संशोधन पद्धती जाणून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

या प्रकरणामध्ये दोन विषयांचा समावेश आहे. स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि स्त्रीवादी संशोधन पद्धती हे दोन विषय समजून घेतल्यास लिंगा संबंधी, त्याची आव्हाने आणि दैनंदिन जीवनातील गुंतागुंत समजून घेण्यास मदत होईल. तुम्ही या विषयांबद्दल मागील सेमिस्टरमध्ये वाचले असेल, परंतु आम्ही आता त्यामध्ये आणखी खोलवर जाऊ. उदाहरणार्थ, लैंगिक अभ्यास, कौटुंबिक अभ्यास, संशोधन किंवा डॉक्टरेट प्रोग्रामवर लक्ष केंद्रित करून, जर तुम्हाला शैक्षणिक क्षेत्रात करिअर करायचे असेल तर हे विषय

तुमच्यासाठी अत्यंत फायदेशीर ठरतील. या विषयांचा अभ्यास करणे विशेषतः गंभीर आहे, कारण लिंग भेदभाव, उपचारातील असमानता आणि महिला आणि अगदी न जन्मलेल्या मुलींवरील हिंसाचार आजही कायम आहे.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि
स्त्रीवादी संशोधन पद्धती

स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि स्त्रीवादी संशोधन पद्धती हे अभ्यासाचे बहु-विषय क्षेत्र आहेत. गुंतागुंतीचा शोध घेण्याआधी, स्त्रीवाद म्हणजे काय ते थोडक्यात पाहू.

५.२ स्त्रीवादाची संकल्पना

स्त्रीवाद हा विरोधी लिंग विश्वासांचा संग्रह आहे. हे विशिष्ट व्यक्तींच्या त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील श्रेणीबद्ध वर्तनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. सिमोन डी ब्यूवॉयर सारख्या विद्वानांच्या मते, स्त्रिया जन्माला येण्याऐवजी तयार होतात. स्त्रीवाद स्त्रियांना पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या असंख्य परंपरा, प्रथा, स्थान आणि ओळख यांच्यापासून वेगळे करण्याचा प्रयत्न करतो. स्त्रीवाद समाजीकृत मुली आणि स्त्रियांच्या चेतना, आदर्श आणि इच्छांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. हे वर्चस्व, शक्ती आणि पदानुक्रमाचे मुद्दे उपस्थित करते, विशेषतः व्यक्ती आणि संस्थांचे सदस्य म्हणून मुली आणि महिलांची ओळख, संधी आणि परिणाम यांच्या संबंधात स्त्रीवाद राजकारण आणि इतिहासाशी देखील जोडला जाऊ शकतो. कारण स्त्रीवाद स्वीकारलेल्या सार्वजनिक आणि राजकीय वर्तनांना आव्हान देतो. याव्यतिरिक्त, स्त्रीवाद सामाजिक ऐतिहासिक ट्रेंडवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. असे विविध स्त्रीवादी आहेत – जे स्वतःला असे म्हणून संबोधत नाहीत – जे स्त्रीयांचे मानवी हक्क मिळवून प्रगतीसाठी झटतात.

आपली प्रगती तपासा

1. स्त्रीवादी संकल्पनेची माहिती घ्या.

५.३ स्त्रीवादाचा इतिहास

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, स्त्रीवादाने जगभरातील सामाजिक चळवळींना जन्म दिला होता, जसे की १८४८ मध्ये अमेरिकेतील सेनेका फॉल्स, न्यूयॉर्क येथे सुरू झालेली महिला चळवळ. उत्तर अमेरिकन स्त्रीवादाची पहिली लाट संपुष्टात आली. युनायटेड स्टेट्स अमेरिकाच्या राज्यघटनेतील एकोणिसाव्या घटनादुरुस्तीचा उत्तीर्ण, ज्याने महिलांना मतदानाचा अधिकार दिला. 1949 मध्ये सिमोन डी ब्यूवॉयरचे दुसरे सेक्स आणि 1963 मध्ये बेटी फ्रीडनच्या द फेमिनाइन मिस्टिकने सध्याच्या पाश्चात्य स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेसाठी सैद्धांतिक आणि वक्तृत्वात्मक पाया घातला आहे.

नॅशनल ऑर्गनायझेशन फॉर वुमन (NOW), ज्याला फ्रीडनने मदत केली, युनायटेड स्टेट्स अमेरिकामधील महिलांच्या हक्कांचे पुनरुज्जीवन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. बहुसंख्य पाश्चात्य समाजांमध्ये स्त्रियांच्या हक्कांना औपचारिकता देण्याच्या प्रमुख कायद्याच्या परिणामी स्त्रीवादाची तिसरी लाट विकसित झाली. 1980 च्या दशकाच्या सुरुवातीला सुरू झालेली ही विसाव्या शतकातील स्त्रीवादी लाट विविधतेवर केंद्रित होती.

ही तिसरी लाट रंगीबेरंगी स्त्रीवादी आणि पूर्वीच्या दोन लहरींमध्ये सहभागी झालेल्या तरुण गोर्या स्त्रीवाद्यांनी चालवली आहे.

कालांतराने, अधिक बहुसांस्कृतिक, जागतिक स्त्रीवादाची चौकट घातली गेली. स्त्रीवादाची कोणतीही लाट तपासली जाते, स्त्रीवाद नेहमी कल्पना आणि कृतींचे एक जटिल संश्लेषण म्हणून चित्रित केले जाते. स्त्रीवाद हा एक व्यापक शब्द आहे ज्यामध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्रांती साध्य करण्यासाठी अनेक विचारांच्या शाळा आणि असंख्य धोरणे समाविष्ट आहेत. हे उदारमतवादी, मूलगामी, सांस्कृतिक आणि उत्तर आधुनिकतावादी प्रकारांमध्ये आढळते आहे.

तुमच्या प्रगतीचे निरीक्षण करा

१. सिमोन डी ब्यूवॉयर सारख्या विद्वानांच्या मते, स्त्रिया आहेत?
२. कोणते स्त्रीवादी सिद्धांत गैर-दुहेरी लिंग श्रेणी मान्य करतात?

५.४ स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय सिद्धांत

अ. उदारमतवादी स्त्रीवाद

समाजशास्त्रीय उदारमतवादी विचारांनुसार, मानवाचे वेगळेपण म्हणजे त्यांची तार्किक विचार करण्याची क्षमता असते. पारंपारिकपणे पुरुषांना मूलतः तर्कशुद्ध समजले जात असे, तर स्त्रियांना जन्मजात भावनिक आणि तर्कसंगत विचार करण्यास असमर्थ मानले जात असे. स्त्रियांच्या अंडाशय, गर्भाशय आणि प्रजोत्पादन क्षमता ही स्त्रीलिंगी वैशिष्ट्ये मानली गेली, ज्यामुळे त्यांची संज्ञानात्मक क्षमता मर्यादित होते. दुसरीकडे, पुरुषांना अधिक जागतिक, मुक्त आणि सर्जनशील मानले गेले. पुरुष आणि महिलांच्या भावनिक आणि बौद्धिक जीवनात आढळलेल्या विसंगतीमुळे या निष्कर्षाला बळ मिळाले. तथापि, मेरी वॉलस्टोनक्राफ्टसारख्या उदारमतवादी तत्त्वज्ञांनी या मानसिकतेला विरोध केला. ज्यांनी सामाजिक बदल आणि लैंगिक समानतेचा पुरस्कार केला. वॉलस्टोनक्राफ्टने निरीक्षण केले की संस्कृतीतील स्त्रियांमध्ये सद्गुण, तर्क आणि संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा अभाव होता आणि त्या वेळी स्त्रिया देखील भौतिकवादात गुंतल्या होत्या. परिणामी, तिने शिक्षणाद्वारे परिवर्तनाची चर्चा केली.

वॉलस्टोनक्राफ्टने स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील सामाजिक भेदांचा संदर्भ देण्यासाठी "लिंग भूमिका" हा शब्द वापरला नसला तरी, तिने पुरुष आणि स्त्रियांमधील फरक हे सामाजिकरित्या बांधलेले मानले होते. वॉलस्टोनक्राफ्टचा असा विश्वास होता की, पुरुषांनी स्त्रीला घरगुती क्षेत्रात बंदिस्त करून त्यांना शिक्षणाद्वारे घराबाहेर काम करून तार्किक तर्क करण्याची क्षमता विकसित करण्याची संधी नाकारल्या, ते अमानव म्हणून मानले जाते. उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचे म्हणणे आहे की, तर्कसंगत विचारांची मूलभूत क्षमता सर्व मानवांमध्ये अंतर्भूत असते. पण पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील विसंगती स्त्रियांच्या तर्कसंगत विचारांसाठी त्यांची कौशल्ये विकसित करण्याच्या तुलनेने मर्यादित सामाजिक शक्यतांमुळे आहेत.

दुसऱ्या शब्दांत, उदारमतवादी स्त्रीवादी मानतात की स्त्रियांमध्ये पुरुषांप्रमाणेच तर्कसंगत मानसिक क्षमता असते, परंतु त्यांची क्षमता जैविक प्रजोत्पादन आणि संबंधित लैंगिक-विशिष्ट जबाबदाऱ्यांद्वारे मर्यादित असते. उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांच्या मते, स्त्रियांना मुले झाल्यामुळे श्रमाचे लैंगिक विभाजन नैसर्गिकरित्या होते; पुरुष आणि स्त्रियांना त्यांच्या वेगळ्या प्रजोत्पादक कार्यांच्या परिणामी पूर्ण करण्यासाठी स्वतंत्र सामाजिक जबाबदाऱ्या आहेत. परिणामी, पुरुष आणि स्त्रीलिंगी लैंगिक श्रमाच्या या विभागणीशी सुसंगत आहेत. याव्यतिरिक्त, त्यांनी यावर जोर दिला की स्त्रियांची वेगळी लिंग ओळख जैविक प्रजोत्पादनात तसेच सांसारिक आणि पुनरावृत्ती होणारी कामे जसे की घरकाम आणि मातृत्वाशी जोडली जाते.

उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचा असा युक्तिवाद आहे की, प्रजोत्पादनावरील नियंत्रण नशिबाच्या जीवशास्त्राच्या मध्यवर्ती उदारमतवादी सिद्धांताला कमी करते. पुरुष आणि स्त्रिया यापुढे लिंग-विशिष्ट भूमिका आणि प्रतिबंधात्मक लिंग ओळखींनी बांधील नाहीत. उदारमतवादी स्त्रीवादी हे ओळखतात की जर स्त्रियांना शिक्षण घेण्याची आणि घराबाहेर काम करण्याची समान संधी दिली गेली आहे. तर त्या पुरुषांमध्ये जन्मजात समजल्या जाणाऱ्या समान वैशिष्ट्ये आत्मसात करू शकतात आणि धारण करू शकतात. उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांच्या शैक्षणिक, राजकीय, व्यावसायिक आणि आर्थिक शक्यतांमध्ये सुधारणा करण्याचा सल्ला दिला आहे.

उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचा असा युक्तिवाद आहे की, जेव्हा स्त्रिया अधिक शिक्षण आणि रोजगार यासारख्या सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश करतात, पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक समानता प्राप्त करतात, तेव्हा त्यांचे स्थान देखील वाढेल. याव्यतिरिक्त, उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांचा असा विश्वास होता की प्रजोत्पादन समानतेसाठी अडथळा आहे आणि स्त्रिया केवळ प्रजोत्पादन नियंत्रणाद्वारे समानता प्राप्त करू शकतात. एकेकाळी स्त्रियांमध्ये पुरुषांप्रमाणेच आकांक्षा, सार आणि मानसिक क्षमता असल्याचे मानले जात असे. कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांनी मांडलेल्या या प्रकारच्या समस्या आहेत.

ब. मूलगामी (कट्टरपंथी) स्त्रीवादी

मूलगामी स्त्रीवादी हे मान्य करतात की नर आणि मादी यांच्यात मूलभूत, अंतर्निहित भेद अस्तित्वात आहेत, परंतु ते असे मानतात की हे भेद स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाचे बनवत नाहीत. महिलांचे उपक्रम पुरुषांइतकेच सुंदर आणि मौल्यवान आहेत. कट्टरपंथी स्त्रीवादी ठामपणे, फक्त भिन्न स्त्रीवाद नाहीत; स्त्रीवर अत्याचार केले जातात, त्यांना गौण स्थितीत ठेवले जाते आणि पितृसत्ताक शक्ती प्रणालींद्वारे त्यांना कमी लेखले जाते. स्त्रियांच्या अत्याचाराकडे स्त्रीलिंगी अधीनता आणि स्त्री वैशिष्ट्यांच्या लिंगवादी कल्पनांचे गुंतागुंतीचे जाळे म्हणून पाहिले जाते. दुसऱ्या शब्दांत, पितृसत्ताक वर्चस्व हे लिंग मानकांच्या कठोर पालनाशी संबंधित आहे ज्यामध्ये पुरुषत्व पुरुषांच्या शरीराद्वारे प्रकट होते आणि शक्तिशाली, तार्किक आणि प्रबळ म्हणून चित्रित केले जाते.

दुसरीकडे, स्त्रीत्व व्यक्त करण्यासाठी स्त्रियांना निष्क्रिय, सहानुभूतीशील आणि भावनिक सामुदायिक वर्तन करणे आवश्यक आहे. पितृसत्ताक भांडवलशाही संस्कृतीत, स्त्रीत्व कारण, अधिकार, व्यक्तिवाद आणि शक्ती यांची प्रशंसा केली जाते, तर स्त्रियांमध्ये असलेली

असंख्य स्त्रीलिंगी वैशिष्ट्ये कमी केली जातात. त्यांच्या अधीनता आणि अधःपतनाचे समर्थन करण्यासाठी त्यांचे शोषण केले जाते. तथापि, कट्टरपंथी स्त्रीवादी असा युक्तिवाद करतात की, दुहेरी लिंग भेद समस्याप्रधान आहेत कारण स्त्रियांसाठी जैविक दृष्ट्या जन्मजात समजल्या जाणाऱ्या स्त्रीलिंगी वैशिष्ट्यांचे अवमूल्यन केले जाते, अवमूल्यन केले जाते आणि कनिष्ठ म्हणून व्यक्त केले जाते, तर पुरुषांच्या जैविक दृष्ट्या अंतर्भूत समजल्या जाणाऱ्या स्त्रीत्व वैशिष्ट्ये आदरणीय आणि श्रेष्ठ, मूल्यवान म्हणून व्यक्त केल्या जातात. कारण कट्टरपंथी स्त्रीवादी दावा करतात की, वैयक्तिक राजकारण आहे, लिंग अनुभव आणि भांडवलशाही पितृसत्ताक सामाजिक-राजकीय संस्थांच्यात थेट संबंध आवश्यक आहे.

जोपर्यंत सामर्थ्य आणि श्रेष्ठता पुरुष शरीराशी निगडीत आहे, तोपर्यंत पुरुष लिंग वैशिष्ट्ये महत्वाचे असतील आणि वर्चस्व असलेल्या प्रणाली अस्तित्वात असतील. मूलगामी स्त्रीवादी महिलांच्या अधीनतेला भांडवलशाही आणि पितृसत्ता यांच्या अंतर्भूत संरचनांचे एक अंगभूत वैशिष्ट्य मानतात. कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांच्या मते, पुरुष आणि पुरुषत्व हे कमकुवत स्त्रियांसह सर्व गोष्टींवर प्रभुत्व, नियंत्रण, शक्ती आणि अधिकार प्रदर्शित करतात. **केट मिलेट** यांनी महिला अत्याचाराचे स्रोत म्हणून पुरुष आणि महिलांचे पितृसत्ताक कनेक्शन ओळखले. ती सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या वर्चस्वावर जोर देते. त्यांना (पुरुषांना) स्त्रियांपेक्षा लिंग बायनरी फायदा आहे कारण समाज आर्थिक गतिशीलता आणि सामाजिक अधिकाराने पुरुषांच्या वैशिष्ट्यांना पुरस्कृत करतो.

केट मिलेटच्या मते, जेव्हा लिंग पृथक्करण दूर केले जाते तेव्हाच महिला पूर्ण व्यक्तिमत्व आणि सामाजिक प्रमाणीकरण प्राप्त करू शकतात. हार्टमनने असा युक्तिवाद केला की भांडवलशाही समाजातील लिंग-आधारित कामाचे पृथक्करण ही महिलांना कमी वेतन आणि न मिळालेले श्रम सुनिश्चित करून पुरुष वर्चस्व कायम ठेवण्याची प्राथमिक यंत्रणा आहे. कमी उत्पन्न आणि बिनपगारी कार्यशक्ती सन्माननीय महिलांना त्यांचे आर्थिक अस्तित्व आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी लग्न करण्यास प्रोत्साहित करते. याचा परिणाम भावनिक आणि परस्परसंवादात तसेच भांडवलशाही पितृसत्ताकतेतही होतो.

कॅथरीन मॅककिनन यांच्या मते, विषमता आणि स्त्री अधीनतेमुळे विषमलिंगी संबंध निर्माण होतात, ज्याचा परिणाम पुरुषांच्या वर्चस्वातही होतो. स्त्रियांवरील अत्याचार समजून घेण्यासाठी, स्त्री शरीराच्या वस्तुनिष्ठतेचा पुरुषी वर्चस्व आणि स्त्रियांवरील हिंसाचाराशी कसा संबंध आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. विशेष म्हणजे, कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांचा असा विश्वास आहे की पुरुष लिंग भूमिकांचे मूल्यांकन करणे अनावश्यक आहे, कारण स्त्रिया आणि पुरुषांनी पितृसत्ताक, लिंगवादी फ्रेमवर्क अंतर्गत त्यांच्या सामूहिक ओळखांवर टीका करण्याची क्षमता विकसित केली आहे. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की स्त्रियांच्या लैंगिक आणि लिंग ओळखीचा पुन्हा दावा, पुनर्ब्रँडिंग, पुनर्परिभाषित आणि पुनर्मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे. परिणामी, मुले पुरुष आणि स्त्रिया यांच्या भावनिक आणि सामाजिक विभागांची समज विकसित करतील, तसेच स्त्रीत्वाच्या स्वयं-परिभाषित चौकटीचा आदर करतील.

आधुनिकोत्तर स्त्रीवादी लिंग निर्मितीवर शंका व्यक्त करतात. उत्तरआधुनिक सिद्धांतकारांच्या मते, स्त्रियांच्या अत्याचाराचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण हेटेरोसेक्सुअल नर आणि मादी दुहेरीपुलते मर्यादित नसावे. याव्यतिरिक्त, स्त्री आणि पुरुषांच्या दुहेरी लैंगिक श्रेणींमध्ये मध्यस्थ म्हणून लिंग भाषा कार्य करते. **बटलरचा** असा विश्वास आहे की, शरीराची रचना आणि ओळख भाषेद्वारे केली जाते. लिंग व्यवस्थापन, ती ठामपणे सांगते, ही एक कार्यक्षम प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये पुरुष आणि स्त्रिया लैंगिक वर्तनात गुंततात ज्याचे वर्गीकरण पुरुष किंवा महिला म्हणून केले जाते. शरीराच्या शैलीनुसार लिंग निश्चित केले जाते. लिंग हे नित्य, अंगभूत आणि दैनंदिन शारीरिक हावभाव, कृती आणि अधिनियमांद्वारे स्थापित केले जाते. त्याच तंत्राद्वारे, शारिरीक कृत्ये सतत लिंगस्वरूपाचे स्वरूप निर्माण करतात. दुसऱ्या शब्दांत, उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी विविध प्रकारे लिंग समजून घेतात.

५.५ स्त्रीवादी संशोधन पद्धती

स्त्रीवादी संशोधनाची पद्धत म्हणजे स्त्रिया आणि त्यांच्या अनुभवांबद्दल लिहिणे. केवळ दस्तऐवजीकरणाद्वारे व्यक्तींचे जीवन प्रकट केले जाऊ शकते आणि प्रकाशित केले तर शतकानुशतके वाचले जाऊ शकते. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे, स्त्रीवादी प्रकाशनांना साहित्य, मानसशास्त्र, इतिहास आणि विज्ञान यासह विविध अनुशासनात्मक दृष्टीकोनातून पाहिले जाऊ शकते. इस्मत चुगताईचे लिहाफ / द क्विल्ट स्त्रीच्या दृष्टीकोनातून लैंगिकतेचा शोध घेते. येथे लक्षात ठेवण्याची गंभीर बाब अशी आहे की हे लेखन अशा काळात तयार केले गेले आणि प्रकाशित झाले जेव्हा समलिंगी भागीदारीबद्दल उघडपणे चर्चा केली जात नव्हती. या पुस्तकाने समाजात वादविवाद आणि संभाषणांना सुरुवात केली आहे.

स्त्रीवादी संशोधन ही सामाजिक संशोधनाची एक रणनीती आहे जी पद्धतींचा उपसंच वापरते किंवा पुरुष-दृष्टिकोनावर टीका करणे आणि समाजात महिलांचे स्थान वाढवण्याच्या उद्देशाने विशिष्ट समस्यांवर लक्ष केंद्रित करते. स्त्रीवादी प्रयत्न आणि स्त्रीवादी संशोधन सार्वजनिक विरुद्ध खाजगी समस्या, लिंग अंधत्व आणि पदानुक्रम यासारख्या क्षेत्रात पुरुष संशोधनाला आव्हान देतात. स्त्रीवादी दृष्टीकोन सिद्धांतकारांच्या मते, सामाजिक वैज्ञानिक संशोधन वारंवार संशोधन प्रश्न विकसित करण्याच्या प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष करते किंवा कमी करते किंवा "शोधाचा संदर्भ" आहे.

५.६ स्त्रीवादी संशोधन पद्धतीला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी संभाव्य पावले

स्त्रीवादी संशोधन तंत्रात काही संभाव्य सुधारणांचे परीक्षण करूया.

अ. तंत्रात बदल

नैसर्गिक विज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान अभ्यासासह जगातील सर्व संशोधनांपैकी केवळ 33% महिला संशोधकांचा वाटा आहे. विज्ञान क्षेत्रात महिलांची संख्या वाढवण्याची गरज यावरून दिसून येते. स्त्रीवादी विज्ञानात स्त्री प्रतिनिधित्व कसे वाढवायचे यावर वाद आहेत;

अध्यापनशास्त्रातील बदल हा विचारात घेण्याचा एक मार्ग आहे. स्यू रोसरच्या 1990 च्या "स्त्री-अनुकूल विज्ञान" या पुस्तकात वैज्ञानिक प्रक्रियासाठी निरीक्षणे आणि प्रक्रिया आहेत ज्यांचा उपयोग ट्रान्सडिसिप्लिनरी तंत्राच्या विकासावर परिणाम करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. रॉसर सारख्या असंख्य महिला विद्यार्थी आहेत असे गृहीत धरून वैज्ञानिक शिक्षणाकडे जातो. "निरीक्षणांचे प्रमाण वाढवा आणि वैज्ञानिक प्रक्रियेच्या निरीक्षणाच्या टप्प्याचा कालावधी वाढवा," तिने आग्रह केला, ती ठामपणे सांगते की निरीक्षणाचा टप्पा लांबल्याने दृष्टीकोन सुधारतो आणि काही प्रमाणात अचूकता, तसेच संशोधक आणि अभ्यासलेली वस्तू यांच्यातील संबंध सुधारतो. हे विशेषतः महिलांच्या विशिष्ट दृष्टीकोन विकसित करण्यात मदत ठरेल.

ब. संशोधन चिंता

स्त्रीवादी संशोधन करताना, योग्य संशोधन प्रश्न विकसित करणे आवश्यक आहे. जर स्त्रीवाद्यांनी ट्रान्सव्हर्सल (क्रॉस-डिसिप्लिनरी, पद्धतशीर आणि धोरणात्मक) दृष्टीकोन स्वीकारला, तर ते "स्त्रियांच्या अनुभवांवरून विचार" वर आधारित संशोधन विषय विकसित करण्यास सक्षम असतील. आमच्या संशोधन पद्धतीबद्दल "विशिष्ट" बनून, आम्ही अनुशासनात्मक पद्धतींशी संबंधित अतिरेक, अंतर, न विचारलेले प्रश्न आणि आंशिक दृष्टी टाळू शकतो, जे प्रश्न मांडणे, डेटा गोळा करणे, पॅरामीटर्स ओळखणे, या स्वीकारलेल्या पद्धतींच्या तुलनेने संकुचित श्रेणीद्वारे परिभाषित केले जातात. आणि परिकल्पना चाचणी. त्याचप्रमाणे, स्त्रीवादाच्या भेदांनी सार्वभौमिकता आणि अनिवार्यता या दोन्हीवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम केले आहे. पुस्तकाचे उदाहरण - पुस्तकाच्या केस स्टडीद्वारे स्त्रीवादी संशोधन समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया. हे पुस्तक आशय, प्रकाशन प्रक्रिया आणि प्रकाशनानंतरचा प्रवास यासह विविध मार्गांनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे, या सर्वांची समीक्षणात तपशीलवार चर्चा करण्यात आली आहे.

५.७ स्त्रीवादी केस स्टडी - फायर बुक विथ प्लेइंग

१९९८ मध्ये, नऊ महिलांनी उत्तर प्रदेश राज्यात संगटिन समर्थन समूहाची स्थापना केली. ज्यामध्ये काही स्त्रिया कार्यकर्त्या होत्या, काहींनी गावपातळीवर काम केले, आणि एक जिल्हा स्तरावर नारी समता योगासाठी, जागतिक बँक-अनुदानित आणि संपूर्ण राज्यभरात ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकार संचालित उपक्रम राबण्यात आला होता. सहा वर्षांनंतर, 2004 मध्ये, त्यांनी त्यांच्या संभाषणांवर आधारित "संगतीन यात्रा" ही हिंदी कादंबरी प्रकाशित केली. हा "आवाजांमध्ये विखुरलेला एकता" चा एक तुकडा होता ज्याने "जर्नी ऑफ संगटिन्स" च्या विकासास मदत केली, ही संज्ञा त्यांनी महिलांची एकता, परस्परता आणि आजीवन मैत्रीचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी स्थानिक भाषेतून अवधीमधून अनुवादित केली.

आगीशी खेळणे हा पुस्तकातील एक अध्याय आहे. पुस्तकाच्या माध्यमातून आठ ग्रामीण कार्यकर्ते त्यांच्या छळाच्या, एकाकीपणाच्या, शौर्याच्या आणि घट्ट नातेसंबंधांच्या कथा सांगतात. इतर महिलांच्या हक्कांची वकिली करणाऱ्या महिला म्हणून त्यांच्या कामाबद्दल सार्वजनिकपणे बोलण्याच्या धोक्यांबद्दल आणि परिणामांबद्दल ते गाफिल होते.

प्रकाशनानंतर, पुस्तकाचे हिंदीत भाषांतर झाल्यावर काहीना स्थलांतरित करण्यात आले; इतर त्यांच्या नोकऱ्या गमावण्याच्या काठावर होते; आणि बहुसंख्यांना वाढीव पाळत आणि संशयाचा सामना करावा लागला. शिवाय, त्यांना जाती आणि वर्गाविषयीच्या त्यांच्या स्वतःच्या गृहितकांचा त्यांच्या स्वतःच्या शब्दांत आणि जीवनशैलीत स्पष्टपणे सामना करावा लागला. त्यांनी स्वतःच्या घरातील त्यांच्या आई-वडील आणि सासरच्या क्रूरतेचे वर्णन केले. याव्यतिरिक्त, या पुस्तकाने संगटिन सामूहिक उपस्थितीत असलेल्या इतर महिलांबद्दल अस्वस्थता दर्शविली. याव्यतिरिक्त, त्यांनी मुलींच्या गैरवर्तनाबद्दल सार्वजनिकपणे काय बोलले जाऊ शकते यावरील नियमांचे उल्लंघन केले आणि त्यांनी धर्म किंवा जातीची पर्वा न करता, त्यांचे पूर्वग्रह कोठे आणि कोणाला कळवले या संदर्भात त्यांनी सीमा ओलांडल्या.

दलित (पीडित) जातीतील महिला कार्यकर्त्यांनी, उदाहरणार्थ, संगटिनच्या दोन सदस्यांचा समावेश होता, त्यांनी त्यांच्या सहकार्यांच्या असमान आणि अनादरपूर्ण वागणुकीबद्दल असंतोष व्यक्त केला. कादंबरी या बाबतीत यशस्वी होते कारण ती महिलांच्या प्रयत्नांवर टीका करण्यास नकार देते. त्याऐवजी, ते नवीन उपाय शोधते, जसे की संस्थात्मक कौशल्य आणि ज्ञान पदानुक्रम विकास, तसेच देणगीदारांच्या संस्थात्मक अवलंबनाशी लढा देण्यासाठी त्यांच्या कार्याद्वारे प्रेरित अधिक आक्रमक सक्रियता टिकवून ठेवण्यासाठी धोरणे.

तुमच्या प्रगतीचे निरीक्षण करा

१. स्त्रीवादी संशोधन पद्धतीच्या प्रकाशात संशोधन समस्येचे परीक्षण करा.
२. संशोधनात महिलांचे प्रमाण किती आहे? (विज्ञान, सामाजिक शास्त्र).
३. तुमच्या मते, आम्ही उपेक्षित महिलांची परिस्थिती कशी सुधारू शकतो?

५.८ उदयोन्मुख क्षेत्रे / वादविवाद

*ओळखीसाठी धडपड - आईचे नाव

ऐतिहासिकदृष्ट्या, वडिलांचे नाव मुलाच्या नावाशी जोडले गेले आहे. ते शाळेतील प्रवेश किंवा इतर कोणत्याही प्रमाणपत्रात असू शकते. प्रमाणपत्रावर आईचे नाव नंतर टाकले जाते. उच्च शिक्षणात, युनिव्हर्सिटी ग्रांट्स कमिशन (UGC) ने १९९८ मध्ये आईचे नाव जोडण्याची शिफारस करणारी मार्गदर्शक तत्वे स्थापन केली. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मते, सर्व शैक्षणिक साक्ष्यांमध्ये विद्यार्थ्यांचे नाव, वडिलांचे नाव आणि आईचे नाव असणे आवश्यक आहे. अलीकडे, एकल मातांना त्यांच्या स्वतःच्या प्रभागाचे नाव स्थापित करण्याची परवानगी देण्यात आली. न्यायालयाच्या निर्णयानुसार, महिला किंवा मुले त्यांच्या वडिलांच्या व्यतिरिक्त त्यांच्या आईचे आडनाव समाविष्ट करू शकतात. येथे लक्षात घेण्याजोगा मुद्दा असा आहे की मुलाच्या संगोपनात दोन्ही पालकांची समान भूमिका असतानाही, तरुण वडिलांचे नाव आणि आडनाव कायम ठेवतो, जसे की भारतात काही वर्षांपासून होत आहे. अंतर्निहित ओळख चिंतेचे प्रदर्शन करून बदल घडवून आणण्यासाठी अनेक वर्षे लागली.

*भेदभाव किंवा स्वतः ची बहिष्कार

आधुनिक कार्यक्षेत्रे, विशेषतः आंतरराष्ट्रीय कॉर्पोरेशन्सची कार्यक्षेत्रे, प्रकल्प-आधारित कार्ये दर्शवितात. बऱ्याचदा, एक अंतिम मुदत असते जी कामाला किती वेळ लागेल हे ठरवते. परिणामी, पुरुष घरी आणि कामावर राहतात, परंतु लहान मुलांसह घरात मुले असल्यामुळे महिलांना असे करणे अशक्य आहे. जर मुलगी संयुक्त कुटुंबात राहत, तर ती घरातील मोठ्या संख्येने व्यक्तींना जबाबदार असेल. दुसऱ्या शब्दांत, जेव्हा स्त्रिया उशीरा परत येतात तेव्हा पालक आणि कुटुंबांना ते आव्हानात्मक वाटू शकतात. याचा परिणाम परिस्थितीजन्य किंवा ऐच्छिक रोजगार संपुष्टात येतो. दुसऱ्या शब्दांत, सामाजिक स्वीकृतीच्या दृष्टिकोनातून लिंगाच्या आधारावर भेदभाव.

*स्त्रीवादी संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून मौखिक इतिहास आणि बायनरी नसलेले लिंग

मौखिक इतिहास म्हणजे ज्ञान, शिकवण, नीतिसूत्रे, गाणी, दंतकथा आणि कथा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे प्रसारित करणे. मौखिक इतिहासाचा दृष्टीकोन सामाजिक इतिहासाच्या उत्पत्तीपर्यंतचा आहे, जेव्हा अपुरे लिखित रेकॉर्ड उपलब्ध होते. आताही, मौखिक इतिहासाचा उपयोग विविध लोककला प्रकारांमध्ये केला जातो. असंख्य मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि लोकसाहित्यशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या संशोधनात मौखिक इतिहासाचा सिद्धांत आणि पद्धत म्हणून उपयोग केला आहे. स्त्रीवादी संशोधकांनीही हे तंत्र वापरले आहे. असंख्य गे, लेस्बियन आणि विचित्र इतिहासकारांनी असाच दृष्टीकोन घेतला आहे. विविध ऐतिहासिक आणि मानववंशशास्त्रीय मोनोग्राफच्या पद्धती आणि कार्यपद्धतींचे परीक्षण करून, मौखिक इतिहास आणि वांशिकशास्त्राचा वापर गे, लेस्बियन आणि विचित्र इतिहास प्रकल्पांची अधिक चांगली समज मिळविण्यासाठी केला गेला आहे.

दुसरीकडे, स्त्रीवादी नृवंशशास्त्रज्ञ अमेरिकन गे, लेस्बियन आणि विचित्र इतिहासकारांच्या कार्याने प्रभावित झाले आहेत, ज्यांचा दृष्टीकोन संशोधक आणि त्यांचे "विषय" यांच्यातील सामाजिक, आर्थिक आणि वैचारिक विभाजन ठळक करण्याचा प्रयत्न करतो. याव्यतिरिक्त, स्त्रीवादी विद्वान अप्रस्तुत समुदायांच्या आवाजावर विश्वास ठेवून ऐतिहासिक कथांना सशक्त करण्याचा प्रयत्न करतात. इतिहासकार म्हणून, काहींनी त्यांच्या स्वतःच्या आठवणींच्या कथाकारांच्या वाचनाबरोबरच उपेक्षित आवाजाचाही अर्थ लावला आहे.

५.९ सारांश

प्रकरणाच्या सुरुवातीला, आम्ही स्त्रीवादाची संकल्पना समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. आम्हाला आढळले की स्त्रीवाद अनेक परंपरा, चालीरीती आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेतील स्त्रियांना नियुक्त केलेल्या स्थानांपासून स्वतःला वेगळे करण्याचा प्रयत्न करतो. सिमोन डी ब्युवॉयर सारख्या विद्वानांच्या मते, स्त्रिया जन्माला येण्याऐवजी तयार होतात. याव्यतिरिक्त, आम्ही स्त्रीवादाच्या इतिहासावर संशोधन केले. याव्यतिरिक्त, आम्ही स्त्रीवादाशी संबंधित विविध कल्पनांवर चर्चा करतो, जसे की उदारमतवादी, कट्टरपंथी आणि उत्तर आधुनिक. प्रकरणाची दुसरी प्राथमिक थीम स्त्रीवादी संशोधन पद्धती होती, ज्यामध्ये संशोधकाने पुरुषांच्या लेखनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले होते आणि स्त्रियांच्या अनुभवांचे विविध

पद्धती, उपकरणे इत्यादींद्वारे दस्तऐवजीकरण करण्याबद्दल देखील बोलले होते. याव्यतिरिक्त, आम्ही 'प्लेइंग विथ फायर' नावाच्या कादंबरीचा केस स्टडी तपासला. याव्यतिरिक्त, प्रकरण महिला लेखक आणि स्पीकर्सचा आवाज वाढवण्यासाठी संभाव्य धोरणांची चर्चा करतो. संशोधन प्रश्नांच्या प्रकारावर चर्चा आवश्यक असताना, पद्धती काळजीपूर्वक अंमलात आणल्या पाहिजेत. याव्यतिरिक्त, प्रकरण वाढत्या वादविवाद/मुद्द्यांचे परीक्षण करते जसे की ओळख लढाई – आईचे नाव समाविष्ट करणे, ऐच्छिक हटवणे, मौखिक इतिहास वापरणे आणि LGBT हालचालींद्वारे वापरलेल्या धोरणांचा.

५.१० प्रश्न

१. उदारमतवादी स्त्रीवादावर चर्चा करा.
२. उत्तर आधुनिक स्त्रीवादी सिद्धांतावर चर्चा करा.
३. स्त्री लेखनाचे उदाहरण म्हणून फायर विथ फायर या पुस्तकाची चर्चा करा.
४. स्त्रीवाद समजावून सांगा.

५.११ संदर्भ

- i Mary F. Rogers, Ritzer, G. (Ed.). (2004). Encyclopedia of social theory. Sage publications.
- ii — Candice Bryant Simonds and Paula Brush, Ritzer, G. (Ed.). (2004). Encyclopedia of social theory. Sage publications.
- iii Payne, G. & Payne, J. (2004). Feminist research. In Key concepts in social research (pp. 89-93). SAGE Publications, Ltd, <https://dx.doi.org/10.4135/9781849209397> 53 Feminist Sociological Theory & Feminist Research Methodology
- iv Trans/Feminist Methodology: Bridges to Interdisciplinary Thinking Marjorie Pryse NWSA Journal, Volume 12, Number 2, Summer 2000, pp. 105-118 (Article) Published by The Johns Hopkins University Press
- v <https://www.hindustantimes.com/india-news/in-a-first-law-studentgets-mother-s-name-added-to-degree-certificate/story3LYGPX4n5R1RRuCKugAYoO.html>
- vi <https://indianexpress.com/article/trending/trending-in-india/girlfather-mother-middle-name-humans-of-bombay-5201157/>
- vii Who Is the Subject?: Queer Theory Meets Oral History Nan Alamilla Boyd Journal of the History of Sexuality, Volume 17, Number 2, May 2008, pp. 177-189 (Article) Published by University of Texas Press DOI: 10.1353/sex.0.0009

आर्थिक सक्षमीकरण - काम, श्रम, विकास

ENGENDERING THE ECONOMIC – WORK, LABOUR, DEVELOPMENT

घटक रचना

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ प्रतावना
- ६.२ उत्पादनाचा अर्थ
- ६.३ भारतीय उद्योगांचा इतिहास
- ६.४ कंत्राटी मजूर
- ६.५ वर्तमान परिस्थिती
- ६.६ महामारी आणि श्रमाचे बदलते स्वरूप
- ६.७ महिला आणि श्रम
- ६.८ खाजगीकरणाचा विकास आणि त्याच्या समस्या
- ६.७ श्रमाचे बदलते स्वरूप आणि सामाजिक संबंधांवरिल परिणाम
- ६.१० खाजगीकरण आणि श्रमाचे व्यष्टी अध्ययन (केस स्टडीज)
- ६.११ व्यवसाया वाढीसाठी माध्यमांचा वापर
- ६.१२ अर्बन क्लॅपचे व्यष्टी अध्ययन
- ६.१३ सारांश
- ६.१४ प्रश्न
- ६.१५ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

१. श्रम, आणि श्रम उत्पत्ती प्रक्रियेकडे लक्ष देणे.
२. महिला आणि माध्यमांचा स्टार्ट-अपशी संबंधित श्रम विकासाविषयी जाणून घेणे.
३. खाजगीकरणाचे आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर होणारे परिणाम जाणून घेणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

या प्रकरणात, आपण भारतीय समाजातील बाजारपेठेच्या उदयाविषयी जाणून घेणार आहोत. या क्षेत्रातील श्रम, श्रमशक्ती आणि विकासाचे बदलते स्वरूप देखील आपण पाहू. या व्यतिरिक्त आम्ही लिंग आणि श्रमातील लिंगाच्या भूमिकेच्या संदर्भात आर्थिक विकासाकडे देखील लक्ष देऊ. या स्थित्यंतराच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही बाजू जाणून घेण्याचाही प्रयत्न येथे आहे. हा धडा तुम्हाला आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाला एकत्र जोडण्यास मदत करेल. विद्यार्थी आणि संक्रमणाची साक्ष देणारी लोकसंख्या या प्रणालीचा भाग असल्याने, या प्रकरणात काय समाविष्ट केले गेले आहे याच्याशी तुम्ही खूप सक्षम असाल.

६.२ उत्पादनाचा अर्थ (ENGENDERING MEANING)

उत्पादन करणे हा शब्द सुरुवातीला चौदाव्या शतकाच्या आसपास वापरला गेला. त्याचा अर्थ तेव्हा 'प्रसार करणे' किंवा 'प्रजनन करणे' असा होता. कालांतराने अर्थ बदलत गेला. Engender हा लॅटिन शब्द generare वरून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'उत्पादन करणे' असा होतो, येथे आपण याचा आर्थिक - कार्य, श्रम आणि विकासाची निर्मिती म्हणून अध्यायाच्या शीर्षकाच्या संदर्भात पाहू शकतो. इतिहास समजून घेतल्याशिवाय वर्तमानाबद्दल जाणून घेणे कठीण होईल; म्हणून, भारतीय उद्योग आणि श्रमाचा इतिहास पाहू या.

आपली प्रगती तपासा

1. उत्पादन संकल्पनेची माहिती द्या.

६.३ भारतीय उद्योगांचा इतिहास (HISTORY OF INDUSTRIES IN INDIA)

ब्रिटीश राजवटीत भारतातील कच्चा माल इतर देशांना निर्यात केला जात होता. ब्रिटन, आधीच औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत अवस्थेत असल्याने, चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि कमी वेळेत मालाची निर्मिती मोठ्या प्रमाणावर करू शकत होते. परिणामी, ब्रिटीशांची तयार केलेली उत्पादने भारतात परत आयात करून जास्त किंमतीला विकली जात होती. या औद्योगिक उत्पादनाने स्थानिक स्वदेशी कारागिरी व्यवसाय, हस्तकला आणि कुटीर उद्योग धोरणात्मकरित्या नष्ट केले होते.

त्यावेळी भारताचा एक तोटा होता की आपण औद्योगिकीकरणाच्या अगदी नंतरच्या टप्प्यावर प्रवेश केला होता, तर इतर अनेक देश आधीच प्रगत टप्प्यावर पोहोचले होते. भारतातील पहिला उद्योग 1818 मध्ये कोलकात्याजवळील फोर्ट ग्लोस्टर येथे स्थापन करण्यात आला होता. ती प्रामुख्याने सूतगिरणी होती; तथापि, ते व्यावसायिक अपयशी ठरले होती. यानंतर, 1854 मध्ये केजीएन डाबर यांनी दुसरी सूतगिरणी बांधली आणि तिचे नाव बॉम्बे स्पिनिंग अँड विव्हिंग कंपनी असे होते. या गिरणीने भारतातील आधुनिक कापड उद्योगाचा पाया म्हणून काम केले होते.

स्वातंत्र्यापूर्वी, जेव्हा इंग्रजांनी काही उद्योग उभारले होते, तेव्हा त्यांना त्यांचे कमगार टिकवून ठेवणे फार कठीण होते. विशेषतः दिवाळी, गणेश चतुर्थी, होळी किंवा कापणीच्या हंगामात गैरहजर राहण्याचे प्रमाण जास्त होते. वसाहतधारकांना मजुरांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याची वेळ आली होती. तथापि, 19 शतकानंतर, कार्यसंस्कृतीतील बदलाचे निरीक्षण केले जाऊ शक होते. आज लोक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी काम करतात; पाश्चात्य देशांच्या घड्याळी तासानुसार काम करतात. भारताच्या विपरीत, सहस्राब्दी कर्मचाऱ्यांचा नवा संघ सण-उत्सववरही काम करतो कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये एकसारखे किंवा भरपूर सण-उत्सव नसतात. सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण समाज असल्याने दर महिन्यांत आपल्याकडे सण-उत्सव असतात तसे इतर देशांत नसतात.

आपली प्रगती तपासा

1. भारतीय उद्योगांचा इतिहास सांगा.

६.४ कंत्राटी मजूर (INDENTURED LABORERS)

कंत्राटी किंवा करारबद्ध मजूर हे असे गट आहेत जे वसाहतीच्या काळात भारत सोडून इतर देशांमध्ये गेले होते. श्रीलंका, मलेशिया, फिजी, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांत स्थलांतरित होऊ इच्छिणाऱ्या मजुरांसाठी ब्रिटीशानी चेन्नई, कोलकाता, मुंबई, कोचीन यांसारख्या बंदरांवर जहाजांची व्यवस्था केली होती. देशांतील मजुरांना शेतांवर काम करण्यासाठी कंत्राटी पध्दतीने राबवले गेले होते. जेथे वसाहतकाळात कॉफीच्या लागवडी, ऊसाचे मळे, कापूस लागवडीसाठी सुपीक आणि योग्य जमिनी शोधल्या होत्या. त्याकाळी, देशातील जातिव्यवस्था अतिशय संकोचित होती, काही वेळा वंशपरंपरागत व्यावसायिक मॉडेलचेही पालन करत होते. परिणामी, त्यांना वाटले की ते सोडून दुसऱ्या देशात काम करणे चांगले आहे. काही वर्षांनी त्यांना परतण्याचा पर्याय होता. तथापि, काहींना तेथे असणे चांगले वाटले आणि काही परतले. हे एक प्रमुख कारण आहे, ज्यामुळे भारतीय अनेक देशांमध्ये पिढ्यानपिढ्या कंत्राटी मजूर राहतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. करारबद्ध मजूर समजावून सांगा.
२. भारतातील उद्योगांच्या इतिहासाची चर्चा करा.

६.५ वर्तमान परिस्थिती (CURRENT SCENARIO)

पारंपारिक काळापासून, भारत अजूनही प्रामुख्याने कृषी-आधारित अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखला जातो. आपल्याकडे अजूनही जवळपास ७० टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्राथमिक क्षेत्रात कार्यरत आहे. २०३० पर्यंत आपल्याला १०० दशलक्षाहून अधिक अतिरिक्त नोकऱ्या निर्माण करण्याची गरज असल्याचे अनेक अभ्यास दर्शवितात. द्वि-स्तरीय आणि तीन-स्तरीय मेगासिटीजमध्ये अधिक रोजगार निर्मितीची गरज आहे. तरुण मोठ्या कॉर्पोरेशनपेक्षा आणि छोटे व्यवसाय अधिक नोकऱ्या निर्माण करतात असा ट्रेंड देखील आहे. चीनच्या विपरीत, उत्पादन व्यवसायाला अधिक प्रोत्साहन द्यावे लागेल.

आपण शेतीपासून थेट सेवा-आधारित उद्योगाकडे वळलो आहोत. कृत्रिम बुद्धिमत्तेवरील आर्थिक सक्षमीकरण - काम, श्रम, विकास वाढते अवलंबित्व अनेकांच्या नोकऱ्या हिरावून घेत आहे.

रोजगार निर्मितीमध्ये राज्ये महत्वाची भूमिका बजावतात. ते त्यांच्या पुढाकारामुळेच; नवीन संधी निर्माण होतात. अलीकडेच वेगवेगळ्या राज्यांतील मंत्र्यांनी इलॉन मस्क यांना भारतात येऊन त्यांच्या टेस्ला कंपनीसाठी प्लांट उभारण्यास सांगितले. हे बदल घडवून आणू इच्छिणाऱ्या नवीन नेत्यांमधील संवादाचे आणि दृष्टिकोनाचे नवीन मार्ग दाखवते. जसे विदेशी कंपन्या भारतात येतील तसे नवीन तज्ञ येतील, स्थानिक लोक नवीन तंत्रज्ञान, पद्धती शिकतील आणि रोजगाराच्या पुरेशा संधी निर्माण होतील. या संस्थांमध्ये काम करणारे काही लोक पुढे त्यांच्या स्वतःच्या कंपन्या तयार करू शकतात; एक प्रकारे, ते संपूर्णपणे एक इकोसिस्टम तयार करेल.

६.६ महामारी आणि श्रमाचे बदलते स्वरूप (PANDEMIC AND CHANGING NATURE OF WORK)

कोविड १९ च्या महामारीमुळे कार्यसंस्कृतीत लक्षणीय बदल झाला आहे. अनेक नोकऱ्या पूर्णपणे ऑनलाइन झाल्या आहेत. त्यामुळे लोक घरबसल्या काम करत आहेत. डेटाशी संबंधित प्रगत कौशल्ये जसे की डेटा विश्लेषक, डेटा वैज्ञानिक, डेटाबेस प्रशासक इत्यादींना अचानक जास्त मागणी असते. घरून काम करणे हा नवीन स्वीकृत नियम आहे. कंपन्या कर्मचाऱ्यांना पर्याय देत आहेत; ते घरून किंवा संस्थेतील काम यापैकी एक निवडू शकतात. या बदलामुळे कामाचे नवीन मार्ग समोर येत आहेत. तरुण शहराबाहेर स्थलांतर करत आहेत आणि ग्रामीण भागातून काम करत आहेत. शहरे गजबजलेली, प्रदूषित आणि जीवनाचा दर्जा थोडा खडतर असल्याने. विशेषतः आयटी क्षेत्रामुळे लोक शहराबाहेर स्थलांतर करू लागले आणि खेड्यात राहू लागले. काहींना अचानक त्यांच्या आवडीचा सराव करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळाला, ज्या त्यांनी करिअर घडवण्यासाठी बाजूला सारल्या होत्या. महामारीमुळे कामाचा वेग आणि पायाभूत सुविधांमध्ये आणखी बदल होईल. अशा काही कंपन्या आणि कर्मचारी आहेत जे चार आठवड्यांच्या नियमावर देखील चर्चा करत आहेत.

६.७ महिला आणि श्रम (FEMALES AND WORK)

स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळातच महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर घराबाहेर पडून स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला. पीएच.डी.चा महिलांवरील अभ्यास दाखवतो की सूतगिरण्यांमध्ये काम करणाऱ्या मुंबईत ६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात स्त्रिया गरिबीच्या कठीण परिस्थितीत काम करत होत्या. त्यांना अस्थमा, क्षयरोग यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागेल. त्या दिवसांत, नर्सरी डेकेअर सेंटर्स उपलब्ध नव्हती आणि अगदी लहान मुलेही माता ज्या ठिकाणी काम करत असत त्या आसपास किंवा जवळ खेळत असत. त्यामुळे मुलांनाही आरोग्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्या काळात ट्रेड युनियन चळवळी खूप सक्रिय असल्या तरी काही महिलांना त्यात सहभागी होणे अवघड वाटले. काही जण सभेत शिरायचे, शेवटी बसायचे आणि काही वेळाने निघून जायचे कारण बायकांना घरी जाऊन स्वयंपाक करून मुलांची काळजी घ्यावी लागत होती.

उदारीकरणापूर्वी शेतीबाहेर काम करणाऱ्या महिलांची संख्या सध्याच्या तुलनेत तुलनेने कमी होती. कामाची परिस्थिती, जड मशीन्स, कारखान्यांवर आधारित युनिटचे अस्तित्व हे एक कारण असू शकते. तथापि, आयटी क्रांती आणि अनेक सेवा उद्योगांच्या उदयामुळे, कामगारांमध्ये सामील झालेल्या महिलांची संख्या मोठी आहे. कामाच्या परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाल्यामुळे काही कंपन्या महिलांसाठी पिक-अप आणि ड्रॉप-अप सुविधा देत आहेत. महिलांना प्रवास करताना सुरक्षित वाटावे यासाठी महिला कॅब चालकांना प्रशिक्षण देणाऱ्या कंपन्या आहेत. अशीच एक कॅब सेवा म्हणजे ती कॅब जी वेगवेगळ्या शहरांमध्ये चालतात.

दुसरीकडे, अनौपचारिक क्षेत्र अजूनही अनेक महिलांना रोजगार देते. महिला ऑटो चालक भारताच्या विविध भागात कार्यरत आहेत. ऑटो ड्रायव्हिंग किंवा ड्रायव्हर हे प्रामुख्याने पुरुषाभिमुख व्यवसाय होते. मात्र, सध्या गोष्टी बदलत आहेत. स्त्रिया आता बस कंडक्टर आहेत, पूर्वी प्रामुख्याने पुरुषाभिमुख असलेल्या पॅनच्या दुकानांमध्ये आढळतात; आता बदल आहे. 'व्हाई लोईटर' पुस्तक म्हणून? रस्त्यांवर महिलांची संख्या जास्त असल्याचे सूचित करते, सर्वत्र दृश्यमान; सार्वजनिक जागांवर कमी गुन्हे घडतील. हे सामान्य होईल आणि समाजात मोठ्या प्रमाणावर बदल घडवून आणेल.

काही संस्था दर महिन्याला मासिक पाळी येत असलेल्या महिलांसाठी सुट्ट्या देण्याचा विचार करत आहेत, जर हे लागू केले तर हा एक मोठा बदल होईल जिथे आपण मासिक पाळीशी अपवित्रेचा संबंध जोडू लागलो. केरळसारख्या राज्यातही गृहिणींना मासिक पेमेंट मिळण्याची चर्चा आहे. याची अंमलबजावणी झाल्यास, घरातील कामांना केवळ कर्तव्य म्हणून ओळखले जाईल आणि सन्मानाने पाहिले जाईल किंवा एखाद्याला ते नैसर्गिकरित्या पार पाडावे लागेल किंवा एक प्रकारची मानसिकता बाळगावी लागेल. शौचालयास बसण्याचा अधिकार म्हणजे मल्याळम भाषेत 'इरिप्पू समरम', ज्याची सुरुवात महिलांच्या सामूहिक चळवळीतून झाली 'पेनकूटू,' दुकानात काम करणाऱ्या सेल्सवूमनला शौचालयासाठी जागा नव्हती; व्यावसायिक जागा असल्याने, महिलांसाठी शौचालय बांधण्यापेक्षा कोणतीही अतिरिक्त जागा दुकान म्हणून वापरली जात होती. याशिवाय, जर कोणी महिला खाली बसली किंवा भिंतीला झुकली तर, सीसीटीव्हीमध्ये पाहणाऱ्या मालकाने १०० रुपये कापले जात होते. म्हणूनच, ही संपूर्ण चळवळ सुरू झाली आणि गोष्टी चांगल्यासाठी विकसित होत आहेत. लवकरच इतर राज्यातही याची अंमलबजावणी करावी लागेल.

मानसिक आरोग्य स्त्री आणि श्रम

अभ्यासात असे दिसून आले आहे की ज्या स्त्रिया घरी राहतात आणि काम करतात त्यांचे मानसिक आरोग्य चांगले असते. विशेषतः ज्या नोकऱ्यांमध्ये कामाचे तास लवचिक आहेत. वेळेच्या लवचिकतेप्रमाणे स्त्रिया तणावमुक्ती कार्यक्रम, योग, ध्यान इत्यादींवर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यास सक्षम आहेत. यामुळे त्यांना समाधानकारक वातावरण तयार करण्यात मदत होत आहे. करिअर म्हणून ज्या स्त्रियांना लहान मुले आहेत - लहान मुलांना दूध पाजणे, महानगर शहरांप्रमाणेच प्रवासात जास्त वेळ घालवणे या दृष्टिकोनातून हे अधिक पाहिले जाऊ शकते.

1. महामारीमुळे औपचारिक क्षेत्रातील कामात झालेले बदल स्पष्ट करा.
2. तुमच्या मते, आम्ही अनौपचारिक क्षेत्रातील लोकांसाठी कामाची परिस्थिती कशी सुधारू शकतो.

६.८ खाजगीकरणाचा विकास आणि त्याच्या समस्या (DEVELOPMENT OF PRIVATIZATION AND ITS PROBLEMS)

उदारीकरणानंतर परवाना प्रथा बंद झाली. अनेक सार्वजनिक कंपन्या खाजगी किंवा सार्वजनिक आणि खाजगी भागीदारीत रूपांतरित झाल्या. खाजगीकरणाशी संबंधित समस्या अशी आहे की जेव्हा कंपन्या खाजगी क्षेत्रात बदलल्या जातात तेव्हा सरकारी नियम शिथिल केले जातात. उदाहरणार्थ – महिलांसाठी आरक्षण, अनुसूचित जाती, जमाती, आर्थिक दुर्बल गट, अल्पसंख्याक इत्यादींसाठी आरक्षण. परिणामी, यामुळे समाजातील उपेक्षित घटकांसाठी आणखी एक समस्या निर्माण होते.

६.९ श्रमाचे बदलते स्वरूप आणि समाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम (CHANGING NATURE OF WORK AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL RELATIONSHIP)

उदारीकरणापूर्वी, ६० ते ७० च्या दशकात जन्मलेल्या पिढीने नोकरी किंवा व्यवसाय निवडणे आणि सेवानिवृत्तीपर्यंत त्याच संस्थेत राहणे ही सामान्य पद्धत होती. लोक १०० किंवा ७० रुपये पगाराने सुरुवात करत होते. दरमहा रु. पर्यंत राहा आणि निवृत्तीनंतर ४०,००० किंवा २५,०००. जर त्यांनी त्यांचे कौशल्य संच सुधारले असते आणि त्यांची पात्रता श्रेणीसुधारित केली असती तर ते व्यवस्थापक झाले असते. तथापि, सामान्यतः, ते त्याच संस्थेसह चालू राहिले. तरुण सहस्राब्दी एका पिढीपूर्वी जे तरुण आता वृद्ध झाले होते त्यापेक्षा कितीतरी जास्त वेगाने पुढे जात आहे. त्याच संस्थेसोबत काम करणे आणि वाढणे हे त्यावेळचे फॉर्म्युला म्हणून पाहिले जात होते. शिवाय, जबाबदाऱ्या जास्त होत्या कारण स्त्रिया किंवा पुरुष सहसा लवकर लग्न करत असत. व्यक्तिवाद पुढे आल्याने विवाहाचे स्वरूपही बदलत आहे. डेटिंग ॲप्सच्या माध्यमातून नेटवर्किंग किंवा रिलेशनशिपचे स्वरूपही बदलत आहे. लोकांना आता काही वेळा कामाचा जोडीदार असतो; साधारणपणे, एखादी व्यक्ती किमान ८ ते १० तास काम करत असत, विशेषतः मुंबईसारख्या महानगरात, जिथे प्रवासात काही अतिरिक्त तास घालवले जातात.

६.१० खाजगीकरण आणि श्रमाचे व्यष्टी अध्यन (Case Studies of Privatization and Work)

व्यष्टी अध्यन एक -

झूम नावाच्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर एका कंपनीच्या सीईओने आपल्या कर्मचाऱ्यांना मीटिंगसाठी बोलावल्याची अलीकडील घटना दुःखद आहे. सर्व आपापल्या घरून सामील

झाले आणि त्यांनी त्यांना माहिती दिली. तुम्ही भाग्यवान लोक आहात ज्यांना संस्था सोडावी लागली. सुमारे ९०० लोकांना पंधरा मिनिटांच्या झूम कॉलवर काढण्यात आले. व्यक्तिशः चर्चा केली असती तर हे अवघड झाले असते; बंद करण्यास सांगितले जात होते लोकांकडून काही प्रतिक्रिया असेल. ऑनलाइन गोष्टींसह, सीईओने ते सहजपणे बोलले आणि मीटिंग बंद केली, जी वैयक्तिकरित्या खूप वेगळी असू शकते, त्याला त्याच्या कृतीचे काही परिणाम भोगावे लागतील.

व्यष्टी अध्ययन दोन -

आणखी एक प्रकरण म्हणजे चाळीशीच्या एका तरुण, IT कंपनीत सात वर्षांहून अधिक काळ काम करत आहे. साथीच्या आजाराच्या काळात त्याच्या पालकांना मदत करण्याचा प्रयत्न करत असताना त्यालाही कोविड झाला. त्याच्या दुर्दैवाने, त्याचे आई-वडील दोघेही मृत पावले. त्यालाही कोविड झाला होता आणि मानसिक धक्क्यामुळे तो मानसिकदृष्ट्या अस्वस्थ झाला होता. तो ज्या कंपनीत काम करत होता तिथून त्याला ४५ दिवसांची सुट्टी होती. तो एका प्रोजेक्टसाठी टीम लीडर म्हणून काम करत होता. त्याच्या अनुपस्थितीत, इतर कर्मचारी चांगले काम करू शकतात हे संस्थेच्या लक्षात आले आणि आता त्याची गरज नाही. त्यामुळे त्यांनी काही वेळाने त्याला कामावरून काढून टाकले. सध्या या माणसाला त्याच्या घराचे कर्ज मुलाचे शिक्षण आणि भावनिक आघात आणि नोकरी गमावणे यांना सामोरे जावे लागत आहे.

इथे सांगायचा मुद्दा असा आहे की काही संस्था कार्ल मार्क्सने सांगितल्याप्रमाणे काम करत आहेत, भांडवलशाही हा एक प्राणी आहे जो तुम्हाला बाहेर काढेल. तो फक्त एक देणे आणि घेणे व्यवसाय आहे; कोणत्याही भावना गुंतलेल्या नाहीत.

खाजगीकरणाचेही काही सकारात्मक पैलू आहेत. ते अधिक रोजगार आणि व्यवसाय निर्माण करत आहेत. नवीन स्टार्ट-अप हे घरगुती नाव आहेत, ते सेवा देतात आणि समस्या सोडवण्याचा भाग आहेत. उदाहरणार्थ - snap deal, Flipkart, Paytm, nykaa, lenskart, mama Earth, med plus सारख्या कंपन्या. वित्त आणि तंत्रज्ञान एकत्रितपणे फिनटेक क्रांतीची वाढ होत आहे. UPI ने भारतीय बाजारपेठेत मोठी क्रांती आणली आहे. भारताच्या विपरीत, विकसित देश अशी यंत्रणा तयार करण्याचा प्रयत्न करत आहेत जिथे व्यवहार जलद आणि सुलभ आणि थेट बँकेत हस्तांतरित करता येतील. २०२१ मध्ये, भारतात ३,८०० कोटींहून अधिक UPI व्यवहार सुमारे ७३ कोटी झाले. विशेषतः सणासुदीच्या काळात व्यवहाराचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून आले. भारतही डिजिटलायझेशनच्या दिशेने पुढे जात आहे. गुगल भारतीय कंपनी एअरटेलमध्ये सुमारे १ अब्ज रुपयांची गुंतवणूक करणार आहे. 5G हे एक नवीन नेटवर्क आहे जे विकसित होत आहे.

एकदा मला लोकल ट्रेनमध्ये एक महिला दिसली. ती केसांच्या क्लिप, सौंदर्य उत्पादने आणि इतर सामान विकणारी फेरीवाली होती. तिच्याकडे पेटीएम स्कॅनर होता. मी तिला ते कसे मिळाले याची चौकशी केली. ती म्हणाली, ऐरोली पुलावर काही कंपनीचे लोक बसले होते. आम्हाला फक्त बँकेचे पासबुक झेरॉक्स आणि फोटो जमा करायचे होते. त्यांनी उर्वरित प्रक्रिया केली आणि आम्हाला ते दिले. ते मोफत होते. या फेरीवाल्याच्या माध्यमातून तीन-

चार सेक्टर कसे एकमेकांशी जोडलेले आहेत हे शिकायला मिळते. जे उच्च साक्षर नाहीत ते देखील डिजिटल क्रांतीचा भाग होऊ शकतात. त्याचबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञान क्रांतीचाही त्यांना लाभ घेता येईल. येथे, आपण नवीन युगातील स्टार्ट-अप औपचारिक क्षेत्र आणि अनौपचारिक क्षेत्राच्या एकत्र मिश्रणाची भूमिका देखील पाहू शकतो.

आर्थिक सक्षमीकरण - काम, श्रम, विकास

६.११ व्यवसाय वाढीसाठी मीडियाचा वापर (USE OF MEDIA FOR BUSINESS)

अलीकडच्या काळात उदयास आलेले नेटवर्किंग प्लॅटफॉर्म आहेत. उदाहरणार्थ – LinkedIn, Naukri, Indeed.com. मात्र, येथील नोकऱ्या औपचारिक क्षेत्रावर आधारित आहेत. मि. महिंद्रा संदेश पसरवण्यासाठी ट्विटरचा वापर करतात आणि काही वेळा लोकांना कामावर ठेवतात किंवा त्यांना कर्जाद्वारे मदत करतात किंवा व्हायरल व्हिडिओ समोर आल्यावर चांगल्या संधी देतात. त्याद्वारे कला, सर्जनशीलता आणि व्यवसाय ओळखून विन-विन परिस्थिती निर्माण केली जाते. व्हॉट्सअप हे संवाद साधण्यासाठी नव्हे तर स्थानिक किंवा किराणा किंवा ऑनलाइन व्यवसाय विक्रीसाठी महत्वाचे व्यासपीठ म्हणून पाहिले जाते. असे व्यवसाय व्हॉट्सअप गट तयार झाले आहेत जेथे लोक उत्पादने, ब्रोशर इ. प्रदर्शित करतात.

६.१२ अर्बन क्लॅपचा केस स्टडी व्यष्टी अध्यन (CASE STUDY OF URBAN CLAP)

पूर्वी, घरी काहीतरी दुरुस्त करण्यासाठी, आम्हाला या सेवा देणाऱ्या एखाद्याला ओळखावे लागे. काही नेटवर्किंग शेजाऱ्यांसोबत असणे आवश्यक आहे जे आम्हाला मार्गदर्शन करू शकतील. एकदा कामावर घेतल्यावर, कर्मचारी वर्षानुवर्षे काम करतील त्यांना दरवर्षी बोनस दिला जाईल. काहीवेळा, समृद्ध कुटुंबे कर्मचाऱ्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी, त्यांना पुस्तके, जुने कपडे, दिवसभरासाठी शिजवलेले अन्न इत्यादी पुरवतात. तथापि, अत्याचार आणि शोषणाच्या घटनाही घडतात. मोठ्या प्रमाणावर, त्यांच्याशी चांगले वागणे आवश्यक आहे जेणेकरून ते कॉलवर येऊन सेवा देतात. त्यांना जास्त मोबदला देखील द्या जेणेकरून ते पुढच्या वेळी आपत्कालीन परिस्थितीत घरी जातील. शहरी टाळ्यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी या अनौपचारिक क्षेत्रात प्रवेश केल्याने गोष्टी बदलत आहेत.

अर्बन क्लॅप/ अर्बन कंपनी त्यांच्या वेबसाइट ॲप्लिकेशनद्वारे सेवा प्रदान करते. अनौपचारिक क्षेत्र ते ज्या सेवा देतात त्या सामान्यतः पेंटिंग हाऊस, ब्युटीशियन, मसाज, घराची साफसफाई, प्लंबर, घर दुरुस्ती इ. प्रदान करतात. येथे दावा असा आहे की तेथे कितीही खर्च येईल, हे कर्मचाऱ्यांना आमंत्रित करण्यापूर्वी स्पष्टपणे दिसून येते. सेवांसाठी घरी. एका बाजूला, अनौपचारिक क्षेत्रात प्रवेश करणारी संस्था आणि रोजंदारी मजुरांच्या समस्यांवर अतिक्रमण करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे याकडे पाहिले जाऊ शकते. ग्राहकांसाठी दुसऱ्या बाजूला, हे सशक्त आणि सहज उपलब्ध आणि फायदेशीर आहे.

याच्याशी संबंधित समस्या आहेत, जसे की एका महिलेने नमूद केले की शहरी टाळ्यामध्ये सामील होण्यापूर्वी ती घरातील स्वयंपाक, फरशी स्वाइप करणे आणि कपडे धुणे यासाठी

पाच तास काम करत असे. नंतर तिला शहरी टाळ्यांबद्दल कळले आणि त्यात सामील होण्याचा विचार केला. सुरुवातीला, तिला दरमहा सुमारे ५५,००० रुपये मिळायचे, ही मोठी रक्कम होती; नंतर, कंपनीने काम रद्द करणे आणि कमी वेतन आणि उच्च कमिशनसाठी लक्ष्य आणि दंड देणे सुरू केले. चांगल्या पगारात तिने घरासाठी काही कर्ज घेतले होते. आज लक्ष्य साध्य करण्यात आणि आवाज उठवता न आल्याने ती मध्येच संघर्ष करत आहे. संघटनेने आंदोलन, आंदोलन, घेराव करण्यास परवानगी न दिल्याने हे प्रकरण प्रलंबित आहे.

मुद्दा असा आहे की पारंपारिकपणे काही व्यवसायांना त्यांच्याशी लैंगिक भूमिका जोडल्या गेल्या होत्या. उदाहरणार्थ - प्लंबिंग, इलेक्ट्रिशियन, सुतार, पेंटिंग हे प्रामुख्याने पुरुष करतात. दुसरीकडे सौंदर्य सेवा, स्वयंपाक, घरातील कामं ही महिलांशी जोडली गेली आहेत. आजही जेव्हा जेव्हा घरातील उत्पन्न कमी होते, निर्जन स्त्रिया, ज्या स्त्रिया कमावत नाहीत किंवा मद्यपी आहेत, निरक्षर स्त्रिया घरच्या कामात उतरून आपल्या कमाईला पूरक असतात. निरक्षर पुरुष सामान्यतः मजूर, चित्रकार इत्यादी सारख्या अनौपचारिक कामात उतरतात. येथे, MNC त्यांच्या क्षमता आणि बाजार मूल्य, जे २.८ अब्ज उद्योग आहे हे पाहून या क्षेत्रांमध्ये बदल करत आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

1. खाजगीकरणाशी संबंधित काही समस्यांची यादी करा.
2. खाजगीकरणाबद्दल तुमचे मत काय आहे?

६.१३ सारांश (SUMMARY)

आम्ही या प्रकरणाची सुरुवात केली आहे ज्याचा अर्थ निर्माण करणे म्हणजे निर्माण करणे, निर्माण करणे. त्यानंतर आम्ही भारतीय उद्योगांचा इतिहास पाहिला, जो १८१८ साली कोलकात्याजवळ असलेल्या फोर्ट ग्लोस्टर येथे होता. धडा वसाहतीच्या काळात इतर देशांमध्ये स्थलांतरित झालेल्या मजुरांचे देखील स्पष्टीकरण देतो. पुढे, धडा महामारी, खाजगीकरणासह कामाचे बदलते स्वरूप समजून घेण्यासाठी पाहतो ज्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम आहेत. अधिक नोकऱ्या निर्माण करणे यासारखे सकारात्मक, कार्यक्षमतेत खराब असल्यास कर्मचाऱ्याला कधीही काढून टाकणे, अनुपस्थिती, कामगिरी कमी होणे. आम्ही स्त्रिया आणि कामाच्या समस्यांबद्दल देखील जाणून घेतले जसे की शौचालये इत्यादी. आम्ही नवीन-युगातील स्टार्ट-अप आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील कार्यक्षेत्रात प्रवेश करत असलेल्या अर्बन क्लॅपचा एक केस स्टडी आणि लक्ष्य, उच्च कमिशन दर, नकार यासारख्या समस्यांबद्दल देखील शिकलो. व्यक्त करण्याचा आणि प्रश्न करण्याचा कामगार अधिकार.

एकूणच, या प्रकरणात कामाचे स्वरूप, त्याचे बदलते स्वरूप, महिलांवर होणारा परिणाम, श्रम आणि आर्थिक विकास यांचा समावेश आहे.

६.१४ प्रश्न (QUESTIONS)

१. उत्पत्तीचा अर्थ चर्चा करा आणि केस स्टडी स्पष्ट करा
२. भारतातील उद्योगाचा इतिहास समजावून सांगा आणि करारबद्ध मजुरांबद्दल लिहा.
३. भारतीय समाजातील खाजगीकरणाच्या भूमिकेची थोडक्यात चर्चा करा
४. महिला आणि कामाच्या बदलत्या स्वरूपावर चर्चा करा.

६.१५ संदर्भ (REFERENCES)

- ¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/engender>
- ¹ [https://www.investindia.gov.in/team-india-blogs/cotton-textile-industry-india#:~:text=The%20cotton%20sector%20in%20India,after%20man%20made%20fibres\).&text=The%20states%20of%20Gujarat%2C%20Maharashtra,cotton%20producing%20areas%20in%20India.](https://www.investindia.gov.in/team-india-blogs/cotton-textile-industry-india#:~:text=The%20cotton%20sector%20in%20India,after%20man%20made%20fibres).&text=The%20states%20of%20Gujarat%2C%20Maharashtra,cotton%20producing%20areas%20in%20India.)
- ¹ <https://www.thehindubusinessline.com/opinion/how-india-can-promote-job-creation/article35286136.ece>
- ¹ Phadke, S., Khan, S., & Ranade, S. (2011). *Why loiter?: Women and Risk on Mumbai streets*. Penguin Books India.
- ¹ <https://time.com/6105254/menstrual-leave-policies/>
- ¹ <https://www.onmanorama.com/news/kerala/2021/06/01/kerala-budget-coronavirus-pandemic-monthly-wages-housewives.html>
- ¹ <https://www.shethepeople.tv/news/protests-saleswomen-granted-right-sit-kerala/>
- ¹ Desai, M., Majumdar, B., Chakraborty, T., & Ghosh, K. (2011). The second shift: working women in India. *Gender in Management: An International Journal*.
- ¹ <https://www.inc.com/jason-aten/the-ceo-who-fired-900-employees-on-a-zoom-call-is-out-its-a-tragic-example-of-how-not-to-manage-people.html>
- ¹ <https://economictimes.indiatimes.com/tech/tech-bytes/upi-transactions-scale-new-peak-in-december-2021/articleshow/88689479.cms>
- ¹ <https://indianexpress.com/article/business/companies/google-invests-in-bharti-airtel-7745263/>
- ¹ <https://qz.com/india/2113055/women-gig-workers-are-protesting-urbancompanys-unfair-practices/>
- ¹ <https://theprint.in/economy/urban-company-files-lawsuit-against-its-women-workers-for-protesting-unfair-labour-practices/785827/>

सामाजिक नातेसंबंध, आरोग्य आणि शिक्षण निर्माण करणे

(Engendering the Social-Kinship, Health and Education)

घटक रचना

७.१ उद्दिष्टे

७.१. अध्यायाची पार्श्वभूमी

७.२. प्रस्तावना

७.३. लुईस मॉर्गन नातेसंबंधा वरील अभ्यास

७.४. नात्यातील दृष्टीकोन

७.५. नात्याचे प्रकार

७.६. नातेसंबंध संरचना आणि स्वायत्तता

७.७. नातेवाइकांच्या नियमांचे उल्लंघन

७.८. धर्म आणि नातेसंबंध

७.९. स्त्रीवाद आणि नातेसंबंध

७.१०. नात्याचे भविष्य

७.११. तंत्रज्ञान आणि नातेसंबंध

७.१२. आरोग्य आणि शिक्षण

१.१३. समुदाय आणि आरोग्य

७.१४. शाळांमध्ये आरोग्य शिक्षण

७.१५. अन्न सुरक्षा शिक्षण

७.१६. सारांश

७.१७. प्रश्न

७.१८. संदर्भ

७.० उद्दिष्टे (Objectives)

1. सामाजिक नातेसंबंध निर्माण करण्याबद्दल जाणून घेणे.
2. आरोग्य आणि शिक्षणाबद्दल जाणून घेणे.
3. आरोग्य आणि शिक्षण यांच्यातील संबंध समजून घेणे.

७.१ घटकाची पार्श्वभूमी (Background to the chapter)

या प्रकरणात आपण दोन मुख्य विषयांचा विचार करू, पहिले सामाजिक नातेसंबंध आणि दुसरे म्हणजे आरोग्य आणि शिक्षण. आपण या दोन्ही विषयांमधील परस्परसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न करू. नातेसंबंध अभ्यास हे संशोधनासाठी एक स्वतंत्र क्षेत्र आहे. याविषयी इरावती कर्वे, जी.एस. घुर्ये, के.एम. असे अनेक विद्वान. कपाडिया यांनी या विषयावरील पुस्तके, लेख अभ्यासून प्रकाशित केले आहेत. तसेच लेव्ही स्ट्रॉस, मालिनाँस्की यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विद्वानांनीही नात्याविषयी लिहिले आहे. भारतासारख्या देशात, सामाजिक रचना समजून घेण्यासाठी आणि आर्थिक संरचना समजून घेण्यासाठी नातेसंबंधांचा अभ्यास सतत महत्त्वपूर्ण आहे.

आमचा समाज अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी विद्यार्थी म्हणून हा विषय तुमच्यासाठी खूप उपयुक्त ठरेल. आपल्या समाजाशी संबंधित समस्यांबद्दल दृष्टीकोन, मत जाणून घेण्यास हे आपल्याला मदत करेल. जर तुम्ही भविष्यात लिंग, कौटुंबिक अभ्यास यासारख्या विषयांवर स्पेशलायझेशन म्हणून काम करण्याचा विचार करत असाल तर नातेसंबंधांचा अभ्यास देखील उपयुक्त ठरेल. जर तुम्ही स्पर्धा परीक्षा इत्यादींचा विचार करिअरचा मार्ग म्हणून करत असाल तर हा विषय देखील उपयुक्त ठरेल. आता आपण त्याचे तपशील पाहू.

७.२ प्रस्तावना (Introduction)

सोप्या शब्दात निर्माण करणे म्हणजे 'कारण किंवा वाढ करणे', तर नातेसंबंध म्हणजे रक्ताच्या नात्यातून किंवा विवाह, दत्तक इत्यादींद्वारे निर्माण झालेले नाते. नातेसंबंधाच्या सामाजिक पैलूंचा अर्थ आपण दिलेल्या संस्कृतीमध्ये नातेसंबंध कसे शोधू शकतो. नातेसंबंधांचा आधुनिक अभ्यास १९ व्या शतकाच्या मध्यभागी तुलनात्मक कायदेशीर संस्था आणि तत्त्वज्ञानातील स्वारस्यांचा शोध लावला जाऊ शकतो. तथापि, १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, मानववंशशास्त्रामध्ये नातेसंबंधांची परस्पर-सांस्कृतिक तुलना खूप महत्त्वाची बनली.

संस्कृती किंवा देशाची पर्वा न करता नातेसंबंध सर्वत्र आढळतात. भारताच्या संदर्भात, महाभारत, रामायण यांसारख्या अनेक भारतीय महाकाव्यांमध्ये नात्याची चर्चा झाली आहे. नातेसंबंध, नियम, कर्णाच्या उदाहरणाद्वारे होणारे उल्लंघन, द्रौपदी, राम आणि सीता इत्यादींच्या उदाहरणाद्वारे विवाह पद्धती. भारतीय पौराणिक कथांमध्ये देव देखील वेगवेगळे अवतार घेतात आणि नातेसंबंधांच्या पद्धतींनुसार विकसित होत आहेत, त्यातही बदल

आहेत, नवीन कथा तयार केल्या आहेत. ते राज्याच्या काळातही राजाला मुलगा नसताना इतर नातेवाईक, गावकरी त्याची थट्टा करत. त्याची मालमत्ता/राज्य धोक्यात किंवा आक्रमणाखाली होते.

७.३ लुईस मॉर्गनचा नातेसंबंधा वरील अभ्यास (Lewis Morgan on Kinship)

प्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ हेन्री लुईस मॉर्गन यांनी नातेसंबंधाचा सखोल अभ्यास केला आहे. त्याच्या काळात १९ व्या शतकातील बहुतेक मानववंशशास्त्रज्ञ ग्रंथालयाच्या अभ्यासावर अवलंबून होते, परंतु मॉर्गनने इरोक्वॉइस आणि इतर मूळ अमेरिकन लोकांमध्ये क्षेत्रकार्य केले. त्यांनी तांत्रिक सुधारणा, प्राचीन समाज (१८७७) मध्ये मालमत्ता फॉर्मचा उदय यांच्याशी कुटुंब प्रणालीच्या निर्मितीचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी एक मॉडेल प्रस्तावित केले ज्यामध्ये कौटुंबिक संस्थेचे सुरुवातीचे टप्पे कमी दर्जाचे तंत्रज्ञान आणि शिकार करणे, गोळा करणे किंवा मासेमारी यासारख्या उदरनिर्वाहाच्या पद्धतींशी संबंधित होते. त्यांच्या मते मानवी विकासाच्या सुरुवातीच्या काळात मालमत्ता मालकी अस्तित्वात नव्हती.

पुढे खेडूतवादाच्या उदयाने शेतीची स्थापना झाली. मानवांना श्रमाचे महत्त्व कळले, पुरुषांना शिकलेली कौशल्ये आपल्या मुलांना द्यायची होती आणि संतती अधिक महत्त्वपूर्ण बनली. परिणामी, पुरुषांनी स्त्रियांवर अधिक नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे मानवजातीला एकपत्नीत्वापर्यंत "पोहोचण्याआधी" आदिम प्रॉमिस्क्युटी, सामूहिक विवाह, मातृसत्ता, पितृसत्ता आणि बहुपत्नीत्व या टप्प्यांतून प्रगती झाली.

७.४ नात्यासंबंधी दृष्टीकोन (Approaches in Kinship)

नातेसंबंधात प्रामुख्याने दोन दृष्टिकोन आहेत.

१. भारतशास्त्रीय दृष्टीकोन - या प्रकारचा अभ्यास ग्रंथ, महाकाव्य इत्यादींच्या मदतीने केला जातो.
२. वंश आणि युती दृष्टीकोन - येथे वंश पितृवंशीय, मातृवंशीय, द्विपक्षीय असू शकतो. इथे युती म्हणजे लग्नाचा संदर्भ. या दृष्टिकोनातूनही अभ्यास केला जातो.

७.५ नात्याचे प्रकार (Types of Kinship)

समाजशास्त्रज्ञ आणि मानववंशशास्त्रज्ञ नात्याच्या अनेक प्रकारांवर असहमत आहेत. बहुतेक सामाजिक शास्त्रज्ञ मानतात की नातेसंबंध दोन घटकांद्वारे परिभाषित केले जातात: जन्म आणि विवाह; तथापि, इतरांचा असा युक्तिवाद आहे की तिसरा घटक देखील अस्तित्वात आहे तो म्हणजे सामाजिक संबंध. नात्याचे तीन प्रकार आढळतात:

अ) **रक्त नातेसंबंध:** हे रक्ताच्या नात्याच्या आधारावर पाहिले जाते—किंवा जन्म, आई-वडील आणि संतती, तसेच भावंडांमधील दुवा. नात्याचा हा सर्वात सोपा आणि सर्वव्यापी

प्रकार आहे. यामध्ये थेट जोडलेल्या व्यक्तींचा समावेश होतो आणि याला प्राथमिक नातेसंबंध म्हणून ओळखले जाते.

सामाजिक नातेसंबंध, आरोग्य आणि शिक्षण निर्माण करणे

ब) विवाह नातेसंबंध: Affinal च्या मते विवाहाच्या आधारावर कांही नातेसंबंध स्थापित केले आहे. पती-पत्नीच्या विवाहाकडेही मूळ नातेसंबंध म्हणून पाहिले जाते.

क) सामाजिक नातेसंबंध: श्राइडरच्या मते, सर्व नातेसंबंध रक्त किंवा विवाह वर आधारित नसतात कांही सामाजिक नातेसंबंध देखील असतात, ज्यामध्ये रक्त किंवा विवाहाने संबंधित नसलेले आणि नातेसंबंधाची भावना असलेले लोक आहेत, त्यांनी स्पष्ट केले. या संकल्पनेनुसार, वेगवेगळ्या समुदायातील दोन व्यक्ती धार्मिक सदस्यत्वाद्वारे किंवा सामाजिक गट, जसे की किवानी किंवा रोटरी सर्व्हिस क्लब, किंवा ग्रामीण, आदिवासी समुदाय यांच्या सदस्यांमध्ये मजबूत संबंध असलेले नातेसंबंध सामायिक करू शकतात. श्राइडरने त्यांच्या १९८४ च्या पुस्तक "अ क्रिटिक ऑफ द स्टडी ऑफ किनशिप" मध्ये नमूद केले आहे की, वैवाहिक किंवा आत्मीय आणि सामाजिक नातेसंबंधांमधील एक महत्वाचा फरक हा आहे की नंतरचे कोणतेही कायदेशीर आश्रय न घेता "संबंध पूर्णपणे संपुष्टात आणण्याची शक्ती" समाविष्ट करते.

७.६ नात्याची रचना आणि स्वायत्तता (Kinship Structures and Autonomy)

भारतात विवाह हा एक महत्वाचा जीवनचक्र विधी आहे ज्याद्वारे विधी आणि कुटुंबाची उत्पत्ती प्रक्रिया घडते. विवाहामुळे कुटुंबाची संस्था स्थिर होते, त्याला कायदेशीर मान्यता मिळते. कुटुंबात मुलांना संस्कार, धडे, उल्लंघन शिकवले जात आहे. नातेसंबंधही काळ आणि स्थळानुसार बदलत असतात. उदाहरणार्थ – मेजवानी, विवाह इत्यादींच्या वेळी नियम आणि नियम शिथिल केले जातात. काही नात्यात विनोद, मस्ती, एकमेकांची छेडछाडही होत असते. काही नात्यांमध्ये आदर असतो, सन्मानही असतो.

७.७ नातेवाइकांच्या नियमांचे उल्लंघन (Violation in Kinship Rules)

स्त्री ही घरची मुलगी असू शकते. मात्र, तिने नियमांचे उल्लंघन करून जातीबाहेरील दुसऱ्या पुरुषाशी लग्न केले तर- कुटुंबातील सदस्यांचा राग एवढा वाढतो की, रक्ताच्या नात्यातील स्त्रीलाही दुखापत होईल अशी उदाहरणे आहेत, फक्त समाजात सन्मान मिळावा. कौटुंबिक दृष्टिकोनातून सामाजिक शक्ती देखील नातेसंबंधाच्या पलीकडे अस्तित्वात आहेत. असे नियम आहेत ज्यांना कोणत्याही समाजाची पर्वा न करता अतिशय कठोर म्हणून पाहिले जाते, अनाचार कायदेशीर केले जात नाही किंवा वर्तनाचे मंजूर स्वरूप म्हणून पाहिले जात नाही.

तुमची प्रगती तपासा

1. नातेसंबंधाच्या नियमांमधील उल्लंघनाची चर्चा करा
2. तुमच्या मते आधुनिक समाजात महामारीनंतरचे नातेसंबंध कसे आहेत

७.८ धर्म आणि नातेसंबंध (Religion and Kinship)

जातीय हिंसाचाराच्या वेळी माणूस खुप अमानुषपणे वागतो हे आपण पाहू शकतो. इथे पुन्हा आई, बहीण, वडील या नात्यातील सदस्यांना काही व्यक्तींच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवता येत नाही. काही वेळा एखाद्या व्यक्तीचे ब्रेनवॉश होते आणि त्याचा परिणाम संपूर्ण समाजावर होतो. नात्याच्या पलीकडे विचारसरणीची भूमिका महत्त्वाची असते. सणासुदीमुळे आजही नात्यांचे नाते घट्ट आणि अतूट आहे. खेड्यापाड्यातील वार्षिक सण, लोकांना एकत्र आणणे, सणांमध्ये अनौपचारिक बैठकांमधून विवाह ठरवले जातात.

प्रथा आणि नातेसंबंध - विवाहामध्ये अनेक प्रथा चा समावेश होतो. हुंडा, स्त्रीधन यांसारख्या प्रथा परंपरा अस्तित्वात आहेत. काही जमातींमध्ये गुरेही सामायिक आहेत. नवीन घर, दूरदर्शन, फ्रीज, वॉशिंग मशिन, भांडी, कपाट इ. मुलीचे लग्न होत असताना तिला आवश्यक असलेल्या सर्व आवश्यक गोष्टी काही समाज पुरवतात. याला काही वेळा कर्तव्य, स्थितीचा मुद्दा इत्यादी म्हणून पाहिले जाते.

समाज एक समूह म्हणून नातेसंबंध निर्माण करतो, जसे मूल जन्माला येते तेव्हा तो/ती समाजाच्या रूढी आणि मूल्यांविषयी अनभिज्ञ असतो, त्याला/तिला नाते किंवा ओळख नसते. भाषेतून समाजात अन्नाची देवाणघेवाण होते, श्रमसंबंध निर्माण होतात. आई बाळाला दूध पाजते आणि मग त्याला तिचे महत्त्व कळते आणि ती तिच्याशी जोडली जाते. त्याला कळले की वडिलांनी त्याला भेट दिली आहे. त्याच वेळी त्याला/तिला समजते की आई देखील वडिलांच्या जवळ आहे आणि मग संबंध तयार होतात. मोठी, भाऊ बहीण मुलाला पडण्यापासून वाचवते, खेळाच्या मैदानात नंतर त्याला त्याचे महत्त्व कळते. दुसऱ्या शब्दांत, सर्व नातेवाईकांची भूमिका समाजात टिकून राहण्यासाठी व्यक्तींना संरक्षणाची, सावधगिरीची, आणि समर्थनाची असते. प्राचीन समाज जमातींमध्ये अधिक शक्तिशाली संबंध असल्याला जगण्याची चांगली संधी असते. जो दुर्बल आहे त्याला जगण्याची शक्यता कमी असते म्हणून तो / ती बलवानांवर अवलंबून असेल किंवा गुलाम देखील होईल आणि समूहात अनुयायी बनेल. आधुनिक संदर्भात आपण याचा संबंध शारीरिक सामर्थ्यापेक्षा शक्ती, पैशांशी जोडू शकतो. ज्या ठिकाणी विशिष्ट प्रमाणात अधिकार अस्तित्वात आहेत अशा ठिकाणी त्यांचे ज्ञात नातेवाईक, नातेवाईक असतील तेव्हा लोकांना अधिक मजबूत वाटते.

७.९ स्त्रीवाद आणि नातेसंबंध (Feminism and Kinship)

नातेसंबंधाच्या अभ्यासावर काही प्रमाणात केवळ स्त्रीवादी आणि लिंग तज्ञांनीच नव्हे, तर राजकारण किंवा धर्माच्या तुलनेत हा किरकोळ विषय म्हणून पाहणाऱ्या इतरांनीही टीका केली होती. नातेसंबंधाच्या सामाजिक आणि जैविक परिमाणांमधील या सरळ फरकाने विषयाच्या व्याख्येतील अंतर्निहित अस्पष्टता अस्पष्ट केली. मानववंशशास्त्रज्ञांचा दीर्घकाळ असा विश्वास आहे की नातेसंबंध लैंगिक पुनरुत्पादनावर किंवा त्यातून प्राप्त झालेल्या दुव्यांवर आधारित आहे, हे डेव्हिड श्राइडरने त्याच्या क्रिटिक ऑफ द स्टडी ऑफ किनशिप (१९८४) मध्ये निदर्शनास आणले आहे. तो असेही जोडतो की मानववंशशास्त्रज्ञांनी त्यांची

स्वतःची सांस्कृतिक गृहितके आणली. दाव्याप्रमाणे नात्यातले नाते नेहमीच सांस्कृतिकदृष्ट्या वैध नसते.

सामाजिक नातेसंबंध, आरोग्य आणि शिक्षण निर्माण करणे

७.१० नात्याचे भविष्य (Future of Kinship)

पाश्चिमात्य देशांमध्ये, यापैकी अनेक अभ्यासांनी नवीन बदलांचा समावेश करण्यावर आणि विविध प्रकारचे नातेसंबंध विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांमधील कुटुंबाच्या स्वरूपातील बदलांमुळे या संदर्भात नातेसंबंध संशोधनातही रस निर्माण झाला आहे. विषमलिंगी विवाहांमधील अस्थिरता आणि घटस्फोट, समलिंगी विवाहाचा उदय, लिंग समानता, एलजीबीटी अधिकार, प्रजनन दर कमी होणे आणि एकटे राहणाऱ्या व्यक्तींची वाढती संख्या हे सर्व मूलभूतपणे बदललेल्या पाश्चात्य नातेसंबंधाच्या पद्धती आणि अनुभवांकडे निर्देश करतात. काळाच्या ओघात ते पाश्चिमात्यच नाही तर जगभर आहे.

७.११ तंत्रज्ञान आणि नातेसंबंध (Technology and Kinship)

"नैसर्गिक," कुटुंबाचे दिलेले सार्वजनिक आणि "सांस्कृतिक," विज्ञानाच्या तांत्रिकदृष्ट्या बदलण्यायोग्य जग यांच्यातील सीमा कोणत्याही प्रकारे सेट किंवा अभेद्य नाहीत, जसे की पुनरुत्पादक तंत्रज्ञानातील प्रगतीने पुरावा दिला आहे. मानववंशशास्त्रज्ञांनी निसर्ग आणि संस्कृती यांच्यातील संघर्षाकडे पुन्हा एकदा आपले लक्ष वळवले आहे, यावेळी हे दर्शविण्यासाठी की नात्याचे स्पष्टपणे "नैसर्गिक" जग जुन्या अटींमध्ये समजले जाऊ शकत नाही. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, अनेक तांत्रिक हस्तक्षेप, विशेषतः भिन्न वैद्यकीय प्रकारचे जन्म नियंत्रण (उदा. मौखिक गर्भनिरोधक, अंतर्गर्भीय उपकरण, डायफ्राम आणि नसबंदी) वापरले गेले. इतर तंत्रज्ञानामध्ये इन विट्रो फर्टिलायझेशन, सरोगसी, कृत्रिम गर्भाधान आणि इतरांचा समावेश होतो.

तुमची प्रगती तपासा

१. विविध प्रकारच्या नातेसंबंधांची यादी करा.
२. नातेसंबंधाची रचना आणि स्वायत्तता यावर चर्चा करा

७.१२ आरोग्य आणि शिक्षण (Health and Education)

उच्च दर्जाचे शिक्षण हा उत्कृष्ट आरोग्य आणि कल्याणाचा कणा आहे. निरोगी आणि उत्पादक जीवन जगण्यासाठी लोकांना आजार आणि रोग टाळण्यासाठी माहितीची आवश्यकता असते. शिकण्यासाठी मुले आणि किशोरवयीन मुलांनी चांगले पोषण आणि निरोगी असणे आवश्यक आहे. युनेस्कोच्या ग्लोबल एज्युकेशन मॉनिटरिंग रिपोर्टच्या आकडेवारीनुसार, मातांमधील शिक्षणाचे मोठे प्रमाण मुलांचे पोषण आणि लसीकरण दर वाढवते आणि टाळता येण्याजोगे बालमृत्यू, मातामृत्यू आणि एचआयव्हीचे प्रमाण कमी करते.

शिक्षणाला वाढ प्रवेगक आणि आरोग्य हस्तक्षेप या दोन्ही रूपात पाहिले जाऊ शकते. २०१५ ची इंचॉन घोषणा पुष्टी करते की शिक्षण कौशल्ये, मूल्ये आणि वृत्ती वाढवते ज्यामुळे

व्यक्तींना निरोगी आणि परिपूर्ण जीवन जगता येते, माहितीपूर्ण निर्णय घेता येतो आणि स्थानिक आणि जागतिक चिंतांना देखील प्रतिसाद मिळतो.

ऑर्गनायझेशन फॉर इकॉनॉमिक को-ऑपरेशन अँड डेव्हलपमेंट (ओईसीडी) आणि जागतिक बँकेने १९९५ ते २०१५ या कालावधीत सव्वीस देशांमधून गोळा केलेल्या डेटाच्या मदतीने एक अभ्यास केला गेला. शैक्षणिक प्रगतीपूर्व आणि नंतरच्या प्रगती निर्देशकांचा वापर करून हा अभ्यास करण्यात आला. असे आढळून आले की, उच्च शैक्षणिक प्राप्ती असलेले प्रौढ त्यांच्या कमी-शिक्षित समकक्षांपेक्षा चांगले आरोग्य आणि दीर्घ आयुष्याचा आनंद घेतात. तृतीय शिक्षण घेतल्याने नवजात मृत्यूदर कमी होण्यास, आयुर्मान वाढण्यास, बालकांचे लसीकरण आणि नोंदणी दर वाढण्यास मदत होते. मात्र, या क्षेत्रात अजून संशोधनाची गरज आहे. दुस-या शब्दात, कौटुंबिक आरोग्याच्या स्थितीत स्त्रिया महत्त्वाची भूमिका बजावतात कारण अनेकदा ती घरात अन्न शिजवत असते. चांगल्या दर्जाच्या आहाराची, पोषणाची जाणीव असलेली माता मुलाचे आरोग्य सुधारण्यास मदत करते आणि मूल त्या सवयी प्रौढ होऊन पुढे आपल्या कुटुंबापर्यंत पोहोचवते, असेही दिसून येते.

पांढरपेशी नोकऱ्यांमुळे आजही साक्षर लोक त्यांचे आरोग्य सांभाळू शकत नाहीत. समययस्कांच्या दबावामुळे किंवा नैराश्यामुळे, चिंतामुळे किंवा एखाद्याच्या समस्या सोडवता न आल्याने अनेकजण धूम्रपान, मद्यपान, ड्रग्स सेवन करतात. त्यामुळे शिक्षणाने आरोग्याचा प्रश्न सुटू शकतो असे आपण म्हणू शकत नाही. अन्न, सवयी, शिस्त यांची उपलब्धता देखील एखाद्याचे आरोग्य राखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

आरोग्य देखील सुलभतेशी जोडले जाऊ शकते जसे की शहरवासीयांना काही वेळा स्वस्त दरातही दर्जेदार पदार्थ मिळणे चांगले असते. अन्न आधारित अनुप्रयोग आहेत जे अगदी घरोघरी भाज्या विकतात. तर दुसरीकडे गावांना आजही रेशन, भाजीपाला, वीज, वैद्यकीय सुविधा मिळण्यात अडचणी आहेत.

प्राथमिक आणि माध्यमिक प्रतिबंध आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमांना संबोधित केले पाहिजे. सामान्य लोकांसाठी, शिक्षकांसाठी, मुलांसाठी, पालकांसाठी नवीन उपक्रम केले पाहिजेत आणि ते पात्र डॉक्टर, प्राथमिक आरोग्य-सेवा प्रदाते आणि शाळा शिक्षकांनी समन्वयित केले पाहिजेत. रोगांचा शोध आणि अहवाल देण्याची गरज, आजाराचा प्रसार कमी करण्यासाठी आणि टाळण्यासाठी उपाययोजना, आरोग्य समस्यांवर लवकर, योग्य उपचार करण्याचे फायदे आणि शिफारस केलेल्या उपचार पद्धतींचे पालन करण्याचे महत्त्व या गोष्टींवर आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचा भर असायला हवा. शाळा आणि समुदायांमध्ये, विशेषतः ग्रामीण भागात, झोपडपट्ट्या आणि शहरांच्या गजबजलेल्या भागात आरोग्य शिक्षण कार्यक्रम हे आरोग्य माहिती संप्रेषण आणि जागरूकता वाढवण्याचे प्रभावी मार्ग आहेत.

अशा मोहिमांच्या परिणामकारकतेसाठी प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडिया (रेडिओ, टेलिव्हिजन, वृत्तपत्रे आणि पोस्टर्स) चा वापर महत्त्वपूर्ण आहे. रुग्णांच्या गट बैठका देखील आरोग्य माहिती सामायिक करण्याचा आणि नेटवर्क करण्याचा एक प्रभावी मार्ग असू शकतो. मुलांच्या आरोग्य शिक्षणासाठी शालेय आरोग्य सेवेचे समर्पण देखील गंभीर आहे.

७.१३ समुदाय आणि आरोग्य (Community and Health)

सामाजिक नातेसंबंध, आरोग्य आणि
शिक्षण निर्माण करणे

पारंपारिक वैद्यकीय मॉडेल बहुतेक जुनाट आजारांना रोखू शकत नाही, गरज असलेल्या पूर्ण लोकसंख्येपर्यंत पोहोचू शकत नाही किंवा बऱ्याच वाईट आरोग्य वर्तनांना आधार देणारी पर्यावरणीय आणि सामाजिक चल बदलू शकत नाही. येथे समुदाय-व्यापी हस्तक्षेप सार्वजनिक आरोग्य प्रतिमानात बदल घडवून आणण्यास मदत करतात. जेव्हा स्थानिक इलेक्ट्रॉनिक आणि प्रिंट मीडिया उपलब्ध असतो, तेव्हा समुदाय कामाची ठिकाणे, शाळा, वैद्यकीय आणि हॉस्पिटल सेटिंग्ज, कुटुंबे आणि सर्व सोशल नेटवर्क्स, सामाजिक कार्यक्रमांवर प्रभाव टाकू शकतो. हे सर्व लोकांना शारीरिक व्यायाम, शालेय फिटनेस कार्यक्रम, पौष्टिक शालेय जेवण, अल्कोहोल विक्री मर्यादा आणि तरुणांना तंबाखू उत्पादन विपणन प्रतिबंधित करण्याची संधी देणे यासारखे आरोग्य-प्रोत्साहन धोरणांसाठी पर्याय प्रदान करते.

समाजावर आधारित शिक्षण, नेतृत्व, शेतकऱ्यांचे चांगले उपक्रमही अन्न आणि आरोग्याबाबत जागरूकता आणण्यास मदत करतात. काही उदाहरण द्यायचे झाले तर - तामिळनाडूतील दूरदर्शी जी. नम्मलवार यांनी देशी शेती, रसायनमुक्त शेतीच्या फायद्यांवर अनेक पुस्तके लिहिली आणि त्यांनी अनेक गावांमध्ये जाऊन संकरित उत्पादनांऐवजी नैसर्गिक सेंद्रिय शेतीचा पुरस्कार केला. नैसर्गिक शेतीबद्दल बोलणारे आणि त्याबद्दल लिहिणारे सुभाष पालेकर यांनीही जनजागृती करण्यात मदत केली आहे.

७.१४ शाळांमध्ये आरोग्य शिक्षण (Health Education in Schools)

किशोरवयीन मुलांना शालेय-आधारित आरोग्य शिक्षणाचा फायदा होतो कारण ते वृत्ती, विश्वास निर्माण करते आणि निरोगी सवयी अंगीकारण्यासाठी आणि आयुष्यभर टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करते. उत्कृष्ट आरोग्य शिक्षणाच्या अंमलबजावणीद्वारे, किशोरवयीन आरोग्य धोके कमी करण्यात शाळा महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमामध्ये लैंगिक आरोग्य आणि इतर संबंधित विषय क्षेत्रांसह (उदा. हिंसा प्रतिबंध, मानसिक आणि भावनिक आरोग्य, अन्न आणि पोषण) आरोग्य शिक्षणामध्ये समाविष्ट केलेली विशिष्ट माहिती आणि कौशल्ये समाविष्ट केली पाहिजेत. संशोधनानुसार, चांगल्या प्रकारे डिझाइन केलेले आणि चांगल्या प्रकारे अंमलात आणलेले शालेय आरोग्य कार्यक्रम विविध आरोग्य परिणामांवर सकारात्मक परिणाम करू शकतात, ज्यात एचआयव्ही, एसटीडी आणि अनपेक्षित गर्भधारणेशी संबंधित लैंगिक जोखीम वर्तणूक कमी करणे, पदार्थ आणि तंबाखूचा वापर कमी करणे आणि शैक्षणिक सुधारणा करणे समाविष्ट आहे. याविषयाची कामगिरी निभावावी लागते.

७.१५ अन्न सुरक्षा शिक्षण (Food Safety Education)

अन्नातून होणारे आजार हे सार्वजनिक आरोग्यासाठी गंभीर चिंतेचे विषय आहेत. अन्नजन्य रोग कमी करण्यासाठी अन्न सुरक्षा शिक्षण हे खूप महत्वाचे आहे. लोकांना तांत्रिक प्रगतीबद्दल जागरूकता असली पाहिजे तसेच त्यांना सुशिक्षित निर्णय घेण्याची परवानगी दिली पाहिजे. अन्न सुरक्षा शिक्षण संपूर्ण जनतेला दिले पाहिजे. अन्न सुरक्षेमध्ये संभाव्य

अन्न हाताळणारा किंवा ग्राहकासह प्रत्येकाची भूमिका आहे. हे साध्य करण्यासाठी, एक पद्धतशीर, प्रभावी आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन आवश्यक आहे. वैद्यकीय समुदाय हा माहितीचा सर्वात विश्वासाई स्रोत आहे म्हणून सार्वजनिक आरोग्य अधिकाऱ्यांनी पुढाकार घेणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. तुम्हाला असे वाटते का की, ऍप्लिकेशन्ससारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर व्यक्तींचे आरोग्य सुधारण्यास मदत करतो.
2. तुमच्या मते, आपण आपल्या समाजातील आरोग्याची स्थिती कशी सुधारू शकतो.

७.१६ सारांश (Summary)

रक्ताच्या नात्यातून किंवा विवाहाच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या नात्याचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करून या प्रकरणाची सुरुवात केली. या प्रकरणामध्ये नातेसंबंधातील विविध पद्धती, प्रकारांची चर्चा केली आहे. हे एआरटी, आयव्हीएफ इत्यादी तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून होत असलेल्या बदलांबद्दल देखील चर्चा करते. नातेसंबंध अभ्यासावर स्त्रीवादी गटांकडूनही टीका केली जात आहे की ती गृहीतकेवर आधारित आहे आणि काही निष्कर्ष क्रॉस कल्चर इत्यादीसारखे वैध नाहीत. नातेसंबंध अभ्यास देखील लिंगाशी संबंधित विकसित होत असलेल्या श्रेणींमध्ये विस्तार करवा लागेल. प्रकरणाचा दुसरा विषय म्हणजे आरोग्य आणि शिक्षण हा आपण शालेय आरोग्य शिक्षण, अन्न सुरक्षा, महिला आरोग्य इत्यादी विविध घटकांवरून पाहतो.

७.१७ प्रश्न (Questions)

1. तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात नातेसंबंध अभ्यासातील बदल आणि लैंगिक अधिकारांच्या संदर्भात सामाजिक चळवळीच्या बदलांची चर्चा करा.
2. स्त्रीवाद आणि नातेसंबंध अभ्यासावर चर्चा करा
3. शालेय शिक्षण आणि आरोग्य हे बदल कसे घडवून आणू शकतात हे स्पष्ट करा.
4. अन्न सुरक्षा आणि आरोग्य परिस्थितींबद्दल चर्चा करा.

७.१८ संदर्भ (References)

Dyson, T., & Moore, M. (1983). On Kinship Structure, Female Autonomy, and Demographic Behavior in India. *Population and Development Review*, 9(1), 35–60. <https://doi.org/10.2307/1972894>

Carsten, J. (2012, April 5). kinship. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/kinship>

<https://en.unesco.org/themes/education-health-and-well-being#:~:text=A%20good%20quality%20education%20is,be%20well%20nourished%20and%20healthy.>

Raghupathi, V., Raghupathi, W. The influence of education on health: an empirical assessment of OECD countries for the period 1995–2015. *Arch Public Health* **78**, 20 (2020). <https://doi.org/10.1186/s13690-020-00402-5>

R. Vijayvergiya, Rheumatic Fever and Rheumatic Heart Disease, Editor(s): Harald Kristian (Kris) Heggenhougen, International Encyclopedia of Public Health, Academic Press, 2008, Pages 571-577, ISBN 9780123739605,

<https://doi.org/10.1016/B978-012373960-5.00009-5>.

(<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780123739605000095>)

John W. Farquhar, Health Interventions, Community-based, Editor(s): James D. Wright, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition), Elsevier, 2015, Pages 646-652, ISBN 9780080970875,

<https://www.cdc.gov/healthyyouth/health-education/index.htm>

Y. Motarjemi, Public Health Measures: Health Education, Information, and Risk Communication,

Editor(s): Yasmine Motarjemi, Encyclopedia of Food Safety, Academic Press, 2014, Pages 123-132, ISBN 9780123786135,

<https://doi.org/10.1016/B978-0-12-378612-8.00334-6>.

राजकीय उत्पत्ती - राजकारण, प्रसार माध्यमे आणि संस्कृती (Engendering the Political- Politics, Media and Culture)

घटक रचना:

८.० उद्दिष्टे

८.१ प्रस्तावना

८.२ महिलांची राजकीय कथा

८.३ भारत आणि इतर देशांमधील राजकारणातील महिला

८.४ राजकीय समाजीकरण

८.५ महिला आरक्षण

८.६ राजकारणात महिलांवरील हिंसाचार

८.७ राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी संभाव्य उपाय

८.८ प्रसार माध्यमे आणि संस्कृती

८.९ संस्कृतीचा अर्थ

८.१० प्रसार माध्यमे आकार

८.११ समाज माध्यमांसंबंधित माहिती

८.१२ प्रसार माध्यमे आणि मन

८.१३ मुलांवर आणि प्रौढांवर सोशल समाज माध्यमांचा प्रभाव

८.१४ मानवी वर्तनावर नकारात्मक परिणाम करणारी प्रसार माध्यमे

८.१५ प्रसार माध्यमातील अश्लिलदृश्य (पोर्नोग्राफी)

८.१६ लिंग भूमिकांवर प्रभाव टाकणारी माध्यमे

८.१७ सामाजिकीकरण / संस्कृतीचे प्रदर्शन

८.१८ OTT प्लॅटफॉर्म

८.१९ सारांश

८.० उद्दिष्टे (Objectives)

१. भारतातील महिला आणि राजकीय परिस्थितीच्या संदर्भात उत्पत्ती प्रक्रियेबद्दल जाणून घेणे.
२. माध्यम आणि संस्कृती यांच्यातील संबंध जाणून घेणे.

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात आपण दोन विषयांचा अभ्यास करणार आहोत, पहिला म्हणजे राजकीय उत्पत्ती- स्त्रियांच्या संदर्भात राजकारण. दुसरे म्हणजे मीडिया आणि संस्कृती. हे दोन्ही विषय अतिशय समकालीन आहेत. तसेच भारतीय समाज अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी या विषयांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. राजकीय समाजशास्त्र, जेंडर स्टडीज, मीडिया स्टडीज, कल्चरल स्टडीज इत्यादींसह या विषयांबद्दल स्पेशलायझेशन देखील शोधता येते.

भारतातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांना नेहमीच प्राधान्य नाकारले गेले आहे; ते निर्णय घेण्यापासून संस्थात्मक, पद्धतशीर बहिष्कार सहन करतात. राजकीय कमी प्रतिनिधित्व हे महिलांच्या कमी विकासाच्या परिणामांचे एक प्रमुख कारण आहे. भारतातील महिलांनी १९९७ मध्ये मतदानाचा हक्क मागितला होती.

८.२ राजकारण महिला आणि तिची कथा (Women and Political her story)

जरी संस्थानांवर राणीने अनेक वेळा राज्य केले आहे. या राण्यांना प्रशासकीय अधिकार, कौशल्य इत्यादींची चांगली माहिती होती. १९३५ मध्ये स्त्रियांचे हक्क आंशिक मतदानापुरते मर्यादित होते, त्यामुळे भविष्यातील महिलांच्या क्षेत्रात प्रवेश करण्याच्या संख्येवरही परिणाम झाला. राष्ट्रवादीच्या काळात महिलांचे योगदान प्रभावी आणि मोठे होते. गांधीजींसारख्या अनेक नेत्यांनी संघर्षात महिलांची संख्या वाढवण्याविषयी सांगितले.

८.३ भारत आणि इतर देशांमधील राजकारणातील महिला (Women in Politics in India and other Countries)

शासनाच्या तिन्ही स्तरांतील राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या संदर्भात राज्यकारभारात महिलांचा राजकीय समावेश किती प्रमाणात आहे, याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. आंतर-संसदीय संघ (IPU) प्रकाशन "Women in Politics, २०२१" नुसार, महिलांकडे जगातील २५.५% संसदीय जागा आहेत. आशिया (२०.४) आणि उर्वरित जगाच्या (२५.५) संबंधात, दक्षिण आशियाई क्षेत्र संसदेत महिला प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत १५ व्या क्रमांकावर आहे.

भारतात, संसदेत (लोकसभा आणि राज्यसभा दोन्ही) महिलांचे सरासरी प्रमाण १२.८ टक्के आहे, जे दक्षिण आशिया, आशिया आणि उर्वरित जगाच्या तुलनेत कमी आहे. भारत १८८ राष्ट्रांपैकी १४८ व्या क्रमांकावर आहे, ज्यामध्ये १२.८% खासदार महिला आहेत. दुसरीकडे, दक्षिण सुदान (२०.२५), पाकिस्तान (१९.७) आणि बांगलादेश (२०.९) सारख्या देशांमध्ये भारताच्या तुलनेत संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व चांगले आहे.

८.४ राजकीय समाजीकरण (Political Socialization)

मुले आणि प्रौढांच्या जीवनात **राजकीय** संस्कार करण्यात समाजीकरणाची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. राजकीय समाजीकरण हे प्रसारमाध्यमांद्वारे, घरातील चर्चा, मित्र मंडळे, वेगवेगळे स्थान इत्यादींद्वारे होते. राजकीय समाजीकरण पारंपारिक आणि आधुनिक अशा दोन्ही प्रकारांतून घडते. माध्यमांचे. पारंपारिकमध्ये एखाद्या विशिष्ट पक्षाचा प्रचार करणारे बॅनर, भाषणे, लोककला प्रकार इत्यादींचा समावेश होतो. डिजिटल (आधुनिक) समाजीकरण हे सोशल मीडिया, डिजिटल मीडिया इत्यादींद्वारे होते. तथापि, वास्तविक समाजीकरण घरापासून सुरू होते. ते अनौपचारिक चर्चेतून घडते. पुष्कळ वेळा पुरुष (बाप) आपल्या मुलाशी किंवा घराबाहेर इतरांशी, दूरध्वनीवरून किंवा रस्त्यावर कॉफी/चहा पिकूनही याबद्दल चर्चा करत असतात. हे घरातील स्त्रिया (मुली) सुद्धा पाळतात आणि समजतात की राजकारण फक्त पुरुषांसाठी आहे. आई राजकारणावर चर्चा करत नाही म्हणून. राजकारण हे घाणेरडे आहे, असा सर्वसामान्यांचा दृष्टिकोन आहे आणि त्यामुळे पालक आपल्या मुलांना विशेषतः मुलींना राजकारणात करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहन देत नाहीत. परिणामी, नकळतपणे महिलांना राजकारण जाणून घेण्याची पुरेशी संधी मिळत नाही. लहान वयात राजकीय समाजीकरण प्रक्रिया घडून येते.

८.५ आरक्षण (Reservation)

सत्ता जरी महिलांच्या हातात असली तरी पती हा प्रमुख निर्णय घेणारा असतो. महिला आरक्षणाचा पुरुषांकडून गैरवापर होत आहे. निवडून आलेल्या महिलांच्या निर्णयावरही पुरुषांचा प्रभाव असतो. निवडणुकीच्या वेळी कोणाला मत द्यावे, असा सल्लाही ते महिलांना देतात. सध्या पंचायत, ग्रामपंचायत, पंचायत समितीमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण आहे. मात्र, ३३ टक्के महिला आरक्षण विधेयक लोकसभेत प्रलंबित आहे.

८.६ राजकारणातील महिलांविरुद्ध हिंसाचार (Violence against Women in Politics)

लैंगिक हिंसाचारावरील संशोधन अजूनही मर्यादित आहे, या क्षेत्रावर अधिक काम करण्याची गरज आहे. जगभरात स्त्रिया अधिकाधिक राजकीयदृष्ट्या गुंतल्या गेल्याने, महिला राजकारणी, कार्यकर्ते आणि मतदारांवर शारीरिक हल्ले, धमकावणे आणि छळवणुकीच्या बातम्यांमध्ये वाढ झाली आहे. "राजकारण करण्याची किंमत" म्हणून अनेकदा दुर्लक्ष केले जाते, असे गुन्हे लोकशाहीसाठी एक मोठा धोका आहे, महिलांना पूर्ण राजकीय एजंट म्हणून एकत्रित करण्याच्या प्रगतीच्या मार्गातील एक अडथळा आहे.

महिला राजकारणात निवडून आलेल्या सदस्य म्हणून आणि मतदार म्हणूनही प्रवेश करत आहेत. विविध पदांखालील महिलांचे विधान मंडळांमध्ये सुरु असलेले कमी-प्रतिनिधीत्व, भारताच्या निवडणूक राजकारणाच्या लोक-चालित स्त्रीकरणात मिळालेल्या ऐतिहासिक कामगिरीची प्रतिमा मलिन करते. खरी समस्या अशी आहे की, राजकीय पक्षांनी राष्ट्रीय किंवा राज्याच्या निवडणुकांमध्ये महिलांना प्रभावित करणाऱ्या कोणत्याही विषयावर महिला मतदारांना एकत्रित करण्याचा गंभीर प्रयत्न केला नाही आणि निवडणूकपूर्व आश्वासनांची अंमलबजावणी केली नाही. राजकीय पक्षांनी त्यांच्या जाहीरनाम्यातील लैंगिक समस्यांबाबत दिलेली आश्वासने गुलदस्तातच राहतात आणि निवडणुकीनंतर त्यांचा सोयीस्करपणे विसर पडतो. महिला आरक्षण विधेयकाची अंमलबजावणी करण्यास भारताची असमर्थता हा राजकीय पक्षांच्या महिलांच्या वाढत्या निवडणूक सहभागाचा अधिक विचार करण्यात प्रामाणिकपणा नसल्याचा सर्वात आकर्षक पुरावा म्हणून उद्धृत केला जातो.

८.७ राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी संभाव्य उपाय (Possible Solutions for increasing Women's Participation in Politics)

समस्येचे निराकरण करण्यासाठी अनेक उपाय केले जाऊ शकतात. काही उपाय खाली सूचीबद्ध आहेत.

- आरक्षणाची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. राजकारणातील जागृती आणि स्त्री-पुरुष समानता शालेय स्तरावर व्हायला हवी. शालेय मुलींना शक्तिशाली पदावर राहण्यासाठी प्रोत्साहन मिळणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमात रोल मॉडेल, स्त्री-पुरुष समानता आणि महिला राजकारणी यांचा समावेश असावा. चित्रपट, मुद्रित माध्यम आणि पात्रांच्या माध्यमातून प्रोत्साहन मिळायला हवे. बदलाची सुरुवात घरापासून व्हायला हवी ज्यामध्ये समाजीकरण लिंग तटस्थ होत आहे.

- राजकारणात स्त्रियांची संख्या जास्त, कमी गुन्हे, भ्रष्टाचार, जलद काम, कार्यक्षमता आणि कमी समस्या स्त्रियांसाठी निर्माण होतील, कारण स्त्रिया निर्णय घेणाऱ्या असतील या मताला अभ्यासही समर्थन देतात. अशा प्रकारे, राजकारणातील महिलांच्या निर्णयक्षमतेच्या सहभागामध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडण्याची क्षमता आहे, म्हणूनच भारत लैंगिक असमतोल दूर करत आहे.

मुलींच्या शिक्षणावर वेगाने भर द्यावा लागेल. ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2020 नुसार, शैक्षणिक उपलब्धतेच्या बाबतीत भारत १५३ देशांपैकी ११२ व्या क्रमांकावर आहे, हे दर्शविते की महिलांचा राजकीय सहभाग निश्चित करण्यात शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. शिक्षणाचा महिलांच्या सामाजिक गतिशीलतेवर परिणाम होतो. औपचारिक शिक्षण, जसे की शैक्षणिक संस्थांमध्ये दिले जाते, नेतृत्व विकास आणि प्रमुख नेतृत्व कौशल्ये विकसित करण्यास अनुमती देते. राजकीय समज नसल्यामुळे महिलांना त्यांच्या मुलभूत आणि राजकीय हक्कांची माहिती नसते.

तुमची प्रगती तपासा

1. तुमच्या मते मतदानाचा निर्णय घेण्यास कोणते घटक मदत करतात?
2. करिअरची निवड म्हणून राजकारणाबद्दल तुमचे मत काय आहे.

८.८ प्रसारमाध्यमे आणि संस्कृती (Media and Culture)

मीडिया आणि संस्कृतीचा संबंध समजून घेण्यापूर्वी आपण संस्कृतीबद्दल जाणून घेतले पाहिजे.

८.९ संस्कृतीचा अर्थ (Meaning of Culture)

मानववंशशास्त्रज्ञ क्लिफर्ड गीर्टझ च्या मते, संस्कृती ही "प्रतिकात्मक स्वरूपात व्यक्त केलेल्या वारशाने मिळालेल्या संकल्पनांची एक प्रणाली आहे ज्याद्वारे मनुष्य संवाद साधतो, शाश्वत करतो आणि जीवनाबद्दलचे त्यांचे ज्ञान आणि दृष्टीकोन विकसित करतो." दुस-या शब्दात सांगायचे तर, संस्कृतीचा उद्देश जगाला अर्थ देणे आणि ते समजण्यासारखे बनवणे हा आहे, संस्कृती ही देखील जीवनाची एक पद्धत आहे, बहुतेकदा ती समाजाचा एक सदस्य म्हणून शिकलेली वागणूक असते. हे एका समाजापासून दुस-या समाजात बदलते, म्हणजे प्रत्येक समाजाचे वेगळे स्वरूप असते परंतु काही सामान्य नमुने देखील अस्तित्वात असतात. उदाहरणार्थ – प्रत्येक समाजात अन्न सेवन केले जाते तथापि, उपभोगाची पद्धत वेगळी आहे.

जागतिकीकरणाने औद्योगिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान क्रांती, सेवा उद्योग, इंटरनेटची वाढ, मास मीडिया विशेषतः सोशल मीडियाचा विकास याद्वारे एकसमान संस्कृती आणली आहे. सोशल मीडिया दररोज लाखो जीवनावर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारे प्रभाव पाडत आहे. या पार्श्वभूमीवर आजच्या काळातली माध्यमे समजून घेऊ.

८.१० प्रसारमाध्यमांचा आकार (Size of Media)

प्रसारमाध्यमांनी मानवाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश केला आहे. नुसती खडू आणि डस्टरची पारंपरिक पद्धत न वापरता नर्सरीच्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठीही माध्यमांचा वापर केला जात आहे. अशा आंतरराष्ट्रीय शाळा आहेत ज्यांचे विद्यार्थी अगदी लहान वयात लॅपटॉप वापरतात. साथीच्या आजाराने ऑनलाइन शिकवणे हे रुढ झाले आहे. आपल्या जीवनातील माध्यमांचा प्रभाव अनेक क्षेत्रांमध्ये दिसून येतो. टेलिव्हिजनचे उदाहरण घेऊ.

भारतात सध्या जवळपास ३९२ वृत्तवाहिन्या आहेत ज्यापैकी काही सरकारी, खाजगी कंपन्यांच्या मालकीच्या आहेत. हे चॅनेल २४तास बातम्या चालवतात. ते उशिराने मनोरंजन, चित्रपट बातम्या, प्रसिद्ध व्यक्तींच्या बातम्या, लोकप्रिय गाणी, चर्चा, वादविवाद प्रदान करतात जे दोन्ही महत्वाचे आहेत आणि इतके महत्वाचे नाहीत. आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की लोकसंख्येपैकी ७३ टक्के लोक त्यांच्या बातम्या स्मार्ट फोनद्वारे आणि फक्त ३७ टक्के पीसीद्वारे मिळवतात. भारतात सुमारे ६०० दशलक्ष सक्रिय इंटरनेट वापरकर्ते आहेत, त्यापैकी बरेच लोक कमी डेटा दर आणि स्वस्त गॅझेटमुळे

इंटरनेट ऍक्सेस करण्यासाठी त्यांचे फोन वापरतात. फोनचा वापर इतका आहे की लोक फोनवरून बोलण्याशिवाय अलार्म सेट करण्यासाठी घड्याळ म्हणून वापरतात.

राजकीय उत्पत्ती - राजकारण, प्रसार
माध्यमे आणि संस्कृती

८.११ समाज माध्यमांशी संबंधित माहिती (Data related to Social Media)

जानेवारी २०२२ मध्ये भारतातील इंस्टाग्राम वापरकर्त्यांची संख्या २३०.२५ दशलक्ष आहे असे काही अभ्यासातून दिसून आले आहे. तर युनायटेड स्टेट्समध्ये Instagram चे सुमारे १५९.७ दशलक्ष वापरकर्ते आहेत. भारतातील वापरकर्त्यांची संख्या, देशातील एकूण लोकसंख्या असू शकते. जगभरातील २ अब्ज मासिक सक्रिय वापरकर्त्यांचा टप्पा गाठण्यासाठी Instagram ला ११.२ वर्षे लागली. मेटाच्या मालकीच्या व्हाट्सअपला विकसित व्हायला ११ वर्षे लागली, तर फेसबुकला १३.३ वर्षे आणि YouTube ला १४ वर्षांपेक्षा जास्त वेळ लागला.

८.१२ प्रसारमाध्यमे आणि मन (Media and Mind)

मॅक्लुहान यांचे 'अंडरस्टँडिंग मीडिया' हे पुस्तक असे प्रतिपादन करते की, प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव आज मोठ्या प्रमाणात प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचला आहे. आज प्रिंट किंवा ब्रॉडकास्ट मीडिया फॉर्म, मानवी केंद्रीय मनसिक आणि शारीरिक प्रभाव आहे. मेंदू ज्या प्रकारे कार्य करतो आणि माहितीवर प्रक्रिया करतो त्यावर आज माध्यमांचा खूप प्रभाव आहे. माध्यमांद्वारे नवीन विचार आणि वर्तनाच्या सवयींचा विकास होतो. मॅक्लुहानने शोधून काढले की प्रभावित झालेल्या क्षणी प्रबळ माध्यम व्यक्ती आणि समाजातील प्रमुख निर्णयांवर प्रभाव टाकू शकतात. उदाहरणार्थ - मुद्रणालयाच्या काळातील लोक आणि सभ्यता त्या माध्यमाने आकाराला आली. ते असेही म्हणतात की इलेक्ट्रॉनिक मीडियाने व्यक्ती आणि सभ्यतेला अभूतपूर्व पद्धतीने आकार दिला आहे.

८.१३ मुलं आणि प्रौढांवर समाज माध्यमांचा प्रभाव (Impact of Social Media upon Children's and Adults)

या ऍप्लिकेशन्सशी संबंधित समस्या अशी आहे की ते सोयीनुसार, सोपे, स्वस्त, विनामूल्य देखील चालते. पालक त्यांच्या मुलांचे खाते तयार करतात आणि त्यांचे व्हिडिओ अपलोड करतात. परिणामी, आज मुलांची इंस्टाग्राम पृष्ठे आहेत, त्यामुळे ते वास्तविक जीवनापेक्षा रील लाइफच्या जवळ येत आहेत. नैसर्गिक वर्तनात बदल केले जात आहे जे जगाला आकर्षित करते, एक प्रकारे, स्वतः - अगदी लहान वयातच अधिक सार्वजनिक होत आहे. मुलांची दृश्ये, आवडी, दुसऱ्या शब्दांत, खेळाचे मैदान, खेळ इत्यादीसारख्या नैसर्गिक वातावरणात न राहता सोशल मीडियाशी जास्त जोड वाढत आहे. सोशल मीडिया मुलांचे लक्ष वेधून घेतो, परिणामी लक्ष वेधून घेतो. मुलांमध्ये एकाग्रतेचे प्रश्न निर्माण होत आहेत. ज्या सामग्री मुलांनी पाहणे अपेक्षित नाही जसे की हिंसा इ. सोशल मीडियामुळे लहान मुलांना सहज उपलब्ध होते. रील्स, लोकप्रिय क्लिप, व्हिडिओचे अनुकरण हे दीर्घकाळापर्यंत मुलांच्या मनावर नकारात्मक परिणाम करतात. लोक इंस्टाग्रामवर

निनावीपणाने कमेंट करतात जे काही वेळा असभ्य, अपमानास्पद इत्यादी असतात. जर मुलांना अशा माध्यम प्रकारांमध्ये प्रवेश असेल तर ते त्या शब्दांचे अनुकरण देखील करू शकतात, भाषा त्यांच्या सामान्य, छान, ट्रेंडी इत्यादी नकळतपणे करू शकतात.

सोशल मीडियाचा प्रौढांवरही मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होत आहे. यूट्यूब शॉर्ट्स, इन्स्टाग्राम इत्यादींच्या माध्यमातून मन कमी, विचारहीन स्क्रोलिंगच्या सवयी निर्माण होत आहेत. मोकळ्या वेळेत लोक छंदांवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी पुस्तके वाचतात, सध्याच्या काळात यूट्यूब सारख्या लोकप्रिय संस्कृतीचा वापर केला जात आहे. याचा परिणाम असा होतो की लोक काही सेकंदात अनेक भावनांमधून जातात - आनंदी, दुःखी, रागावलेले व्हिडिओ पाहण्याद्वारे. सोशल मीडिया अशा प्रकारे मानवी वर्तनात फेरफार करतो.

८.१४ मानवी वर्तन आणि संस्कृतीवर माध्यमांचा नकारात्मक परिणाम (Media affecting human behavior negatively)

माध्यमांनी उपभोगवादी संस्कृती निर्माण केली आहे. अगदी आरोग्यदायी म्हणूनही पाणी विकले जाते आणि विक्री केली जाते तरीही प्लास्टिकच्या बाटल्यांमध्ये विकले जाते जे प्रदूषणात भर घालते. भारताच्या दुर्गम भागांमध्ये, खनिज पाणी ¼ लिटर पिशवी म्हणून विकले जाते जे लॅंडफिलमध्ये जाण्यासाठी अधिक पॉलिथिन तयार करते. इन्स्टाग्राम, सेलिब्रिटी आणि आकर्षक जाहिरातींद्वारे प्रभावी मार्केटिंगद्वारे ग्राहकवाद प्रभावित होतो. लोक आता गरज नसलेली उत्पादने विकत घेतात कारण ईकॉमर्स प्लॅटफॉर्म किंवा मॉल्स किंवा इन्स्टाग्राम, फेसबुक इत्यादींमध्ये ऑफर मार्केटिंग केल्या जातात. या सगळ्यामुळे भौतिकवादी वर्तनाची नवी सांस्कृतिक क्रांती झाली आहे.

आता, आपण एका दृश्य संस्कृतीकडे वाटचाल करत आहोत जी विश्रांती, आराम इत्यादींवर लक्ष केंद्रित करते. नेटफ्लिक्सचे उदाहरण घेऊ. नेटफ्लिक्स, अॅमेझॉन इ. सारख्या अनेक ओटीटी प्लॅटफॉर्म्समुळे बिन्ज वॉचिंगची संस्कृती उदयास आली आहे. मानव जातीच्या इतिहासात पूर्वीच्या कोणत्याही काळापेक्षा आज स्क्रीनची वेळ अधिक वाढली आहे. सर्व्हिस इंडस्ट्रीज आणि ऑफिसवर आधारित नोकऱ्यांसह जी अनेक वेळा संगणकावर काम करून किंवा खुर्चीवर बसून केली जाते त्यामुळे मानवी आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो. त्यामुळे आरोग्याशी निगडीत अनेक आजार उद्भवत आहेत. लोक आजकाल घरी बसून रात्री, वीकेंडला नेटफ्लिक्स पाहतात त्यामुळे घराबाहेरचा वेळ, संवाद, नेटवर्किंग इत्यादी कमी झाले आहेत. फोन कॉल, स्वाइप, व्हॉट्सअॅपवर मजकूर यावर सर्व काही उपलब्ध आहे तेही १० मिनिटांत झटपट करण्याची संस्कृती निर्माण झाली आहे. यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणात अधीर होतात जेव्हा गोष्टींना उशीर होतो आणि याचा परिणाम वास्तविक जीवनातील समस्या, विवाह, नातेसंबंध इ.

Netflix मधील सामाजिक संदिग्ध माहितीपट ईकॉमर्स, सोशल मीडियाच्या दिग्गजांकडून मानवी माहिती कशी संग्रहित केली जाते आणि त्याचा वापर मानवी वर्तनात बदल करण्यासाठी, उत्पादनांची विक्री करण्यासाठी, अधिक स्क्रीन वेळ तयार करण्यासाठी केला जातो. सोशल मीडियाचे संस्थापक व्यक्तींवर प्रभाव टाकण्यासाठी ग्राहक मानसशास्त्राचा

देखील वापर करत आहेत. हा एक प्रकारचा हुक आहे जो एकदा वापरल्यास सातत्य कायम राहते. तृतीय पक्षांना मोठ्या प्रमाणावर माहिती उपलब्ध असल्याने व्यक्ती आणि राष्ट्र दोघांनाही धोका निर्माण होतो. सोशल मीडियाचे संस्थापक लोकांमध्ये जियो टॅगिंग स्थानांसारख्या सवयी निर्माण करून माहिती गोळा करतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती जिओटॅग करते तेव्हा ते सोशल मीडियाच्या कंपनीला कळते की अशी जागा अस्तित्वात आहे आणि अशा गोष्टी उपलब्ध आहेत. नंतरही माहिती शत्रूला विकला जाऊ शकतो आणि ते कोणत्याही वेळी ड्रोनसारख्या सायबर तंत्रज्ञानाद्वारे हल्ला करू शकतात. त्यामुळे भारत सरकार वेळोवेळी अर्जावर बंदी घालते.

प्रसारमाध्यमे आता मानवी मनाला उत्तेजनाद्वारे नियंत्रित करत आहेत. द्वेषयुक्त भाषणे, इतर धर्माशी संबंधित चुकीची माहिती, फोटोचे मॉर्फिंग, व्हिडिओ देखील प्रसारित केले जातात विशेषतः व्हॉट्स अप, यूट्यूब, फेसबुक इत्यादी माध्यमांद्वारे. यावर देखरेख ठेवण्यासाठी कंपन्यांनी चुकीची माहिती मोठ्या प्रमाणात प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवली जाते आणि अशा प्रतिमांद्वारे चिथावणी दिली जाते.

८.१५ लैंगिक चित्रण (Pornography)

कोविड-१९ दरम्यान पोर्नोग्राफिक साइट्सकडे जाणारा इंटरनेट ट्रॅफिक भारतात ९० टक्क्यांपर्यंत वाढले होते. हे चिंताजनक आहे कारण पोर्नोग्राफी अवास्तव लैंगिक वर्तन, अभिनय, बनावट लैंगिक चित्रण यासाठी ओळखली जाते. यात स्त्रिया अनेकदा अनैसर्गिक वर्तनातही दाखवतात जसे की हिंसेचा प्रयत्न करणे, पुरुषांना खूश करणे, लैंगिक अत्याचारांना सामोरे जाणे, परंतु ते आनंद घेत असल्याचे दाखवणे इत्यादी. पोर्नोग्राफी मेंदूचे काही भाग सक्रिय करते जे काही नवीन लैंगिक अनुभव शोधत आहेत. त्याच्या निर्मात्यांनी त्यानुसार त्याची रचना केली असते. पोर्नोग्राफीचा वैवाहिक संबंधांवर प्रभाव पडतो जेथे पती लैंगिक सारख्याच कृतीची मागणी करतात आणि हे स्त्रियांसाठी समस्याप्रधान आणि अपमानास्पद असू शकते. पोर्नोग्राफीच्या प्रभावाखाली पती लैंगिक हिंसक देखील होऊ शकतो. विशेषतः जी मुले रस्त्यावर राहतात आणि ज्यांचे पालक त्यांना पोर्नोग्राफीमध्ये प्रवेश करण्यासाठी मार्गदर्शन करत नाहीत ते त्यांना नकारात्मक पद्धतीने लैंगिक वर्तन समजून घेण्यास प्रवृत्त करू शकतात.

८.१६ लिंग भूमिकांवर माध्यमांचा प्रभाव (Media influencing Gender Roles)

चित्रपट, मालिका, गाणी इत्यादींच्या माध्यमातून संस्कृतीवर अनेक मार्गांनी प्रभाव टाकतो. अजूनही महिलांचा वापर 'उत्पादन' म्हणून दुसरे उत्पादन विकण्यासाठी केला जातो. सौंदर्य प्रसाधने, शेव्हिंग क्रीम जे पुरुष वापरतात ते देखील महिला मॉडेलद्वारे विकले जातात. हे समाजात पितृसत्ता आणि विद्यमान रुढीवादी कल्पना पुन्हा निर्माण करते. दूरचित्रवाणी मालिका स्त्रियांना नकारात्मक पात्रांच्या रूपात चित्रित करतात - एकतर घरगुती, निष्क्रिय किंवा खलनायकाच्या रूपात दाखवले जाते. कालांतराने चित्रपटांमध्ये गैर-दुहेरी लिंग पात्रांचाही समावेश होतो.

८.१७ सामाईक संस्कृतीचे प्रदर्शन (Sharing/ Showcasing culture)

कॅरी त्यांच्या "अ कल्चरल ॲप्रोच टू कम्युनिकेशन" या पुस्तकात लिहितात की "आम्ही मानव म्हणून विविध प्रतीक प्रणालींच्या उभारणीद्वारे आपले ज्ञान आणि वास्तवाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण करतो, व्यक्त करतो आणि प्रसारित करतो: कला, विज्ञान, पत्रकारिता, धर्म, सामान्य ज्ञान, पौराणिक कथा, आणि असेच, हे पुढे इतरांसह सामायिक केले आहे. लोकांच्या दृष्टिकोनातून सोशल मीडिया हे शेअरिंग प्लॅटफॉर्म आहे. माणूस म्हणून आपल्याला आपला आनंद, भीती, चिंता आणि इतर भावना सामायिक करायला आवडतात. पूर्वी लोक ते मित्र आणि कुटुंबियांना शेअर करायचे आता ते कुणालाही झाले आहे. म्हणून आपण पाहतो, व्हॉट्सअॅपवर स्टेटसमध्ये वाढदिवसाच्या शुभेच्छा देणारे लोक, गुड मॉर्निंग, गुड नाईट, सणासुदीच्या वेळी शुभेच्छा पाठवणे इत्यादी. खरं तर, शेअर इट नावाचे एक ॲप्लिकेशन आहे ज्याद्वारे काही सेकंदात मोठ्या फाइल्स शेअर केल्या जाऊ शकतात.

८.१८ OTT – कलाला प्रोत्साहन देणारे व्यासपीठ (OTT platforms)

OTT लोकप्रिय आहे त्यापेक्षा सामग्रीवर लक्ष केंद्रित करते त्यामुळे सामग्रीची गुणवत्ता सुधारली आहे. कलेच्या अभिव्यक्तीसाठी व्यासपीठ आणि विविध पात्रांना वावही दिला आहे. चित्रपटगृहात चित्रपट प्रदर्शित करण्याच्या पारंपारिक पद्धतीच्या विपरीत - चित्रपट कोणत्याही जात, धर्म, लिंग, अनेक विचारधारा विरोधात चर्चा करत असेल तर लोक, भाड्याचे गुंड, राजकीय पक्ष निषेध करत असतील, थिएटरच्या जागा फाडल्या जातील, दगडफेक करून संताप व्यक्त केला जाईल. तथापि, OTT प्लॅटफॉर्मवर अशा गोष्टी घडत नाहीत. आशयाच्या माध्यमातून क्रांती घडवून आणली आहे.

तथापि, आधुनिक माध्यमांच्या लोकप्रियतेने रंगभूमी, नुकड नाटक आणि त्यांच्या उपजीविकेसाठी या माध्यमांवर अवलंबून असलेले कलाकार यासारख्या माध्यमांचे अनेक पारंपारिक प्रकार बाजूला ठेवले आहेत या वस्तुस्थितीकडेही आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही.

तुमची प्रगती तपासा.

1. सोशल मीडियावर संस्कृती शेअर करण्याबद्दल तुमचे मत काय आहे?
2. तुमच्या मते मीडियाचा मनावर कसा प्रभाव पडतो.

८.१९ सारांश (Summary)

या प्रकरणात, मुख्यतः दोन विषयांवर चर्चा केली जात आहे, पहिला विषय म्हणजे राजकारणाची उत्पत्ती- राजकारण आणि दुसरा मीडिया आणि संस्कृती. देशाच्या राजकीय रचनेत अजूनही महिला कशा उपेक्षित आहेत हे आम्ही जाणून घेतले. आम्ही इतर देशांतील राजकारणातील महिलांशीही याची तुलना केली. घरात राजकीय समाजीकरण कसे घडते आणि त्याचा स्त्रियांच्या करिअर निवडीवर कसा परिणाम होतो हे देखील या प्रकरणाने

दाखवले. प्रकरणाच्या दुसऱ्या भागात आपण संस्कृतीचा अर्थ आणि त्याचा माध्यमांवर होणारा परिणाम पाहिला. जगातील सर्वाधिक वापरकर्त्यांसह सोशल मीडिया महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. आम्ही हे देखील शिकलो की स्वस्त इंटरनेट आणि ऍप्लिकेशन्स वापरण्यात सुलभता यामुळे मोठ्या लोकांना ते वापरण्यास भाग पाडले आहे. आज मुलं सोशल मीडियाचा कसा वापर करतात हे देखील आम्ही शिकलो. वरील प्रकरणामध्ये माध्यमे आणि महिलांवरही चर्चा करण्यात आली.

राजकीय उत्पत्ती - राजकारण, प्रसार
माध्यमे आणि संस्कृती

८.२० प्रश्न (Questions)

1. लिंग भूमिकांवर मीडिया कसा प्रभाव टाकत आहे यावर चर्चा करा.
2. सिनेमाच्या बाबतीत ओटीटी (ओव्हर द टॉप) सारख्या मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या नवीन प्रकारांमुळे घडलेल्या बदलांवर एक टीप लिहा.
3. राजकारणात महिलांना वाढवण्यासाठी राजकीय समाजीकरण आणि उपायांवर चर्चा करा; तुम्ही तुमची स्वतःची निरीक्षणे देखील जोडू शकता.

८.२१ संदर्भ (References)

<https://www.deccanherald.com/opinion/main-article/women-in-politics-a-long-way-to-go-964810.html> ८

Khanna, M. (2009). Political Participation of Women in India. *The Indian Journal of Political Science*, 70(1), 55–64.
<http://www.jstor.org/stable/41856495>

Krook, M.L. (2017). Violence Against Women in Politics. *Journal of Democracy* 28(1), 74-88. doi:10.1353/jod.2017.0007.

Rai, P. (2017). Women's Participation in Electoral Politics in India: Silent Feminisation. *South Asia Research*, 37(1), 58–77.
<https://doi.org/10.1177/0262728016675529>

<https://www.theigc.org/project/female-politicians-and-economic-growth-evidence-from-state-elections-in-india/>

<https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/politicalcritter/women-in-indian-politics-democratisation-and-decision-making-31823/>

UN (University World Institute for Development Economics Research)

<https://www.theigc.org/project/female-politicians-and-economic-growth-evidence-from-state-elections-in-india/>

<https://www.orfonline.org/expert-speak/link-between-education-and-participation-of-women-in-politics/>

https://www.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/48649_ch_11.pdf

<https://www.britannica.com/biography/Clifford-Geertz>

<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2021/india#:~:text=India%20has%20altogether%20392%20news,I%20language%20channels%20and%20private%20players.>

[https://www.statista.com/statistics/578364/countries-with-most-instagram-](https://www.statista.com/statistics/578364/countries-with-most-instagram-users/#:~:text=As%20of%20January%202022%2C%20India,Instagram%20audience%20in%20the%20world.)

[users/#:~:text=As%20of%20January%202022%2C%20India,Instagram%20audience%20in%20the%20world.](https://www.statista.com/statistics/578364/countries-with-most-instagram-users/#:~:text=As%20of%20January%202022%2C%20India,Instagram%20audience%20in%20the%20world.)

Documentaries to Watch to understand the media and culture topics further.

1. Social Dilemma – Netflix Documentary
2. Simon – Video

https://saylordotorg.github.io/text_understanding-media-and-culture-an-introduction-to-mass-communication/

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आधुनिक भारतातील लिंग आधारित चळवळींचा प्रवास

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे

१. १ प्रस्तावना

१.२ महिला हक्कांच्या संदर्भात सुधारणा आणि राष्ट्रवादी चळवळ

१.३ सामाजिक सुधारणा चळवळ आणि महिला संघटना

१. ४ राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला नेतृत्व

१. ५ स्त्री शिक्षण

१. ६ महिलांचे आंदोलन आणि महिला मताधिकार

१. ७ गांधी, महिला हक्क आणि राष्ट्रवादी चळवळ

१. ८ राजकीय कृतीत सक्रिय महिला

१. ९ सारांश

१. १० प्रश्न

१. ११ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- १९ व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळींचे विश्लेषण करणे.
- राष्ट्रवादी चळवळीत महिलांना स्थान देणे.

१. १ प्रस्तावना

‘महिला चळवळ’ हा शब्द एका वैयक्तिक चळवळीचा किंवा अस्तित्वाचा संदर्भ देत नाही. हे अनेक चळवळींनी बनलेले आहे जे विविध समस्यांना स्पर्श करते आणि विविध दृष्टिकोन वापरते. या सर्व चळवळी कोणत्या ना कोणत्या मार्गाने स्त्री मुक्तीसाठी कार्यरत आहेत या ‘भावना’ ओळखण्यासाठी वापरली जाणारी ही संज्ञा आहे. या चळवळी सार्वजनिक जीवन, शिक्षण, कामाची जागा आणि घर सुधारण्याचा प्रयत्न करतात. थोडक्यात, ते समाजाचे संपूर्ण परिवर्तन घडवून आणू पाहत आहेत. महिला चळवळ ही विशिष्ट समस्या आणि गरजा

हाताळण्याचा जाणीवपूर्वक आणि सामूहिक प्रयत्न आहे. स्त्रियांना या गरजा किंवा समस्यांना सांस्कृतिक व्यवस्थेमुळे तोंड द्यावे लागते ज्यामुळे त्यांना स्पष्टपणे गैरसोय होते.

पितृसत्ताक समाजात, सामान्यतः मूक आणि असंघटित असंतोष, नाकारण्याच्या दडपलेल्या भावना आणि लैंगिक अन्यायामुळे स्त्रियांना प्रतिकार करण्यास भाग पाडले जाते. वैयक्तिक स्तरावर या घटकांमुळे महिला प्रभावित झाल्या आहेत, परिणामी महिलांच्या चळवळींच्या रूपात संघटित उद्रेक झाला आहे.

अगदी सुरुवातीच्या काळापासून भारतातील वसाहतवादी विचारांमध्ये स्त्रियांचा प्रश्न ठळकपणे दिसत होता. पाश्चात्यीकरण, प्रबोधन आणि आधुनिकता हे प्रगतीशी समीकरण झाले. या चर्चेत भारतीय पुरुषांनी त्यांच्या स्त्रियांना चांगली वागणूक न दिल्याने त्यांची वाईट अवस्था झाली. म्हणूनच, 19व्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्त्रिया सुधारणावादी उदिष्टांचे लक्ष्य बनल्या कारण आधुनिक भारतीय विचारवंतांनी पाश्चात्य टीकेला उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे स्त्रीभ्रूणहत्येवर बंदी घालण्यात आली, सती प्रथा रद्द करण्यात आली आणि विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता देण्यात आली. परंतु हे सर्वज्ञात सत्य आहे की या सुधारणांचे वास्तविक सामाजिक परिणाम मर्यादित होते.

राजेंद्र सिंह यांच्या मते, 'महिलांच्या चळवळी आणि त्यांच्या रणनीतीचा अभ्यास करण्याच्या कोणत्याही सैद्धांतिक दृष्टीकोनात खालील प्रस्तावांचा समावेश असावा: सर्वसाधारणपणे, सत्तेच्या अन्यायकारक संरचना आणि पितृसत्ताक संस्था आणि स्त्रियांवरील पितृसत्ताक दडपशाही यांच्याविरुद्ध प्रतिकार आणि निषेध स्वतःच दडपशाहीपासून सुरू होतो. हे अत्याचार नित्य आणि सर्वव्यापी आहेत'.

रोमिला थापर यांनी युक्तिवाद केल्याप्रमाणे, वसाहतपूर्व भारतात, स्त्रियांची स्थिती मोठ्या प्रमाणात भिन्न होती. ब्राह्मणी लिंगसंहितेचे पालन करणाऱ्या उच्च जातीच्या स्त्रियांसाठी स्वातंत्र्याची अनुपस्थिती ही खालच्या जातीतील स्त्रिया आणि अस्पृश्यांपेक्षा जास्त जटिल समस्या होती ज्यांच्यासाठी अस्तित्वाची सक्ती आणि उत्पादक श्रमाची मागणी त्यांना मुक्तपणे समाजात बाहेर पडण्यास मदत करते.

हिंदू समाजात जातीय पदानुक्रम पितृसत्ता आणि धर्म शुद्धता राखण्याच्या विचारसरणीशी जोडलेले आहे. 'जात' हा जटील घटक एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होते आणि इथे पुरुषसत्ताक रेषा जपण्याचा भार त्यांच्याकडे असल्याने स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची ठरली. त्यामुळे स्त्रीची लैंगिकता आणि तिची प्रजनन क्षमता नियंत्रित केली जाते. जातीच्या शारिरीक शुद्धतेसाठी स्त्रिया जबाबदार मानल्या जात असल्याने, बाल वयात विवाह करण्यात येतात आणि आंतरजातीय विवाहावर बंदी घालण्यात येते.

भारतातील स्त्रीवादाच्या वाढीवर दोन महत्त्वाच्या चळवळींचा प्रभाव पडला. एक सामाजिक सुधारणा चळवळ होती ज्याचा उद्देश पारंपारिक संरचना बदलण्याचा होता. दुसरा वसाहतवादी राजवटीपासून राष्ट्रला स्वतंत्र मिळवण्याचा लढा होता. कुटुंब आणि समाजाच्या पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांच्या स्थितीबद्दलची सर्वसाधारण परिस्थिती विभक्त आणि वर्चस्वाची आहे. 19व्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारतामध्ये स्त्रियांना प्रभावित करणाऱ्या सामाजिक दुष्ट वृत्तींविरुद्ध सुधारणांच्या चळवळी सुरू झाल्या.

सुधारणा चळवळीतील सर्वात महत्वाचा प्रभाव म्हणजे उदारमतवादी विचारसरणीचा उदय, ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, बंधुता, समानता आणि शिक्षण या संकल्पनांचा समावेश होता. पाश्चात्य शिक्षणाने भारतीय उच्च जाती आणि वर्गामध्ये नवीन जागरूकता निर्माण करण्यास मदत केली ज्यामुळे 19व्या आणि 20 व्या शतकात सामाजिक सुधारणा आणि कायदे निर्माण झाले.

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आधुनिक भारतातील लिंग आधारित चळवळीचा प्रवास

भारतात, पाश्चात्य आणि युरोपीय समाजातील स्त्रियांच्या चळवळींच्या तुलनेत स्त्री-पुरुष असमानतेच्या पितृसत्ताक संस्थांविरुद्ध स्त्रियांच्या संघर्षाची आणि चळवळीची परंपरा कमकुवत आहे. पितृसत्ताविरुद्धच्या लढ्यात महिलांचा उदय हा खूपच कमी होता. अठराव्या शतकातील स्त्रियांच्या लेखनात कोणत्याही प्रकारच्या सक्रिय प्रतिकार किंवा विद्रोहापेक्षा पितृसत्ता आणि लैंगिक अन्यायाविषयी नाराजी दिसून येते. तरीही, महिलांनी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला तोंड देण्याचा प्रयत्न केला. एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रिया पुरुषप्रधान विचारसरणी आणि वृत्तींमुळे दबलेल्या आणि दडपल्या गेलेल्या आढळल्या, तरीही त्यांच्याकडे स्त्रीवादी ओळख चेतना होती आणि त्यांची दुर्दशा लक्षात आली. दुर्दैवाने, या जागरूकतेचा परिणाम स्वार्थ आणि जगण्यासाठी खुल्या आणि संघटित संघर्षात झाला नाही. जरी स्त्रियांना त्यांच्यावरील अन्यायाबद्दल वंचितपणा आणि संताप वाटत असला तरी, या भावना बहुतेक अव्यक्त किंवा सौम्यपणे दृश्यमान राहिल्या, होती.

भारतातील महिला चळवळीला तीन 'लाटा' किंवा 'प्रवाह' दिसतात. पहिला प्रवाह राष्ट्रीय चळवळीत दिसून येते, जेव्हा राष्ट्रवादी चळवळीत महिलांचे मोठ्या प्रमाणावर एकत्रीकरण केले होते. त्यानंतर दशकभर महिलांकडून राजकीय चळवळीना वेग आला. 1960 च्या उत्तरार्धात महिलांच्या राजकीय हालचालींचे पुनरुत्थान झाले आणि त्याला 'दुसरी लाट' म्हणता येईल. 1970 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, महिला चळवळीची तिसरी लाट उदयास आली, ज्याने महिला सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित केले होते.

९.२ महिला हक्कांच्या संदर्भात सुधारणा आणि राष्ट्रवादी चळवळ

भारतीय महिलांना मुक्त करण्याच्या उद्देशाने दोन वेगळ्या प्रगतीशील चळवळी आहेत. प्रत्येक गटाने सामाजिक रीतिरिवाज आणि संस्थांचे प्रतिबंधात्मक आणि सक्तीचे स्वरूप मान्य केले. एका गटाने या प्रथा आणि संस्थांना विरोध केला कारण ते स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्याच्या लोकशाही तत्वांच्या विरोधात होते. या गटाला सुधारक म्हणतात. दुसऱ्या गटाने आधुनिक भारतातील वैदिक समाजाच्या पुनरुज्जीवनाच्या आधारे सामाजिक संबंधांचे लोकशाहीकरण आणि हानिकारक प्रथा काढून टाकण्याची मागणी केली, जी त्यांच्या मते लोकशाही होती. हा गट पुनरुज्जीवनवादी म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

समाजसुधारकांचा लिंग, रंग, वंश, जात, धर्म यांचा विचार न करता वैयक्तिक स्वातंत्र्य, आणि सर्व मानवांच्या समानतेच्या तत्वावर विश्वास होता. भारतीय महिलांना मुक्त करण्याचा त्यांचा उद्देश होता, त्यांनी पारंपारिक, हुकूमशाही आणि श्रेणीबद्ध सामाजिक संस्थांवर हल्ला केला. जरी अनेक सुधारक पुरुष असले तरी, चळवळीचा उद्देश भारतीय महिलांची स्थिती सुधारणे हा होता.

सुधारणा चळवळींनी हाती घेतलेल्या मुद्द्यांमध्ये सती, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, स्त्रियांचे शिक्षण आणि स्त्रियांचे संपत्ती हक्क यांचा समावेश होता. या प्रामुख्याने उच्च जातीच्या आणि वर्गातील हिंदू स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या समस्या होत्या. शिक्षित आणि उच्च वर्गातील समाजसुधारकांना असे वाटले की पितृसत्ता संदर्भात स्त्रियांच्या भूमिकेकडे लक्ष दिले पाहिजे. सामाजिक दुष्कृत्यांचा परिणाम मध्यमवर्गीय कुटुंबांवरही झाला आणि अशा प्रथा सोडण्यासाठी लोकांना पटवून देण्यासाठी सामाजिक सुधारणा आवश्यक होत्या. सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींनी कायदे करून या सामाजिक दुष्कृत्यांना रोखण्यासाठी ब्रिटिश प्रशासनावर प्रभाव टाकला होता.

पंडिता रमाबाई: पंडिता रमाबाई या एक उल्लेखनीय महिला होत्या ज्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला आणि त्यांनी खंबिरपणे महिलांच्या हक्कांसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी लढा दिला. त्यांनी वांटेज येथील इतर वांशिक आणि वांशिक पार्श्वभूमीतील त्यांच्या बहिणी आणि मित्रांकडून शिकलेल्या कल्पना एकत्र केल्या. त्यांनी जातीव्यवस्था ही हिंदू समाजातील प्रमुख त्रुटी म्हणून पाहिली. तिच्या जातिव्यवस्थेनुसार केवळ शारीरिक श्रम आणि श्रमाची निंदा केली नाही तर बुद्धी आणि गुणवत्तेला महत्त्व देण्याच्या चुकीच्या कल्पनांना कारणीभूत ठरले. शिवाय, तिचा असा विश्वास होता की जाती संघटना संकुचित स्वार्थाला प्रोत्साहन देतात आणि खऱ्या लोकशाही भावनेच्या विकासात अडथळा आणतात. तिने आर्य महिला समाज, शारदा सदन, तरुण विधवांच्या सक्षमीकरणासाठी मुक्ती मिशन, ब्राह्मण महिलांसाठी, प्रामुख्याने विधवा आणि अविवाहित मुलींसाठी निवासी शाळा उपलब्ध करून देणे अशा विविध संस्था स्थापन केल्या. त्यांच्या संस्थेने मुली आणि महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित करण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देखील दिले होता.

राजा राम मोहन रॉय: राजा राम मोहन रॉय हे भारतातील महान समाजसुधारकांपैकी एक होते. राजा राम मोहन रॉय यांचे (१७७२-१८३३) नाव सामान्यतः एकोणिसाव्या शतकातील सुधारकांमध्ये प्रथम क्रमांकावर आहे जे स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याशी संबंधित आहेत. १९ व्या शतकातील पहिली सामाजिक सुधारणा चळवळ राजा राम मोहन रॉय यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. इतिहासकारांनी त्यांना 'आधुनिक भारताचे जनक', 'महिला हक्कांचे विजेता' आणि 'स्त्रीवादी' म्हटले आहे. सतीप्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, बहुपत्नीत्व, बालविवाह, परदापद्धती, स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा अभाव, देवदासी प्रथा यासारख्या अनेक वाईट प्रथांबद्दल ते चिंतित होते. विधवा पुनर्विवाहाला परवानगी देण्यासाठीही त्यांनी लढा दिला. सती, बालविवाह आणि स्त्री भ्रूणहत्या हे हिंदू धर्माचा भाग नाहीत हे दाखवण्यासाठी त्यांनी धार्मिक साहित्याचा हवाला दिला. स्त्रियांच्या चांगल्या दर्जासाठी लढण्यासाठी त्यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली होती. सती ही विधवेची मुक्त, ऐच्छिक कृती होती या वादाचे त्यांनी ठामपणे खंडन केले आणि त्याला भयंकर खोटे म्हटले होते. राजा राम मोहन रॉय यांचे युक्तिवाद आणि सतीविरोधी कृतींमुळे लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी १८२९ मध्ये सती प्रथेवर बंदी घालण्यासाठी कायदा केला होता.

ईश्वरचंद्र विद्यासागर: थोरसमाजसुधारक ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी, विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देण्याचे काम केले होते. महर्षी कर्वे आणि न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांसारख्या इतरांनी विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर करून

त्यांचे कार्य चालू ठेवले होते. या सुधारकांद्वारे केलेल्या प्रयत्नांमुळे 'हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा 1856' मंजूर झाला ज्याने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीत भारतातील सर्व अधिकारक्षेत्रात विधवांच्या पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली होती.

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आधुनिक भारतातील लिंग आधारित चळवळीचा प्रवास

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे: न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे हे पाश्चिमात्य कादयाचे शिक्षणाची पार्श्वभूमी असलेले महाराष्ट्रातील समाजसुधारक होते. त्यांनी बालविवाह रद्द करण्यासाठी आणि विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यासाठी काम केले होते. मुलींच्या शिक्षणाचीही त्यांना काळजी होती. भारतीय नॅशनल सोशल कॉन्फरन्स - सामाजिक सुधारणेसाठी संघर्ष करणाऱ्या अखिल भारतीय संघटनेच्या पायाभरणीत त्यांचा मोलाचा वाटा होता. सामाजिक सुधारणा चळवळ एकत्रितपणे, संघटित पद्धतीने आणि राष्ट्रीय स्तरावर राबवणारी ही पहिली राष्ट्रीय संघटना होती. त्यांनी विधवा पुनर्विवाहाच्या समस्या उचलून धरल्या आणि विधवा पुनर्विवाहासाठी काम करणाऱ्या समाजाचे ते सक्रिय सदस्य होते. 1869 मध्ये पहिल्या विधवा पुनर्विवाहाला उपस्थित राहिल्याबद्दल शंकराचार्यांनी त्यांना बहिष्कृत केले होते. रानडे हे स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी कटिबद्ध होते. त्यांनी आणि त्यांच्या पत्नीने 1884 मध्ये मुलींसाठी शाळा स्थापन केली.

महर्षी कर्वे: महर्षी कर्वे यांना विधवांची दुर्दशा आणि विधवांच्या पुनर्विवाहाच्या समस्येबद्दल खूप काळजी होती. त्यांनी हिंदू विधवा आश्रमगृहाची स्थापना केली आणि विधवा पुनर्विवाह संघटनेचे पुनरुज्जीवन केले. कर्वे यांनी मुली आणि विधवांच्या शिक्षणात सुधारणा करण्यासाठीही काम केले. त्यामुळे त्यांनी महिला विद्यापीठाची SNDT स्थापना केली. भारतीय महिलांना मुक्त करण्याच्या चळवळीतील त्यांचे प्रयत्न महत्त्वपूर्ण होते आणि त्यांच्या यशस्वी आणि व्यापक कार्यामुळे विधवांबद्दलच्या दृष्टिकोनात बदल झाला. त्याची पहिली पत्नी मरण पावल्यानंतर त्याने एका विधवेशी लग्न केले आणि इतरांसमोर आदर्श ठेवण्याच्या प्रयत्न केला होता.

महात्मा ज्योतिराव फुले: ज्योतिराव फुले यांनी उच्च जातीय ब्राह्मणविरोधीत महाराष्ट्रत लढा उभारला होता.. त्यांनी जातीय अत्याचार आणि महिला अत्याचार यांचा संबंध जोडला होता. त्यांनी बहुपत्नीत्व आणि बालविवाहाला विरोध केला आणि ते स्त्री शिक्षण आणि विधवा पुनर्विवाहाच्या बाजूने होते.

बेहरामजी मलबारी : मुंबईतील आणखी एक समाजसुधारक **बेहरामजी मलबारी** यांनी बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह, मुलींचे शिक्षण आणि स्त्रियांच्या चांगल्या परिस्थितीसाठी लढा दिला.

समाज सुधारकांसाठी दुसरे महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे हिंदू स्त्रियांच्या मालमत्तेचे हक्क. 1874 मध्ये, मालमत्ता अधिकार कायद्याने विधवेला तिच्या पतीच्या मालमत्तेतील वाटा आणि तिच्या मुलाच्या समान वाट्यामध्ये सामान अधिकार दिले. 19 व्या शतकातील समाज सुधारकांच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या स्थितीत काही सुधारणा घडवून आणण्यास मदत झाली.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिलांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्यासाठी समाजसुधारकांची भूमिका अधोरेखित करा.

१.३ सामाजिक सुधारणा चळवळ आणि महिला संघटना

सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीमुळे अनेक संस्था आणि संघटनांची स्थापना झाली. या संस्थांनी त्यांच्या उपक्रमांनी संपूर्ण देश व्यापला. या काळात स्थापन झालेल्या संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

६३९ या सामाजिक संस्थेची स्थापना १८४८ मध्ये झाली. गुजराती समाजाचे वैशिष्ट्य असलेल्या निरक्षरता आणि अंधश्रद्धेचे उच्च स्तर कमी करणे हे या संस्थेचे उद्दिष्ट आहे. शिवाय, ते गुजरातमधील महिलांसाठीच्या सर्व सामाजिक सुधारणांशी निगडीत आहे. समाजाने शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांच्या हक्कांसाठी काम केले. त्यातून अनेक सह-शैक्षणिक शाळा सुरू झाल्या. स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये महिलांच्या समस्यांबद्दल लेख प्रकाशित केले. यात वक्तृत्व स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले आणि महिलांना त्यांच्या समस्या व समस्या मांडण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी: ही सोसायटी १८४४ मध्ये स्थापन झाली. सोसायटीने मुलींच्या शाळा सुरू केल्या आणि महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन दिले.

रामकृष्ण मिशन: रामकृष्ण मिशनची स्थापना १८९७ मध्ये झाली. यात विधवांसाठी घरे आणि मुलींसाठी शाळा उभारण्यात आल्या. तसेच दुर्लक्षित आणि निराधार स्त्रियांना आश्रय दिला, स्त्रियांची प्रसूतीपूर्व आणि प्रसवोत्तर काळजी आणि स्त्रियांना सुई बनवण्यासाठी प्रशिक्षण दिले.

आर्य समाज: आर्य समाज ही एक पुनरुत्थानवादी संघटना म्हणून सुरू झाली होती, परंतु ती स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देते. मुलींना गृहविज्ञान आणि घरगुती घडामोडींचे शिक्षण दिले. अभ्यासक्रमात ललित कलांचाही समावेश होता. धार्मिक सूचना आणि समारंभ देखील अभ्यासक्रमाचा भाग होते. अडचणीच्या काळात पीडित महिलांसाठी निवारा दिला गेला.

हिंगणे महिला शिक्षण संस्था: १८९६ मध्ये, ही संस्था विवाहित, अविवाहित किंवा विधवा महिलांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी तयार करण्यात आली. तरुण अविवाहित मुलींना विविध क्षेत्रात प्रशिक्षण देऊन बाल विवाह रोखण्याची अपेक्षा व्यक्त केली. या कार्यक्रमाचा उद्देश विवाहित महिलांना कुशलतेने आणि आर्थिकदृष्ट्या घरगुती कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि शिक्षण प्रदान करणे हा होता. विधवांनाही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी प्रशिक्षण देण्यात आले.

S.N.D.T. महिला विद्यापीठ: महिलांच्या उच्च शिक्षणाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी या विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. मातृभाषेतून शिक्षण दिले. याची स्थापना केवळ महिलांच्या शिक्षणासाठी करण्यात आली होती.

सेवा सदन: 1908 मध्ये, मागासलेल्या महिलांना उन्नत करण्याची इच्छा असलेल्या विविध समाजातील प्रबुद्ध महिलांना एकत्र आणण्यासाठी सेवा सदनची स्थापना करण्यात आली. त्याचा मुख्य उद्देश जात-पात किंवा धर्माचा विचार न करता गरीब वर्गातील महिला आणि मुलांना सामाजिक आणि वैद्यकीय मदत प्रदान करणे हा होता. निराधार आणि त्रासलेल्या महिला आणि मुलांसाठी घरही स्थापन करण्यात आले. शिवाय, गरीब महिलांना उदरनिर्वाहासाठी सक्षम करण्यासाठी घरगुती हस्तकलेचे प्रशिक्षण दिले. महिलांना धार्मिक, साहित्यिक, वैद्यकीय आणि औद्योगिक शिक्षण देण्यासाठी पूना येथील सेवा सदनची स्थापना करण्यात आली. याव्यतिरिक्त, स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाच्या महत्त्वावर जोर देण्यात आला. तसेच महिलांसाठी आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या गरजेवर भर दिला.

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आधुनिक भारतातील लिंग आधारित चळवळींचा प्रवास

भारतीय राष्ट्रीय सामाजिक परिषद : या संस्थेने हाती घेतलेल्या काही उपक्रमांमध्ये बालविवाह, अल्पवयीन मुलींची विक्री, बहुपत्नीत्वाची प्रथा आणि विधवा पुनर्विवाह या समस्यांशी संबंधित होते. महिलांच्या शिक्षणाच्या प्रवेशाचा प्रश्नही त्यांनी उचलून धरला.

अखिल भारतीय महिला परिषद: या संस्थेने प्रामुख्याने महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले. महिला आणि मुलांचे सामान्य कल्याण आणि प्रगती सक्रियपणे वाढवणे हा या गटाचा मुख्य उद्देश होता. विविध सत्रांमध्ये महिलांचा दर्जा वाढवण्याच्या उद्देशाने विविध ठराव पारित केले. याव्यतिरिक्त, ते बाल विवाह, बहुपत्नीत्व आणि घटस्फोट प्रतिबंध या दुष्कर्मांना सामोरे गेले. संपत्तीच्या बाबतीत स्त्रियांना पूर्ण समानतेचा पुरस्कार केला. महिलांसाठी कामाची परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. तसेच महिला व लहान मुलांची अनैतिक वाहतूक, देवदासींच्या अमानवी प्रथेविरुद्ध आंदोलन केले.

९. ४ राष्ट्रवादी चळवळीतील स्त्री नेतृत्व

भारतातील साम्राज्यविरोधी लढ्यात महिलांनी लक्षणीय सहभाग घेतला यात शंका नाही. आपल्या राष्ट्रीय चळवळीतील महिला नेत्यांची नावे आठवली तर यादी खूप मोठी होईल. सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित, कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि मृदुला साराभाई यांच्यापासून आपण राष्ट्रीय स्तरावर सुरुवात करू शकतो आणि नंतर अॅनी बसन्ट आणि ए.व्ही. यांसारख्या प्रांतीय नेत्यांकडे जाऊ शकतो. केरळमधील कुट्टीमलुअम्मा, मद्रास प्रेसिडेन्सीमधील दुर्गाबाई देशमुख, उत्तर प्रदेशात रामेश्वरी नेहरू आणि बी अम्मान, दिल्लीत सत्यवती देवी आणि सुभद्रा जोशी, मुंबईत हंसा मेहता आणि उषा मेहता आणि इतर अनेक. आपल्या राष्ट्रवादी चळवळीच्या स्वरूपामुळे प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय पातळीवरील नेत्यांमध्ये फरक करणे फार कठीण आहे. अनेक महिलांनी स्थानिक स्तरावर सुरुवात केली आणि पुढे राष्ट्रवादी केंद्राच्या टप्प्यात सक्रिय बनल्या. या सर्व भारतीय महिलांव्यतिरिक्त, अॅनी बेझंट आणि मार्गरेट चुलत बहिणींसारख्या आयरिश स्त्रिया देखील होत्या, ज्यांनी भारतावर ब्रिटिशांच्या शोषणाच्या आयरिश अनुभवाचे स्वतःचे ज्ञान वापरले.

९.५ महिला शिक्षण

१९व्या शतकात, 'स्त्रियांचा प्रश्न' हा प्रगतीच्या चर्चेचा भाग बनल्याने, शिक्षित वसाहतवादी पुरुषांच्या उद्दिष्टांवर आधारित स्त्रीत्वाची नवीन दृष्टी शोधण्यासाठी, स्त्रियांना शिक्षित करण्यासाठी एक चळवळ झाली. सुशिक्षित मध्यमवर्गीय पुरुषाने सुशिक्षित आणि सभ्य पार्श्वभूमीतून लग्नासाठी योग्य स्त्री शोधण्याचे स्वप्न पाहिले. पाश्चात्यीकृत स्वतंत्र स्त्रियांकडे आधुनिक हिंदू पितृसत्तेच्या नैतिक व्यवस्थेसाठी धोका म्हणून पाहिले जात होते.

स्त्री लैंगिकता आणि पुनरुत्पादक शक्तीवर कठोर नियंत्रण लागू करून तसेच हिंदू समाजाच्या रूढीवादी नियमांचे पालन करून विवाह नियम आणि कौटुंबिक संरचनेतील सुधारणांचा सामाजिक सुधारणेचा एक प्रमुख उद्देश होता.

संपूर्ण हिंदू समाजात, पदानुक्रमाच्या संबंधित विभागांनुसार स्त्रियांच्या स्थितीची व्याख्या करणारे प्रतिकृती कोड भिन्न होते, परंतु जवळजवळ प्रत्येक परिस्थितीत समाज आणि कुटुंबाचा सन्मान राखण्याची जबाबदारी स्त्रियांवर पडली, परिणामी त्यांचे नुकसान झाले.

समाजातील प्रत्येक विभागातील स्त्रिया त्यांच्या समाजातील स्वायत्तता गमावू लागल्या, असा युक्तिवाद केला जातो. अनेकांनी सामाजिक गतिशीलतेचा अनुभव घेतला आणि ब्राह्मणी संस्कृतीच्या नियमांनुसार स्वतःला पुन्हा शोधण्याचा दबाव जाणवला.

कौटुंबिक संरचनेचे जतन आणि बळकटीकरण आणि चांगल्या पत्नी निर्माण करण्याशी सामाजिक दुष्कृत्ये सुधारणे जोडलेले असल्याने स्त्रीशिक्षण आवश्यक होते. या धोरणाला पुरोगामी आणि सनातनी सुधारकांचा पाठिंबा होता. उच्चवर्णीय आणि जातीच्या अनेक शिक्षित स्त्रिया होत्या पण मुलींसाठी सामान्य शिक्षण नव्हते. परिणामी स्त्री शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी आम्ही अनेक प्रयत्न केले. बंगालमध्ये विद्या सागर आणि महाराष्ट्रात रानडे, महात्मा फुले आणि कर्वे यांनी मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या. एसएनडीटी महिला विद्यापीठही मुंबईत सुरू झाले. आर्य समाज आणि ब्राह्मोसमाज सारख्या अनेक भारतीय सुधारणा गटांनी स्त्रियांसाठी शिक्षण संस्था चालवल्या. सामान्यतः भारतीय सुधारकांचे असे मत होते की शिक्षणाद्वारे सामाजिक दुष्कृत्ये उत्तम प्रकारे दूर केली जाऊ शकतात.

तथापि, शिक्षणाची संकल्पना केवळ गृहनिर्माण आणि सनातनी कल्पना निर्माण करण्यापुरती मर्यादित होती. तथापि, याचा परिणाम म्हणून १९ व्या शतकात १८८२ पर्यंत मोठ्या संख्येने मुलींनी शिक्षण घेतले, १२७००० विद्यार्थी असलेल्या मुलींसाठी २७०० शैक्षणिक संस्था होत्या. १९व्या शतकाच्या अखेरीस काही महिला पदवीधरही होत्या. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस शिक्षणाने स्त्रियांना विशेषतः शिक्षिका आणि परिचारिका म्हणून रोजगार (मिळवण्यास) मदत केली. उच्चवर्णीय आणि वर्गातील काही महिला डॉक्टर आणि वकीलही झाल्या.

स्त्रीशिक्षण हा एकीकडे सामाजिक सुधारणांचा अत्यंत वादग्रस्त प्रदेश राहिला, तर दुसरीकडे सुशिक्षित उच्चभ्रू वर्गाला प्रगतीच्या सुधारणावादी चर्चेला प्रतिसाद देणे अनिवार्य झाले, तर दुसरीकडे कुटुंबातील एकोपा आणि घरातील शांततेसाठी हा संभाव्य धोका मानला गेला. .

19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवादी चर्चेची ही संदिग्धता आणि चिंता 20व्या शतकाच्या पूर्वार्धात खालच्या जातीतील साहित्याविरुद्ध प्रतिध्वनित झाली.

राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला आधुनिक भारतातील लिंग आधारित चळवळीचा प्रवास

जरी काही महिलांना शाळा आणि विद्यापीठांमध्ये प्रवेशाचा फायदा झाला असला तरी, स्त्रियांसाठी शिक्षण हे मुख्यतः क्षुद्र भांडवलदारांच्या गरजांपुरते मर्यादित होते. स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची धोरणे आणि प्रदान केलेल्या शिक्षणाचे प्रकार हे स्त्रियांच्या मुक्ती किंवा स्वातंत्र्याला चालना देण्यासाठी नव्हते तर पितृसत्ता आणि वर्ग व्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी होते. बायका आणि मातांनी शैक्षणिक धोरणावर कायमस्वरूपी छाप सोडल्यामुळे शिक्षणामुळे महिलांची कार्यक्षमता वाढेल असा दावा केला जातो.

९.६ महिलांचे आंदोलन आणि महिला मताधिकार

महिलांच्या मताधिकाराच्या लढ्यात भारतातील महिलांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. भारतातील संघर्षाच्या पहिल्या काळात, अॅनी बेझंट आणि मार्गरेट भगिनी यांसारख्या ब्रिटीश महिलांनी मतदानाच्या हक्कासाठी भारतीय महिलांचे नेतृत्व केले. 1918 च्या मुंबईतील काँग्रेसच्या विशेष अधिवेशनात सरोजिनी नायडू यांनी शिक्षणाची वाढ, महिलांमधील नागरी जाणीव, राजकीय प्रक्रियेत त्यांचा अधिक सहभाग, नगरपरिषद, इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर काम करणे, त्यामुळे मतदानाचा हक्क मिळणे या गोष्टी अधोरेखित केल्या. त्याचप्रमाणे सरला देवी चौदुरानी यांनीही असाच युक्तिवाद सांगून प्रौढ मताधिकाराची मागणी करणारा ठराव मंजूर केला. हा नकार म्हणजे संतप्त महिला. राजकुमारी सोफी दुलीप सिंग (राजा रणजीत सिंग यांची नात), लेडी हेराबाई टाटा, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सच्या पदवीधर मितीन टाटा-लॅम, श्रीमती राधाबाई सुब्रायन, श्रीमती शाह नवाज, श्रीमती मुथुलक्ष्मी रेड्डी, सरला रे, डोरोथी जिनरजादास, मार्गरेट चुलत बहिणींनी वर्षानुवर्षे निषेध सभा आयोजित केल्या, ठराव पारित केले, पत्रे, याचिका लिहिल्या, महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या मतदानाच्या अधिकारावर जोर दिला. परिणामी 1921-30 च्या दरम्यान प्रांतीय कायदेमंडळांनी महिलांना शैक्षणिक आणि मालमत्ता पात्रतेच्या अधीन राहून मतदानाचा अधिकार दिला आणि भारत सरकार कायदा (1935) महिलांसाठी 'राखीव' जागा दिल्या. बहुसंख्य भारतीय महिलांकडे मालमत्ता नसल्यामुळे, वित्त साहाय्य करणाऱ्या कंपन्यांनी महिलांना व्यवहारात मदत केली नाही.

तरीसुद्धा, 4.25 दशलक्षाहून अधिक महिलांनी पहिल्या प्रांतीय निवडणुकांद्वारे (1937) मतदानाचा हक्क संपादन केला आणि वापरला. स्वातंत्र्यानंतर महिलांना बिनशर्त मतदानाचा अधिकार मिळाला.

९. ७ गांधी, महिला हक्क आणि राष्ट्रवादी चळवळ

या घडामोडींनी भारताच्या महिला चळवळीला मदत केली आणि सार्वजनिक जीवनात त्यांच्या सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन दिले, परंतु महात्मा गांधींच्या भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या नेतृत्वामुळेच त्यांना घराबाहेर पडता आले. मधू किश्वर, एक प्रसिद्ध स्त्रीवादी, स्पष्ट करतात की गांधीवादी चळवळीदरम्यानच एकट्या स्त्रीने तिच्या प्रतिष्ठेची भावना प्राप्त केली आणि तिच्या राजकीय कार्यासाठी त्यांचा आदर केला गेला. गांधीवादी चळवळीचा

एक भाग म्हणून, स्त्रिया केवळ अँड-ऑन्स नव्हत्या, परंतु त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांची सत्याग्रहाची रणनीती आणि ती कशी कार्य करते याचे स्पष्टीकरण देताना, महात्मा गांधी अनेकदा म्हणाले की त्यांना वाटते की स्त्रियांना ही पद्धत अधिक चांगल्या प्रकारे समजेल. सत्याग्रहाच्या कृतीसाठी संयम, सहनशीलता आणि नैतिक धैर्य आवश्यक होते आणि गांधींचा असा विश्वास होता की भारतातील बहुतेक स्त्रियांमध्ये हे गुण आहेत.

पहिल्या मोठ्या गांधीवादी चळवळीत, 1920-22 च्या खिलाफत आणि असहकार चळवळीत महिलांचा मर्यादित सहभाग असूनही, काही उल्लेखनीय घडामोडी घडल्या. दुसरा महत्त्वाचा घडामोडी म्हणजे असहकार आंदोलनात महिला पहिल्यांदा तुरुंगात गेल्या. जरी महात्मा गांधींचा सुरुवातीला महिलांना तुरुंगात टाकण्याला विरोध होता. त्यानंतर, 1921 मध्ये, जेव्हा देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्या पत्नी आणि बहिणीला कलकत्ता येथे अटक करण्यात आली तेव्हा गांधीजींना त्यांच्या भूमिकेवर पुनर्विचार करावा लागला. त्यानंतर, त्यांनी देशभरातील महिलांना संबोधित करण्यास सुरुवात केली, त्यांना तुरुंगात जाण्याचे आवाहन केले. "महिलांनी सहभाग घेतल्याशिवाय यज्ञ अपूर्ण आहे", तो गुजरातच्या महिलांना म्हणाले.

1921 च्या शेवटी, त्यांनी त्यांना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अहमदाबाद अधिवेशनात मोठ्या संख्येने उपस्थित राहण्यासाठी आमंत्रित केले. यूपीच्या महिलांनी विशेषतः त्यांच्या दूरच्या घरातून निघून, अहमदाबादला प्रवास करून, साबरमती आश्रमात राहून आणि आश्रम जीवनातील कठोरता आणि तपस्या अनुभवत या आवाहनाला प्रतिसाद दिला. काँग्रेसच्या अधिवेशनाला उपस्थित राहणे, चर्चेत भाग घेणे आणि असहकाराच्या भावनेत अधिक खोलवर जाणे हे आनंददायी अनुभव होते.

काँग्रेसच्या अधिवेशनानंतर त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी मिळाली. असहकार चळवळ शिगेला पोहोचली होती, बहुतेक नेत्यांना अटक झाली होती. परिणामी, महिलांनी निषिद्ध आदेशांचे उल्लंघन करून सभा घेतल्या, त्यांच्या आयुष्यात प्रथमच मोठ्या जनसमुदायाला संबोधित केले आणि चळवळ जिवंत ठेवण्यासाठी आवश्यक असल्यास तुरुंगातही गेले.

असहकार आंदोलनासोबत असलेल्या अवघडमधील शेतकरी चळवळीत महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. बाबा रामचंद्र यांच्या पत्नी जग्गी देवी या सक्रिय व्यक्ती होत्या. आमच्याकडे आणखी काही शेतकरी महिलांची नावे आहेत जी त्यांच्या नेत्यांची सुटका करण्यासाठी पोलिस ठाण्यांबाहेर जमलेल्या मोठ्या जनसमुदायाचा भाग होत्या. शेतकरी इतिहासकार, कपिल कुमार यांनी "औध 1917-1947 मधील ग्रामीण महिला" शीर्षकाच्या त्यांच्या लेखात मुसम्मत पुट्टा आणि अभिलाखी यांसारख्या स्त्रियांचा संदर्भ दिला आहे, ज्या त्यांच्या पतींच्या पुढाकाराने नव्हे तर स्वतःहून शेतकरी चळवळीत आल्या. दुसरीकडे सुमित्रा देवी यांचे पती आणि सासू-सासरे शेतकरी चळवळीत होते.

महिलांच्या हक्कांबद्दल गांधींच्या मूलभूत कल्पना काही क्षेत्रांमध्ये समानता आणि आत्म-प्राप्ती आणि विकासाच्या संधींवर केंद्रित होत्या. स्त्रियांचे गौण म्हणून स्थान हे पुरुषी वर्चस्वाचा परिणाम असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. असहकाराच्या विरोधातील लढ्यात, गांधींना स्त्रिया कोणत्या शक्तीचा वापर करू शकतात याची चांगली जाणीव होती. शिवाय, त्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीत सामील होण्याचे आणि सामाजिक आणि राजकीय

घडामोडींमध्ये सक्रिय सहभाग घेण्याचे आवाहन केले. त्यांचा विश्वास होता की स्त्रिया दुःख सहन करण्यास सक्षम आहेत आणि म्हणूनच या चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. त्यांनी अहिंसा आणि राजकीय अहिंसेच्या तत्वांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या दैनंदिन जीवनात निष्क्रीय प्रतिकाराला सामोरे जावे लागल्याने, असे सुचवण्यात आले की ते सामाजिकरित्या संघटित निष्क्रीय प्रतिकार आणि असहकारात प्रभावीपणे सहभागी होऊ शकतात. तसेच, भारतीय स्त्रियांनी लवकरच गांधीवादी विचारधारा स्वीकारली आणि सत्याग्रह हा एक संघर्षाचा प्रकार म्हणून विशेषतः स्त्रियांसाठी योग्य आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिलांच्या हक्कांसाठी महात्मा गांधींची भूमिका स्पष्ट करा.

९. ८ राजकीय कृतीत सक्रिय महिला

साम्राज्यवादाविरुद्धच्या राजकीय लढ्यातच भारतीय स्त्रिया सहभागी होऊ लागल्या. महिला शिक्षणाचा विस्तार आणि विद्यापीठांमध्ये त्यांच्या प्रवेशामुळे अनेक इंग्रजी शिक्षित मध्यमवर्गीय महिला निर्माण झाल्या आहेत. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात त्यांनी राजकीय कार्यात त्यांची उपस्थिती जाणवली. बेगली लेखिका स्वर्ण कुमारी देवी या सुधारणा आणि राजकीय आंदोलनाच्या सुरुवातीच्या प्रवर्तकांपैकी एक होत्या. १८८२ मध्ये तिने सर्व धर्मातील महिलांसाठी लेडीज थिओसॉफिकल सोसायटी सुरू केली. १८८६ मध्ये, तिने महिला संघटना सुरू केली जी महिलांनी बनवलेल्या स्थानिक हस्तकलेचा प्रचार करण्याशी संबंधित होती. १८९० च्या दशकात पंडिता रमाबाई सारख्या महिला कार्यकर्त्या आणि डॉ. के. गांगुली सारख्या महिला व्यावसायिकांनी काँग्रेसच्या राजकारणात भाग घेतला. २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला महिला राजकारणात अधिक सहभागी झाल्या. राष्ट्रवादी कारवायांमध्ये वाढ झाल्यामुळे, महिलांनी आंदोलनात सहभाग घेतला, स्वदेशी सभा आयोजित केल्या आणि परदेशी थिओसॉफिस्ट चळवळीवर बहिष्कार टाकला. अनेक परदेशी थिओसॉफिस्ट देखील राष्ट्रवादी आणि महिला चळवळीत सहभागी झाले होते, त्यात अग्रगण्य अॅनी बेझंट होते. १८९३ मध्ये त्या भारतात आल्या आणि थिओसॉफिकल चळवळीत आणि शिक्षणात सक्रिय होत्या. तिने केवळ भारतात होम रूल लीगची स्थापना केली नाही तर १९१७ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा देखील बनल्या. भारतीय महिलांच्या स्थितीबद्दल चिंतित असलेल्या इतर थिओसॉफिस्ट्समध्ये मार्गरेट नोबल यांचा समावेश आहे ज्या १८९५ मध्ये भारतात आल्या आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या प्रभावाखाली त्यांनी भारतातील महिलांच्या स्थितीबद्दल विचार केला. सिस्टर निवेदिता यांचे नाव आणि बंगालमध्ये काम केले. तिचे शिक्षण, सांस्कृतिक उपक्रम आणि स्वराज्यासाठीचे आंदोलन हे क्रांतिकारक आवेशाने वैशिष्ट्यीकृत होते. काँग्रेस नेत्यांनी महिलांना एकत्र करण्याचे फायदे पाहिले आणि त्यांना नेहमीच राष्ट्रवादी संघर्षात समानतेने सामील होण्याचे आवाहन केले.

स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याचा हेतू असूनही, बहुतेक पुरुषांनी अजूनही स्त्रीची भूमिका रूढवादी कौटुंबिक रचनेत गृहिणीची भूमिका म्हणून पाहिली. राजकीय संघर्षात महिला कार्यकर्त्यांचा समावेश झाला. तथापि, स्त्रिया म्हणून त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या

वास्तविक समस्यांना पुरुषांनी दुय्यम महत्त्व दिले. कुटुंबातील स्त्रियांना प्रभावित करणाऱ्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तीबद्दलच्या सुरुवातीच्या समाजसुधारकांच्या आंदोलनांची जागा राष्ट्रवादीच्या मुद्द्यांनी घेतली ज्यामुळे स्त्रियांच्या असमान सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीकडे दुर्लक्ष झाले. मतदानाचा हक्क यांसारख्या मध्यमवर्गीय संघटनांमध्ये स्वारस्य असलेल्या महिलांचे काही मुद्दे हाती घेण्यात आले. सरोजिनी नायडू आणि मार्गरेट चुलत बहिणींच्या प्रयत्नांना फळ मिळाले आणि महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला. त्यांच्या संघर्षातून महिलांना विधिमंडळात प्रवेश मिळवून दिला. डॉ. एस मुथुलक्ष्मी रेड्डी या पहिल्या महिला विधानपरिषद बनल्या. देवदासी विधेयकासारखे सामाजिक कायदे-मंदिरात तरुण मुलींच्या वेश्याव्यवसायावर बंदी घालण्याला विरोध झाला आणि तो अयशस्वी ठरला. 1920 आणि 1930 च्या जनआंदोलनात महिलांचा सहभाग खादी मोहिमेसारख्या विशिष्ट कृतींमध्ये दिसून आला; परदेशी वस्तूंची विक्री करणाऱ्या दुकानांवर कारवाई करण्यात आली. 1939 च्या मिठाच्या सत्याग्रहात तसेच सामान्य राजकीय निदर्शने आणि जनआंदोलनात ज्याच्या परिणामी काँग्रेसने सविनय कायदेभंगाची हाक दिली. स्वातंत्र्यलढ्यात सर्वत्र महिला सामील झाल्या.

19व्या शतकातील भारतीय राजकीय लढ्यात आणि स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याच्या चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाचा अभ्यास तिसऱ्या जगातील महिला चळवळींना भेडसावणाऱ्या काही समस्यांची ऐतिहासिक समज देतो. सतीसारख्या वाईट कृत्याला कायदेशीररीत्या रद्दबातल करणे, स्त्रीशिक्षणावर भर देणे आणि महिलांना सत्याग्रहासाठी एकत्र करणे या गोष्टींवर प्रकाश टाकतानाच या चळवळीने महिलांना कुटुंब आणि समाजाच्या संरचनात्मक मर्यादेत ठेवत बदलाचा आभास दिला. राष्ट्रवादी संघर्षातील महिलांनी या प्रसंगाचा उपयोग महिला म्हणून त्यांना प्रभावित करणारे मुद्दे मांडण्यासाठी केला नाही. भारतीय स्त्रिया राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या सर्व टप्प्यांमध्ये सहभागी झाल्या असताना, त्यांनी ते पुरुषांच्या मान्यतेने आणि हुकूमशाही पद्धतीने केले. तरीही, त्यांचा राजकीय कार्यात सहभाग आणि सहभाग दर्शवितो की भारतीय महिलांनी दीर्घकाळापासून साम्राज्यवादविरोधी, भांडवलशाहीविरोधी आणि लोकशाहीविरोधी आंदोलनांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

राजकीय कृतीत महिला असूनही आणि पुरुष समाजसुधारकांचा चांगला हेतू असूनही त्यांच्यापैकी बहुतेकांचा अजूनही असा विश्वास होता की पुराणमतवादी पितृसत्ताक कौटुंबिक रचनेत स्त्रीची भूमिका मुळात गृहिणीची असते. राष्ट्रवादीच्या लढ्यात मोठ्या संख्येने स्त्रिया ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या लढ्यात नेत्यांसोबत सामील होतात. त्यांनी खादी मोहीम आणि दांडीयात्रेत यशस्वी सहभाग घेतला. भारतभर हजारो महिलांना तुरुंगात टाकण्यात आले. सरोजिनी नायडू आणि कमलादेवी चट्टोपाध्याय या स्वातंत्र्यलढ्याशी संबंधित दोन प्रसिद्ध महिला होत्या.

तुमची प्रगती तपासा

१. राष्ट्रवादी चळवळीतील महिला नेत्यांच्या भूमिकेवर चर्चा करा.

भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीतील महिलांचा सहभाग स्वदेशी चळवळीत सापडतो. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये, शिक्षण, महिला संघटनांची निर्मिती आणि राजकीय सहभाग वाढल्याने महिलांचे जीवन बदलले. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांच्या सहभागाची कहाणी म्हणजे धाडसी निवडी करणे, स्वतःला रस्त्यावर, तुरुंगात आणि विधिमंडळांमध्ये शोधणे या सर्वानी त्यांना अनेक प्रकारे सक्षम केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणारी अहिंसक चळवळ केवळ महिलांना सोबत घेऊन केल्या नाही तर ती यशस्वी होण्यासाठी महिलांच्या सक्रिय सहभागावर अवलंबून होती. त्याच वेळी, साम्राज्यवादविरोधी चळवळीमध्ये क्रांतिकारक, कम्युनिस्ट आणि इतर डावे गट यांसारखे इतर घटक होते.

९. १० प्रश्न

- 1) भारतातील महिलांच्या स्थितीत बदल घडवून आणण्यासाठी सुधारक आणि राष्ट्रवादी चळवळींची भूमिका विशद करा.
- 2) भारतीय समाजातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समाजसुधारकांच्या भूमिकेची चर्चा करा.
- 3) महिलांचे मताधिकार मिळविण्यासाठी महिलांनी हाती घेतलेल्या आंदोलनावर प्रकाश टाका.
- 4) सामाजिक सुधारणा चळवळ आणि महिलांच्या उत्थानासाठी महिला संघटनेची भूमिका यावर चर्चा करा.
- ५) महिलांना सार्वजनिक जीवनात आणण्यासाठी सत्याग्रहाची गांधीवादी पद्धत प्रभावी का होती?

९. ११ संदर्भ

Armstrong, Elisabeth (2017), "Women and Social Movement in Modern Empires since 1820". Study of Women and Gender: Faculty Publications, Smith College, Northampton, MA.

(https://scholarworks.smith.edu/swg_facpubs/3)

Gandhi N and Shah N (1991), The issue at state, Theory and practice in the contemporary women's movement in India New Delhi; Kali for women.

Khullar, M (2005), Writing the womens movement; A leader, Zubaan, New Delhi.

Mukhopadhyaya, Amites (2012), Social Movements in India, Pearson Publications.

Sarkar, Tanika and Sumit Sarkar (2007), Women and Social Reform Movement in India – A Reader, Vol. I and II, (Eds), Permanent Black, Ranikhet.

<https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/social-reform-movement-in-india-and-role-of-women/32979>

munotes.in

आधुनिक भारतातील चळवळींची लैंगिकदृष्ट्या चर्चा समकालीन महिला चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि समकालीन ट्रेंड्स/ कल

घटक रचना

- १०.० उद्दिष्टे
- १०.१ प्रस्तावना/ ओळख
- १०.२ समकालीन महिला चळवळींची मुळे
- १०.३ १९७० पासूनच्या स्त्रीवादी जाणिवा/ चेतना
- १०.४ समकालीन महिला चळवळ
- १०.४.१ समकालीन महिला चळवळीच्या मोहिमांमधील खुणा
- १०.५ जागतिक स्त्रीवाद
- १०.६ समकालीन ट्रेंड्स/कल
- १०.७ सारांश
- १०.८ प्रश्न
- १०.९ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

१. भारतातील समकालीन महिला चळवळींची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
२. समकालीन महिला चळवळीचे स्वरूप, गतिशीलता, रचना, कार्यपद्धती, राजकीय-सामाजिक-आर्थिक अजेंडा यांचे मूल्यमापन करणे.
३. जागतिक स्त्रीवादाच्या मूल कल्पनांचे विश्लेषण करणे.
४. महिला चळवळीच्या समकालीन प्रवृत्तीवर चर्चा करणे.

१०.१ प्रस्तावना/ ओळख:

भारतीय महिला चळवळीची सक्रियता ७० आणि ८० च्या दशकाच्या मध्यात एका महत्वाच्या टप्प्यावर पोहोचली. इथूनच स्त्री चळवळ एका नव्या टप्प्यात दाखल झाली. १९७० च्या दशकात आणि विशेषतः राष्ट्रीय आणीबाणीनंतरच्या काळात, महिला चळवळीने स्वातंत्र्याच्या टप्प्यापासूनची सामाजिक सुधारणा आणि संघर्ष यापेक्षा वेगळी भूमिका स्वीकारली.

देशातील महिलांच्या स्थितीचे परीक्षण करण्यासाठी आणि घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदींचा महिलांच्या रोजगार आणि शिक्षणावर किती प्रमाणात परिणाम झाला हे निर्धारित करण्यासाठी महिलांच्या स्थितीबाबत राष्ट्रीय समितीची स्थापना करण्यात आली. महिलांच्या स्थितीशी संबंधित डाटाच्या श्रेणीचे मूल्यांकन करण्यासाठीची ही समिती म्हणजे हा एक पहिला मोठा प्रयत्न होता. भारतातील महिलांची स्थिती दर्शविणाऱ्या विविध निर्देशांकांवर आधारित हा एक प्रदीर्घ अहवाल होता. या अहवालाने देशातील धक्कादायक लैंगिक विषमता उघड केली आणि समाज आणि अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांची अदृश्यता दाखवून दिली. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिलांची प्रगती होत असल्याच्या मिथ्यावर हा अहवाल थेट प्रहार करणारा होता. या अहवालात असे दिसून आले आहे की बहुतांश भारतीय महिलांना घरात आणि समाजात गरिबी, निरक्षरता, खराब/निकृष्ट आरोग्य आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो. याला प्रत्युत्तर म्हणून मध्यमवर्गीय महिलांनी लैंगिकता आणि पितृसत्ता या सर्वात वाईट प्रकटीकरणांविरुद्ध आंदोलने आणि मोहिमा आयोजित केल्या. समितीने आपले निष्कर्ष एका अहवालाच्या रूपात बाहेर काढले, ज्याला समानतेकडे नेणारा अहवाल/टूवर्ड्स इक्वॅलिटी रिपोर्ट (१९७४) या नावाने ओळखले जाते, जो महिला चळवळीसाठी एक प्रमुख महत्वाची खूण ठरला. यात हुंडा, बहुपत्नीत्व, विवाह, बालविवाह यांसारख्या जाचक प्रथा नष्ट करण्यासाठी एकत्रित प्रयत्नांची गरज अधोरेखित करण्यात आली आणि त्यात घटस्फोट, देखभाल, वारसा, दत्तक इत्यादी बाबींवरील कायद्यातील सुधारणा, कायदेशीर जागरूकता, समान वेतनासह महिलांसाठी कामाच्या चांगल्या परिस्थिती, विवाहांची अनिवार्य नोंदणी, यावरील मोहिमेवर भर देण्यात आला.

भारतात, महिलांच्या स्थितीवरील समितीच्या अहवालाने समकालीन स्त्री चळवळीच्या इतिहासाला एक महत्वाचे वळण दिले. या अहवालात खालील शिफारसी करण्यात आल्या आहेत:

- समानता केवळ न्यायासाठी नाही तर विकासासाठी आहे;
- महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे;
- मूल जन्माला घालणे ही सामाजिक जबाबदारी म्हणून ती सामायिक केली पाहिजे;
- घरगुती कामाची राष्ट्रीय उत्पादकता म्हणून मान्यता मिळाली पाहिजे;
- विवाह आणि मातृत्व हे अपंगत्व नसावे;
- महिलांची मुक्ती सामाजिक मुक्तीशी जोडली गेली पाहिजे; आणि
- वास्तविक समानतेसाठी विशेष तात्पुरते उपाय.

१०.२ समकालीन महिला चळवळींची मुळे:

१९७५ नंतरच्या काळात शहरी आणि ग्रामीण भारतामध्ये विस्तारित पाया असलेल्या स्वतंत्र महिला संघटनांची वाढ झाली. भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणावर, स्वायत्त महिला गटांना पुरुषविरोधी म्हणून हिणवले गेले आणि डाव्यांकडून त्यांना फुटीरतावादी म्हणूनही पाहिले गेले.

महिला चळवळ पुन्हा सुरु झाल्यानंतर महिलांनी विविध मोहिमा आणि आंदोलनांमध्ये सहभाग घेतला. स्त्रियांच्या चळवळींनी जमिनीवरील हक्क, विकासाचे लिंग-विरहित स्वरूप, हुंडाबळी, बलात्कार, घटस्फोट इत्यादींबाबतचे कायदे असे राज्याला भेडसावणारे अनेक प्रश्न उपस्थित केले. कट्टरपंथी डाव्या आणि समाजवादी चळवळीत, १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला अनेक नवीन विचार आणि चळवळी उभ्या राहिल्या.

भारताची 'समकालीन' किंवा 'स्वायत्त' स्त्रीवादी चळवळ १९७०च्या दशकात सुरु झाली असे मानले जाते. स्वतःला स्वायत्त म्हणून वर्णन करून, स्त्रीवादी चळवळीने सार्वजनिक जागेत कार्यरत असलेल्या इतर गटांपासून आणि सामाजिक सुधारणेच्या राष्ट्रीय राजकारणापासून स्वतःला वेगळे करण्याचा प्रयत्न केला..

भारतात, स्त्रीवादी चळवळींचे अनेक प्रकार हे पर्यावरण, लैंगिकता, प्रतिनिधित्व, आरोग्य आणि नागरी हक्क यासह विविध समस्यांशी संबंधित आहेत. भारतात स्त्रीवादी चळवळीच्या तीन व्यापक लाटा आहेत. पहिल्या लाटेत महिला वसाहतविरोधी राष्ट्रवादी चळवळीत सक्रिय होत्या; दुसऱ्या लाटेत १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात महिला राजकीय कार्यकर्त्या बनल्या; आणि भारतातील महिला चळवळीचा तिसरा टप्पा याच्या एका दशकानंतर घडला.

चळवळीच्या या सुरुवातीच्या टप्प्यात, लिंग स्वरूप आणि कायद्याच्या वापराविषयी चिंता व्यक्त करण्यात आली आणि विशेषतः महिलांवरील हिंसाचाराच्या संदर्भात कायदेशीर सुधारणांचा पाठपुरावा करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले.

तुमची प्रगती तपासा

१. समकालीन महिला चळवळीची पार्श्वभूमी सांगा.

१०.३ १९७० पासूनच्या स्त्रीवादी जाणिवा/ चेतना:

१९७५ पासून देशभरात विशेषतः महाराष्ट्रात अनेक स्त्रीवादी उपक्रम झाले. संयुक्त राष्ट्रांने १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित केल्यामुळे अप्रत्यक्षपणे हे झाले. १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीपासूनच महाराष्ट्रात महिलांच्या समस्या आणि समस्यांबद्दल आस्था वाढली. माओवादी महिलांनी पुण्यात पुरोगामी स्त्री संघटना (प्रोग्रेसिव्ह वुमन ऑर्गनायझेशन) आणि हैदराबादमध्ये महिला पुरोगामी संघटनेच्या (पीओडब्ल्यू) स्थापनेला प्रतिसाद म्हणून मुंबईत स्त्री मुक्ती संघटना (वुमन लिबरेशन ऑर्गनायझेशन) स्थापन करण्यात आली. ८ मार्च १९७५ रोजी, महाराष्ट्रात प्रथमच पक्ष-आधारित आणि स्वायत्त संस्थांनी आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला. सप्टेंबरमध्ये देवदासींच्या संमेलनाचे

आयोजन करण्यात आले होते. ऑक्टोबरमध्ये पुण्यात संयुक्त महिला मुक्ती संघर्ष परिषद झाली. जातीविरोधी दलित चळवळ आणि स्त्रीवाद यांचा संबंध प्रस्थापित झाला. दलित समाजमान्यतेसाठी आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या हक्कांसाठी, विधवा पुनर्विवाह आणि पर्दाच्या विरोधात आंदोलने सुरु होती. दलित चळवळीतील महिलांनी महिला सरंता सैनिक दलम (समानतेसाठी महिला सैनिकांचा संघ) स्थापन केली. यात समानतेवर भर देण्यात आला आणि स्त्रियांवरील अत्याचार, विशेषतः धर्म आणि जातिव्यवस्थेचे जाचक स्वरूप यावर प्रकाश टाकण्यात आला.

१९८० च्या दशकात महिला चळवळींमध्ये परिवर्तन झाले. एक किंवा दोन मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यापासून ते सर्वांगीण समस्या सोडवण्यापर्यंत संस्था विकसित झाल्या. स्त्रीवादी चळवळ तीन वेगवेगळ्या प्रवाहांमध्ये विकसित झाली:

i. उदारमतवादी प्रवाहाने विशेषतः स्त्रियांना प्रभावित करणाऱ्या राजकारणाच्या क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

ii. डाव्या विचारधारेचा प्रवाह दडपशाहीच्या सामान्य रचनेच्या सर्वांगीण विश्लेषणामध्ये स्त्रियांवरील अत्याचार मांडला आणि समाजातील क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सामाजिक बदलासाठी विशिष्ट चळवळींना एकत्र येण्याचे आवाहन केले.

iii. मूलगामी स्त्रीवाद्यांनी समाजातील स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वाची व्याख्या मूलभूत ध्रुवीयता म्हणून केली आणि स्त्रियांच्या शक्ती, सर्जनशीलता इत्यादींच्या पारंपारिक स्रोतांवर पुन्हा दावा करण्याचा प्रयोग केला.

स्वातंत्र्यपूर्व स्वातंत्र्यलढ्याच्या दिवसांपासून महिला संघटना राजकीय पक्षांशी जोडल्या गेल्या आहेत. १९८० च्या दशकात "स्वायत्त" गट किंवा संघटना उदयास आल्या, ज्यांचा राजकीय पक्षांशी संबंध नव्हता. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात डाव्या विचारसरणीचे पालन करणारे अनेक महिला गट तयार झाले. ते विविध राजकीय पक्षांशी संलग्न असले तरी त्यांनी स्वतःला स्वायत्त घोषित केले. विचारधारेतील फरक असूनही, त्यांनी त्वरीत एकमेकांमध्ये संपर्काचे जाळे/नेटवर्क विकसित केले. या गटांतील बहुतेक सदस्यांचा डाव्या विचारसरणीशी संबंध होता आणि ते शहरी सुशिक्षित मध्यमवर्गातील होते. या वस्तुस्थितीमुळे १९७० च्या उत्तरार्धात आणि १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीस स्त्रीवादी चळवळीवर मोठा प्रभाव पडला. परिणामी, १९७० च्या दशकातील गट शिथिलपणे आणि औपचारिक संरचना किंवा निधीशिवाय संघटित झाले. अनेक गटांनी स्वायत्तता निवडली आणि त्यांना वेगळे व्हायचे होते. यावेळी स्त्रीवादींनी पक्षीय राजकारणावर टीका करताना त्यांचे महत्त्व मान्य केले. पक्षांना सुधारणा घडवून आणण्याचे आणि स्त्रीवादी उद्दिष्टे साध्य करण्याचे साधन म्हणून पाहिले गेले.

१९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९८० च्या सुरुवातीच्या अनेक स्त्रीवादी चळवळी आणि मोहिमा शहरांमध्ये केंद्रित होत्या आणि शहरी गटांचे वर्चस्व असतानाही, स्त्रीवादी जाणिव/चेतना ग्रामीण चळवळींमध्येही प्रवेश करत होती. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आंध्र प्रदेशातील वाटेकरी चळवळीचे पुनरुज्जीवन झाले. तेलंगणातील करीमनगर जिल्ह्यातील महिला १९६०च्या दशकापासून भूमिहीन मजुरांच्या चळवळीत

खूप सक्रिय आहेत. देवम्मा या महिलेचे अपहरण आणि स्थानिक जमीनदाराने तिच्या पतीची हत्या केल्याने कार्यकर्ते संतप्त झाले होते. स्त्री शक्ती संघटनेची स्थापना १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात हैदराबादमध्ये महिलांच्या स्वतंत्र महिला संघटनेच्या मागणीमुळे झाली. बिहारमध्ये, छात्र युवा संघर्ष वाहिनी (तरुण विद्यार्थ्यांची संघर्ष संघटना) स्थापन करण्यात आली आणि संघटनेच्या महिलांनी स्त्रीवादी समस्या मांडल्या. ही संघटना बहुतेक जमिनीच्या मालकीच्या संदर्भात मंदिराच्या पुजाऱ्याकडून जमीन परत मिळवण्यासाठी शेतमजुरांच्या आंदोलनात सहभागी होती. या आंदोलनात महिलांचा सक्रिय सहभाग होता.

या संघटनांच्या सदस्यांमध्ये वकील, डॉक्टर, प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि नोकरदार महिलांचा समावेश होता. महिलांची वाढती ताकद आणि दृश्यमानता यामुळे राजकीय पक्षांनी महिलांचे पंख अधिक बळकट केले आहेत. स्त्री संघर्ष (हिंदी), मानुषी (हिंदी आणि इंग्रजी), सचेतना, सबला आणि मित्रेयी (बंगाली), आणि अपनी आझादी के लिए (हिंदी) अशी असंख्य स्त्रीवादी प्रकाशने प्रकाशित झाली. यामागे जनसामान्यांसाठी स्त्रीवाद स्वीकारार्ह बनवणे ही कल्पना होती (पटेल १९८८:१२४). महिलांवरील हिंसाचाराच्या विशिष्ट घटनांबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी स्त्रीवाद्यांनी निषेध मोर्चे, धरणे संप आणि माध्यमप्रसिद्धी वापरली.

१०.४ समकालीन महिला चळवळ:

१९७० च्या दशकात प्रसारमाध्यमांचा पाठिंबा हा महिला चळवळीचा एक महत्वाचा पैलू होता. स्त्रियांच्या चळवळींच्या बाजूने जनमतावर प्रभाव पाडण्यासाठी आणि स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांबद्दल व्यापक माहिती लोकांपर्यंत/ प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी, माध्यमांनी महत्वाची भूमिका बजावली. या काळात महिलांवरील हिंसाचार हा महिला चळवळीचा कळीचा मुद्दा बनला. मथुरा बलात्कार (१९७२) प्रकरणाने देशभरातील महिला गटांना एकत्र आणले. त्या अनुषंगाने कायदेशीर सुधारणा शोधण्यासाठी महिला चळवळीही सुरू झाल्या. १९८० च्या दशकातील महिला चळवळी धार्मिक आणि सांस्कृतिक अस्मितेच्या मुद्द्यांवर विभागल्या गेल्या होत्या.

१९९० आणि २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, घरगुती/कौटुंबिक हिंसाचार, महिला आरक्षण विधेयक आणि महिलांसाठी पुनरुत्पादक आणि लैंगिक अधिकारांसह इतर मुद्दे महत्वाचे बनले आहेत. चळवळीत, स्त्रियांनी सर्वात आक्रमक भूमिका बजावली आणि एक 'स्त्री चेतना' विकसित झाल्यामुळे, त्यांनी पत्नीस मारहाण यासारखे स्त्रियांना प्रभावित करणारे मुद्दे मांडण्यास सुरुवात केली.

याशिवाय, १९९० च्या दशकात संविधानातील ७३ व्या आणि ७४ व्या दुरुस्त्या लागू करण्यात आल्या, ज्याने स्थानिक समुदायांना राजकीय सत्ता हस्तांतरित करण्याचा प्रयत्न केला. या कायद्यांद्वारे, महिलांना इतिहासात प्रथमच स्थानिक समुदायांमध्ये राजकीय सत्ता मिळाली. निवडणुकीच्या राजकारणात महिलांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळाले, तरी परिस्थिती कठीण होऊ शकते. जात, वर्ग आणि लिंग अस्मिता यांच्या छेदनबिंदूमुळे, महिलांनी निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींना महिला चळवळीला कसे जबाबदार धरायचे हा प्रश्न उरतोच.

नाजूक युतींचे राजकीय वास्तव आणि इतर मागासवर्गीय/ओबीसी/दलितानांच्या ठामपणाच्या वाढीमुळे परिस्थिती आणखी गुंतागुंतीची झाली आहे.

१९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात महिलांवरील हिंसाचार, विशेषतः हुंडाबळी मृत्यूच्या निषेधार्थ महिला गटांची वाढती संख्या दिसून आली. समस्यांबद्दल जागरुकता निर्माण करण्याव्यतिरिक्त, यापैकी काही स्वायत्त संस्थांनी महिलांना पर्यायी आधार संरचना देऊ केल्या. यापैकी अनेक महिला संघटनांनी कायदेशीर सहाय्य, समुपदेशन आणि अल्प-मुक्कामाची घरे असे पर्याय उपलब्ध केले.

१०.४.१ समकालीन महिला चळवळीच्या मोहिमांमधील खुणा-

बलात्कार-

१९७८ मध्ये हैदराबादमध्ये तीन पोलिस कर्मचाऱ्यांनी रमीझा बी या गरीब मुस्लिम महिलेवर केलेला सामूहिक बलात्कार हा उघडकीस आलेल्या पहिल्या प्रकरणांपैकी एक होता. या घटनेने महिला संघटना आणि लोकांमध्ये खळबळ उडाली. १९७०-८० मध्ये मथुरा बलात्कार प्रकरणातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालाविरोधात व्यापक मोहीम राबवली गेली ज्याने महाराष्ट्रात महिलांचे प्रश्न सार्वजनिक अजेंड्यावर आणले. महाराष्ट्रातील चंद्रपूर येथील मथुरा या अल्पवयीन आदिवासी मुलीवर दोन पोलिस कर्मचाऱ्यांनी बलात्कार केला होता ज्यांना भारताच्या उच्च न्यायालयाने दोषी ठरवले होते. मात्र, उच्च न्यायालयाचा निकाल उलटून सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांची निर्दोष मुक्तता केली, त्यामुळे या निकालाला विरोध झाला. पुणे, दिल्ली, हैदराबाद, बंगळूरु, अलाहाबाद आणि नागपूर येथे निदर्शने झाली. देशभरातील महिला कार्यकर्त्यांनी यावर भर दिला की बलात्कार हा महिलांच्या शरीरावरील अधिकारांचे उल्लंघन आहे आणि हा महिलांवरील सर्वात वाईट प्रकारचा हिंसाचार आहे. त्यानंतर झालेल्या निषेधाच्या परिणामी, बलात्कार कायद्यातविशेषतः 'संमती'ची पुनर्व्याख्या यामध्येबदल करण्याची मागणी करण्यात आली. १९८३ मध्ये पारित झालेल्या फौजदारी कायदा दुरुस्ती कायद्याने ही मागणी केवळ कोठडीतील बलात्काराच्या बाबतीत अंशतः मान्य केली. मात्र, ऍड.फर्लेव्हिया ऑर्गेनसबलात्काराविरुद्धच्या मोहिमेतील अग्रगण्य कार्यकर्त्या यांनीसांगितले की, बलात्काराचीच पुन्हा व्याख्या करणे आवश्यक आहे. 'लैंगिक अत्याचार' हा शब्द बलात्कार, बलात्काराचा प्रयत्न आणि स्त्रीच्या विनयभंगाच्या श्रेणी बदलण्यासाठी वापरला जाणे आवश्यक आहे.

स्त्रीवाद्यांच्या मते बलात्कार हा हिंसाचार आहे, प्रणय/लैंगिक नाही; बलात्कार हा त्याच्या लैंगिक स्वभावामुळे हिंसेचा अनोखा प्रकार आहे. युद्धामध्ये बलात्कार हे दहशतवादी शस्त्र म्हणून वापरले जाते तेव्हा तो केवळ शरीरावरच नव्हे तर वैयक्तिक ओळख आणि सांस्कृतिक अखंडतेवर हल्ला असतो. युद्ध आणि संघर्षाच्या काळात बलात्कार मोठ्या प्रमाणावर होतात आणि अनेकदा सार्वजनिक ठिकाणी कुटुंब आणि इतरांसमोर होतात. बलात्कार ही दहशतवादी युक्ती म्हणून महिलांवर आणि सामाजिक व्यवस्थेवरही हल्ला आहे. हे पीडित आणि गैर-पीडितांसाठी सामाजिक व्यवस्थेच्या विनाशाशी जोडलेले आहे. बलात्कारामुळे पीडित महिलांमध्येही लज्जास्पद भावना निर्माण होते. सर्वाना ज्ञात असणे

आणि उघडपणे बलात्कार झाल्याची भावना लाज निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

आधुनिक भारतातील चळवळींची
लैंगिकदृष्ट्या चर्चा, समकालीन महिला
चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि
समकालीन ट्रेंड्स/ कल

हुंडा-

स्त्रियांच्या चळवळीने उचललेल्या हुंड्याच्या समस्येने भारतातील स्त्री चळवळीची दृश्यमानता वाढविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. हुंडा म्हणजे वधूचे कुटुंब वराच्या कुटुंबाला जे पैसे आणि इतर वस्तू देतात, जसे की दागिने, कार, फर्निचर, घर इ. महिलांच्या पुरोगामी संघटनेने १९७५ मध्ये हैदराबादमध्ये हुंड्याविरुद्ध औपचारिक निषेध आयोजित केला. १९७५ मधील आणीबाणीमुळे, निषेध पूर्ण मोहीम बनू शकले नाहीत. १९७७ मध्ये आणीबाणी उठवल्यानंतर दिल्लीत हुंड्याविरोधात नवी चळवळ सुरू झाली. या चळवळीने वधू जाळणे आणि आत्महत्येस प्रवृत्त करणे यासह हुंड्यासाठी महिलांवर होणाऱ्या हिंसाचाराकडे लक्ष वेधले. हुंडाबळी आणि संबंधित मुद्द्यांवर सातत्याने आंदोलने करण्याचे ठिकाण दिल्ली राहिले आहे. याचे कारण कदाचित दिल्लीत हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यू आणि छळाच्या घटनांची संख्या जास्त आहे. भारतातील अनेक राज्यांमध्ये हुंड्याची मागणी आणि हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूंविरोधात आंदोलने आणि निदर्शने झाली आहेत. अनेक विद्वान आणि समालोचकांनी हुंड्याच्या मागणीत होणारी वाढ आणि भारतातील अधिक ग्राहकाभिमुख समाज, विशेषतः मध्यमवर्ग यांच्यातील परस्परसंबंधावर भर दिला आहे.

महिला दक्षता समिती ही दिल्लीतील पहिली स्त्रीवादी संघटना होती ज्यानी हुंडाबळी आणि हुंड्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूच्या मुद्द्यावर भूमिका घेतली. जून १९७९ मध्ये स्त्री संघर्ष या आणखी एका महिला संघटनेने तरविंदर कौरच्या मृत्यूच्या विरोधात निदर्शने आयोजित करून हुंडाबळी आणि हुंड्याशी संबंधित गुन्ह्यांकडे लोकांचे लक्ष वेधून घेतले, ज्यानी तिच्या हत्येसाठी सासरच्या मंडळींना जबाबदार धरून मरणासन्न विधान केले होते. तिचे आई-वडील हुंड्याच्या वाढत्या मागण्या पूर्ण करू शकले नाहीत. नारी रक्षा समिती (महिला बचाव समिती) च्या नेतृत्वाखालील मोठ्या निदर्शनासह हुंडाबळी विरोधात अनेक निदर्शनांमध्ये या प्रदर्शनाला व्यापक, प्रसिद्धी मिळाली आणि त्याचा परिणाम झाला. या प्रात्यक्षिकांमुळे हुंडा आणि हुंड्याशी संबंधित गुन्ह्यांवर सार्वजनिक वादविवाद सुरू झाले.

हुंडा आणि संबंधित गुन्ह्यांवर बंदी घालणारा कायदा १९८० मध्ये मंजूर करण्यात आला. घरातील खाजगी भागात होणारे अत्याचार लोकांसमोर आले. विविध महिला संघटनांनी सांगितले की हुंडा ही एक वेगळी घटना नसून ती समाजातील स्त्रियांच्या कनिष्ठ दर्जाशी आणि स्थानाशी जोडलेली आहे. हुंडाविरोधी कायदा (१९६१) असूनही, हुंड्यामुळे महिलांच्या मृत्यूच्या घटना जास्त होत्या. परिणामी, हुंडा बंदी (सुधारणा) कायदा १९८४ मध्ये लागू झाला.

महिला आणि आरोग्य –

भारतातील महिलांच्या आरोग्याचा प्रश्न पुनरुत्पादनाच्या संदर्भात अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेता येऊ शकतो. भारतातील महिलांना अनेक गंभीर आरोग्यविषयक समस्यांचा सामना करावा लागत असताना, प्रजनन आरोग्य, महिलांवरील हिंसाचार, पोषण स्थिती, मुलगी आणि मुलगा यांना असमान वागणूक आणि लैंगिक निवडक गर्भपात यांचा भारतीय

महिलांच्या आरोग्य स्थितीवर नकारात्मक परिणाम होतो. मुंबई/बॉम्बे शहरातील स्त्रीवादी चळवळींसाठी, स्त्रियांचे आरोग्य प्रामुख्याने लैंगिकता, पुनरुत्पादन आणि यावरील सामाजिक आणि कायदेशीर नियंत्रणाशी संबंधित आहे.

कुटुंब नियोजन कार्यक्रम -

भारतीय स्त्रीवाद्यांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की, पाश्चिमात्य देशांप्रमाणेच, भारतातील राज्य जन्मदर कमी करण्यासाठी बळाचा आणि जबरदस्तीचा वापर करतात. पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये कुटुंब नियोजनाला राष्ट्रीय कार्यक्रम म्हणून स्वीकारणारा भारत हा जगातील पहिला देश होता.

एमपीटी/वैद्यकीय गर्भपात कायदा-

कायदेशीर गर्भपातांना परवानगी देण्यासाठी १९७१ मध्ये पारित झालेल्या मेडिकल टर्मिनेशन ऑफ प्रेग्नन्सी ऍक्ट/वैद्यकीय गर्भपात (एमटीपी कायदा) वर लक्ष केंद्रित करून कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाकडे अधिक स्पष्टपणे पाहिले जाऊ शकते. १९७१ पूर्वी, १८६० च्या भारतीय दंड संहितेच्या, कलम ३१२ अन्वयेगर्भपाताला गुन्हा ठरवण्यात आले होते, परंतु स्त्रीचे जीवन वाचवण्यासाठी काही प्रकरणांमध्ये गर्भपाताची प्रक्रिया आवश्यक होती अशा प्रकरणांशिवाय होणाऱ्या गर्भपाताला गुन्हा ठरविण्यात आले.

भारत सरकारने नियुक्त केलेल्या शाह समितीने गर्भपाताच्या सामाजिक-सांस्कृतिक, कायदेशीर आणि वैद्यकीय पैलूंचा व्यापक आढावा घेतला आणि १९६६ मध्ये महिलांच्या आरोग्याचे आणि जीवनाचे रक्षण करण्यासाठी गर्भपात कायदेशीर करण्याची शिफारस केली गेली. लोकसंख्या नियंत्रित करण्याचा एक मार्ग म्हणूनही याकडे पाहिले जात होते.

स्त्रीवाद्यांची मुख्य चिंता ही आहे की बहुतेक गर्भनिरोधक पद्धती स्त्रियांना उद्धेशून असतात, ज्या पुरुषांना गर्भनिरोधकांच्या कोणत्याही जबाबदारीपासून मुक्त करतात.

मुंबईमध्ये लिंग निर्धारण वादविवाद आणि सक्रियता:

गर्भात काही समस्या/असामान्यता आहे का? हे शोधण्यासाठी एम्नीओसेन्टेसिस चाचणीची रचना करण्यात आली होती. या चाचणीत अर्भकाचे लिंग देखील दिसून येत होते. या चाचण्या मुख्यतः लिंग निर्धारणामुळे खूप लोकप्रिय झाल्या होत्या ज्यामुळे स्त्री गर्भाच्या लिंगाची माहिती कळताच गर्भपात केले जाऊ लागले. १९८४ मध्ये एम्नीओसेन्टेसिस चाचण्यांच्या गैरवापराच्या विरोधात मोहीम राबवण्यासाठी मुंबईमध्ये लिंग निर्धारण, लिंग-पूर्व-निवड विरुद्ध मंच स्थापन करण्यात आला. महिला गट आणि आरोग्य कार्यकर्त्यांनी देशाच्या विविध भागात निदर्शने सुरू केली. या मोहिमेची दोन उद्दिष्टे होती लिंग निर्धारणावर बंदी घालणारा कायदा पास करणे आणि या विषयावर वादविवाद निर्माण करणे. एप्रिल १९८६ मध्ये शहरातील एका रुग्णालयाबाहेर चाचणी आणि त्यावर बंदी घालण्याची गरज दर्शविणाऱ्या भित्तिचित्रांसह/ पोस्टर्ससह निदर्शने करण्यात आली. १९८८ मध्ये या तंत्रावर बंदी घालणारा कायदा करण्यात आला आणि अशा कायद्याचा अवलंब करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले.

गर्भधारणापूर्व आणि जन्मपूर्व निदान तंत्र (नियमन) कायदा (पीसीपीएनडीटी) १९९४-

आधुनिक भारतातील चळवळींची
लैंगिकदृष्ट्या चर्चा, समकालीन महिला
चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि
समकालीन ट्रेंड्स/ कल

भारतीय समाजाला पुरुष प्राधान्याची परंपरा आहे. उच्च राहणीमानाचा खर्च आणि मुलाच्या जन्माच्या इच्छेमुळे लिंग-निवडक गर्भपात वाढला. व्यवहारात, एमटीपीकायद्याचा अनेकदा अशा कुटुंबांद्वारे गैरवापर केला जाऊ लागला जे मुलाचे लिंग निश्चित करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यानंतर स्त्री भ्रूणांचा गर्भपात करण्यासाठी त्यातील तरतुदींचा आग्रह करत असत. परिणामी, मुलगा होण्याच्या पसंतीला एक नवीन चालना मिळाली आणि हळूहळू लिंग गुणोत्तर कमी झाले.

या प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी गर्भधारणापूर्व आणि जन्मपूर्व निदान तंत्र (नियमन) कायदा (पीसीपीएनडीटी) /प्री-कन्सेप्शन आणि प्री-नॅटल डायग्नोस्टिक टेक्निक्स (नियमन आणि गैरवापर प्रतिबंध) कायदा १९९४ मध्ये संमत करण्यात आला. गर्भातील असामान्यता/विकृती आणि अनुवांशिक दोष शोधण्यासाठी या चाचण्या महत्वाच्या असल्याने, त्यांच्यावर बंदी घालता येत नव्हती, त्या फक्त नियंत्रित केल्या जाऊ शकत होत्या. आता या चाचण्या केवळ अत्यंत कठोर परिस्थितीतच केल्या जाऊ शकतात आणि त्या न जन्मलेल्या गर्भाचे लिंग ओळखण्यासाठी किंवा उघड करण्यासाठी वापरल्या जाऊ शकत नाहीत.

पीसीपीएनडीटीकायदा, अनुवांशिक समुपदेशन केंद्रे, अनुवांशिक प्रयोगशाळा, अनुवांशिक दवाखाने आणि प्रसूतीपूर्व निदान प्रक्रियेचे नियमन करतो. पीसीपीएनडीटी कायदानुसार, अनुवांशिक केंद्र चालवणाऱ्या कोणत्याही वैद्यकीय व्यावसायिकाला परवाना असणे आवश्यक आहे. कायदानुसार, जन्मपूर्व निदानाचा उपयोग केवळ विशिष्ट अनुवांशिक विकृती आणि विकार ओळखण्यासाठी केला जाऊ शकतो. हा कायदा गर्भाचे लिंग निश्चित करण्यासाठी या तंत्रांचा वापर करण्यास मनाई करतो. या व्यतिरिक्त, गर्भधारणापूर्व आणि जन्मपूर्व लिंग निर्धारण किंवा गर्भाच्या लिंग निवडीशी संबंधित कोणत्याही प्रकारच्या जाहिरातीवर कायदा प्रतिबंध करतो.

कौटुंबिक हिंसाचार-

कौटुंबिक/घरगुती हिंसाचार हे घरातील असमानतेचे प्रकटीकरण आहे. त्यामुळे, घरगुती हिंसाचाराला गुन्हेगार ठरवणाऱ्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीसाठी वकिली करणे पुरेसे नाही. एक सक्षम वातावरण निर्माण करण्याची गरज आहे ज्यामध्ये एक स्त्री तिचे हक्क सांगू शकेल आणि कायदेशीर मार्ग शोधू शकेल. म्हणूनच, घरातील असमानतेकडे लक्ष देणे आणि महिलांना कायदेशीर कारवाई करण्यास सक्षम करण्यासाठी अशा असमानतेचा प्रतिकार करणारे अधिकार ओळखणे आवश्यक आहे. महिलांच्या संरक्षणासाठी कायदे आणण्यात महिला चळवळीने महत्वाची भूमिका बजावली. डिसेंबर १९९९ मध्ये, लॉयर्स कलेक्टिव्ह वुमेन्स राइट्स इनिशिएटिव्ह (एलसीडब्ल्यूआरआय) ने घरगुती हिंसाचारावरील नवीन कायद्यासाठी मोहीम सुरू केली. देशभरातील महिला गटांचा सल्ला घेण्यात आला आणि असा युक्तिवाद करण्यात आला की घरगुती हिंसाचारासाठी नागरी कायदा आवश्यक आहे. याच्या आधारे भारत सरकारने 'द प्रोटेक्शन ऑफ वुमन फ्रॉम डोमेस्टिक व्हायोलन्स ऍक्ट/कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५' पारित केला.

तुमची प्रगती तपासा

२. समकालीन महिला चळवळींनी कोणत्या प्रमुख मोहिमा हाती घेतल्या आहेत?

१०.६ जागतिक स्त्रीवाद:

नावाप्रमाणेच, जागतिक स्त्रीवाद वसाहतवादी आणि राष्ट्रवादी धोरणे आणि पद्धतींचे जाचक प्रभाव आणि मोठे सरकार आणि मोठे व्यवसाय जगाला तथाकथित प्रथम जग/फर्स्ट वर्ल्ड (आहे रे चे क्षेत्र) आणि तृतीय/तिसरे जग/ थर्ड वर्ल्ड (नाही रे चे क्षेत्र) मध्ये कसे विभाजित करतात तपासतो. बहुसांस्कृतिक स्त्रीवादी मान्य करतात की स्त्रीवादाची व्याख्या महिलांवरील सर्व अत्याचारांचा समावेश करण्यासाठीमग ते वंश, वर्ग किंवा वसाहतवादाचे परिणाम असले तरी, तीव्रपणे करणे आवश्यक आहे. जागतिक स्त्रीवाद्यांचा असा युक्तिवाद आहे की जगाच्या एका भागात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार अनेकदा दुसऱ्या भागात जे घडते त्यावर परिणाम करू शकतात. आणि कोणतीही स्त्रीजोपर्यंत तिच्यावरील अत्याचाराची परिस्थिती सर्वत्र नाहीशी होत नाही तोपर्यंत मुक्त होऊ शकत नाही. गैरसमज दूर करण्याच्या आणि तिसऱ्या जगातील महिला आणि पहिल्या जगातील महिला यांच्यातील युती निर्माण करण्याच्या उद्देशाने, जागतिक स्त्रीवादी विचारांची व्याप्ती वाढवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

अनेक तिसऱ्या जगातील स्त्रिया यावर जोर देतात की त्यांना लैंगिक समस्यांपेक्षा राजकीय आणि आर्थिक समस्यांबद्दल अधिक काळजी आहे आणि पहिल्या जगातील महिलांना फक्त लैंगिक समस्यांमध्ये रस आहे किंवा त्या दावा करतात की लिंग भेदभाव हा अत्याचाराचा सर्वात वाईट प्रकार आहे. शिवाय, त्या सांगतात की त्यांच्या अनुभवानुसार, महिला म्हणून त्यांचा अत्याचार तिसऱ्या जगातील नागरिकांइतका त्यांच्या दडपशाही इतका वाईट नाही. परिणामी, अनेक तृतीय जगातील महिला स्त्रीवादी हे लेबल नाकारतात. त्याऐवजी, त्यांनी एलिस वॉकरची स्त्रीवादी संज्ञा स्वीकारली. वॉकरने 'स्त्रीवादी'ची व्याख्या "कृष्ण स्त्रीवादी किंवा रंगांची स्त्री/ब्लॅक फेमिनिस्ट किंवा वुमन ऑफ कलर"जी "संपूर्ण लोक, पुरुष आणि स्त्री यांच्या अस्तित्वासाठी आणि संपूर्णतेसाठी वचनबद्ध आहे."अशी केली आहे."

तिसऱ्या जगातील स्त्रियांच्या स्त्रीवादाच्या समालोचनाच्या प्रतिक्रियेत, काही प्रथम जगातील स्त्रीवादी असा आक्षेप घेतात की लिंगभेद कमी करून 'स्त्रीवादी' स्त्रियांचे अपमान करतात. असे असूनही, प्रथम जगातील बहुसंख्य स्त्रीवादी स्त्रीवादाबद्दल तिसऱ्या जगातील महिला आरक्षणास अत्यंत ग्रहणक्षम/ समजून घेणाऱ्या आहेत. स्त्रीवाद्यांनी "स्त्रीवाद" पुन्हा परिभाषित करण्याची वेळ आली आहे. पहिल्या जगातील स्त्रीवादी तिसऱ्या जगातील महिलांच्या समस्यांकडे भूतकाळातील दुर्लक्षाची भरपाई करण्यास इतके उत्सुक आहेत की ते की असे म्हणतात फक्त तिसऱ्या जगातील महिलांचे प्रश्न महत्त्वाचे आहेत आणि असा त्यांचा आग्रह आहे. त्यांच्या मते, पहिल्या जगातील महिलांनी फक्त त्यांचे आशीर्वाद मोजले पाहिजेत आणि तिसऱ्या जगातील महिला आणि पुरुषांच्या अत्याचारात योगदान दिल्याबद्दल तिसऱ्या जगातील स्त्रियांकडून क्षमा मागितली पाहिजे. पहिल्या जगातील पुरुषांव्यतिरिक्त, प्रथम जगातील महिला देखील तिसऱ्या जगातील लोकांचे शोषण करण्यासाठी दोषी आहेत.

पहिल्या जगातील स्त्रीवाद्यांसाठी, तिसऱ्या जगातील लोकांची दडपशाही मान्य करण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या चिंतेची वैधता नाकारणे आवश्यक नाही. त्यांच्या मते, जागतिक स्त्रीवाद म्हणजे पहिल्या जगातील महिलांना तिसऱ्या जगातील महिलांच्या समस्यांपेक्षा प्राधान्य देणे नाही. त्याऐवजी, जागतिक स्त्रीवाद म्हणजे शार्लोट बंचने जागतिक स्त्रीवादाची दोन दीर्घकालीन उद्दिष्टे म्हणून ओळखलेली ती साध्य करण्याच्या उद्देशाने, त्यांच्या समानता आणि फरकांवर प्रामाणिकपणे चर्चा करण्याच्या प्रयत्नात जगभरातून स्त्रिया एकत्र येतात.

1. महिलांना निवडीचे स्वातंत्र्य आणि घराच्या आत आणि बाहेर आपले स्वतःचे जीवन नियंत्रित करण्याची शक्ती असणे, प्रत्येक स्त्रीला सन्मान आणि स्वायत्ततेची भावना सुनिश्चित करण्यासाठी आपल्या जीवनावर आणि आपल्या शरीरावर नियंत्रण असणे आवश्यक आहे.
2. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक न्याय्य, सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था निर्माण करून सर्व प्रकारची असमानता आणि दडपशाही दूर करणे. याचा अर्थ राष्ट्रीय मुक्ती संग्रामात, राष्ट्रीय विकासाच्या योजनांमध्ये आणि बदलाच्या स्थानिक आणि जागतिक संघर्षांमध्ये महिलांचा सहभाग असणे.

जागतिक स्त्रीवाद्यांसाठी, वैयक्तिक आणि राजकीय सर्व एक आहेत. एखाद्याच्या घराच्या गोपनीयतेमध्ये काय चालले आहे, याचा परिणाम मोठ्या सामाजिक व्यवस्थेत स्त्री-पुरुषांच्या संबंधांवर होतो. लैंगिक आणि पुनरुत्पादक स्वातंत्र्य हे स्त्रियांसाठी आर्थिक आणि राजकीय न्यायापेक्षा कमी किंवा जास्त महत्त्वाचे नसावे.

प्रत्येक स्त्रीला तिच्या स्वतःच्या जीवनात होणाऱ्या विविध प्रकारच्या अत्याचारांमधील संबंध स्पष्ट करण्यासोबतच, जागतिक स्त्रीवादी जगाच्या सर्व भागांमध्ये स्त्रियांना सहन कराव्या लागत असलेल्या अत्याचारांमधील संबंधांवर जोर देतात. जागतिक स्त्रीवाद्यांसाठी, स्थानिक जागतिक आहे आणि जागतिक स्थानिक आहे. युनायटेड स्टेट्स/अमेरिकेमध्ये एक स्वतंत्र स्त्री जे करते त्याचा परिणाम जगभरातील स्त्रियांच्या जीवनावर होतो; आणि, सापेक्षपणे, जगभरातील स्त्रिया जे करतात त्याचा युनायटेड स्टेट्समधील स्त्रीच्या जीवनावर परिणाम होतो.

जागतिक स्त्रीवादी ठामपणे विश्वास ठेवतात की स्त्रिया एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत, परंतु त्यांना काय बंधन आहे हे समजून घेण्यासाठी त्याचेतावणी देतात; महिलांनी प्रथम समजून घेतले पाहिजे की त्या कशामुळे वेगळे झाल्या आहेत. स्त्रिया त्यांच्याशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करू शकत नाहीत जोपर्यंत त्या समानतेने एकत्र काम करण्यापूर्वी त्यांच्यातील मतभेदांची खोली ओळखत नाहीत. ऑड्रे लॉर्डच्या (AudreLorde) म्हणण्यानुसार, जेव्हा एक स्त्रीवादी जगभरातील स्त्रियांनी भरलेल्या खोलीत फिरते, तेव्हा तिला कदाचित या सर्वांमधील मतभेदांचा सामना करावासा वाटत नाही. स्त्रियांच्या 'अनेकतेवर' लक्ष केंद्रित करणे 'बहिणपणा/सिस्टरहूड' बदलच्या तिच्या कल्पनेसाठी खूप धोक्याचे आहे, म्हणून ती महिलांच्या 'एकतेवर' लक्ष केंद्रित करते. लॉर्ड यांनी जोर दिला की या प्रकारचे वर्तन हेच स्पष्ट करते की एक चांगले जग निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेली युती तयार करण्यात स्त्रीवाद्यांची असमर्थता स्पष्ट होते.

केवळ एखाद्या स्त्रीवादीला तिच्यापेक्षा खूप वेगळ्या स्त्रियांसोबत काम करायचे आहे म्हणून- उदाहरणार्थ, शरीर, मन आणि आत्म्याला तिच्यापेक्षा कितीतरी जास्त हानीकारक अत्याचार सहन करावे लागले असतील- याचा अर्थ असा नाही की तिने ती कोण आहे हे नाकारले पाहिजे. किंवा याचा अर्थ असा नाही की तिने इतरांना त्रास देण्याच्या भीतीने तिचा सल्ला पाळावा. याउलट, स्वतःला इतरांसमोर प्रकट करण्यास नकार देणे म्हणजे इतर एखाद्याशी जुळवून घेण्यास सक्षम नाहीत असे मानणे होय.

महिलांचे प्रश्न विरुद्ध राजकीय समस्या:

जागतिक स्त्रीवादींनी संबोधित केलेल्या फरकांपैकी, काही स्त्रिया लैंगिक आणि पुनरुत्पादक समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात, तर काही आर्थिक आणि राजकीय समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५-१९८५ हे महिला दशक म्हणून घोषित केले, त्यांच्या सर्व सदस्यांना आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय आणि न्यायिक क्षेत्रात महिलांना पुरुषांप्रमाणेच संधी उपलब्ध करून देण्याचे निर्देश दिले. महिला दशका दरम्यान तीन आंतरराष्ट्रीय परिषदा आयोजित करण्यात आल्या होत्या: मेक्सिको शहरामध्ये सुरुवातीची परिषद (१९७५); कोपनहेगनमधील मध्यबिंदू परिषद (१९८०); आणि नैरोबी, केनिया (१९८५) येथे अंतिम बारा दिवसांची परिषद आयोजित करण्यात आली. अंतिम बैठकीला १४० देशांतील २००० हून अधिक प्रतिनिधी उपस्थित होते. अंदाजे १३,००० प्रतिनिधी देखील मंच ८५ मध्ये उपस्थित होते, जे १५७ गैर-सरकारी संस्थांचे एक सैल संघ आहेत. या प्रत्येक परिषदेची वाट पाहत असूनही, अनेक जागतिक स्त्रीवादी संयुक्त राष्ट्रां/युनायटेड नेशन्ससारख्या "पितृसत्ताक" संस्थेने प्रायोजित केलेल्या महिला परिषदेबद्दल चिंतित होते.

जागतिक स्त्रीवाद्यांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदांवर आक्षेप घेतलेल्या पहिल्या जागतिक महिलांना त्यांच्या पदांवर पुनर्विचार करण्याचे आवाहन केले. बिग ब्रदरने या सभांमध्ये स्त्रियांची स्थिती मजबूत करण्याऐवजी कमकुवत झालेल्या राजकीय कारणांना समर्थन देण्यासाठी खरोखरच काही महिलांचा वापर केला हे मान्य करूनही, तथाकथित राजकीय समस्या आणि तथाकथित महिलांच्या समस्यांना विरोध करणे आवश्यक नाही अशी स्त्रीवाद्यांची खात्री आहे. त्यांना खात्री आहे की स्त्रीवाद्यांनी नेहमीच स्त्रियांच्या समस्यांना राजकीय मुद्द्यांवर विशेषाधिकार दिले पाहिजे असा विचार करणे चूक आहे; काहीवेळा लैंगिक आणि पुनरुत्पादक समस्या, सध्याच्या अनेक तृतीय जगातील महिला मानतात, आर्थिक आणि राजकीय समस्यांकडे दुर्लक्ष करणे आवश्यक आहे.

तिसऱ्या जगातील महिलांचे प्राधान्यक्रम समजावून सांगण्यास मदत करतात की त्यांच्यापैकी काहीज्या वास्तविक अत्याचाराबद्दल पूर्णपणे अनभिज्ञ आहेत अशाप्रथम जगातील महिलांना गर्विष्ठ म्हणून का पाहतात इजिप्शियन लेखिका नवाल अल सादवी यांनी विशेषतः पहिल्या जगातील महिलांच्या समजण्याच्या शक्तींवर टीका केली होती. तिने नमूद केले: "पाश्चात्य स्त्रिया सहसा सुदानसारख्या देशांमध्ये जातात आणि फक्त विल्टोरिडेक्टॉमी(योनीलिंग काढून टाकणे/लिंग भेदभाव नाहीसा करणे) पाहतात"; परंतु बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची भूमिका आणि त्यांच्या शोषित मजुरांची कधीच दखल घेतली जात नाही." दुसऱ्या शब्दात, पहिल्या जगातील स्त्रिया वारंवार तिसऱ्या जगातील स्त्रियांचे (आणि

पुरुषांचे) आर्थिक आणि राजकीय अत्याचार करणाऱ्या आहेत याची प्रशंसा करण्यात अपयशी ठरतात.

आधुनिक भारतातील चळवळींची
लैंगिकदृष्ट्या चर्चा, समकालीन महिला
चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि
समकालीन ट्रेंड्स/ कल

जागतिक स्त्रीवादी यावर भर देतात की तथाकथित राजकीय समस्या आणि तथाकथित महिला समस्यांमधला फरक खोटा आहे. ते म्हणतात, या दोन प्रकारच्या समस्यांमध्ये कोणतीही सीमा नाही. त्याउलट, ते एकमेकांची सह-रचना करतात.

तुमची प्रगती तपासा

३. जागतिक स्त्रीवादाद्वारे तुम्हाला काय समजते?

१०.६ समकालीन ट्रेंड्स/कल

पर्यावरणीय- स्त्रीवाद – महिला आणि पर्यावरण

१९७० च्या दशकात, साहित्याच्या महत्त्वपूर्ण भागाने स्त्रियांच्या वर्चस्वाला निसर्गाच्या वर्चस्वाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला; हा दुवा सध्या स्त्रीवादी वादविवाद आणि विकास वर्तुळात एक प्रमुख केंद्र आहे. याला इको-फेमिनिझम/पर्यावरणीय स्त्रीवाद म्हणतात. १९९२ मध्ये 'पर्यावरण आणि विकास' या विषयावरील संयुक्त राष्ट्र परिषदेदरम्यान, एक समिती/पॅनेल पर्यावरणीय स्त्रीवादाला समर्पित करण्यात आले होते.

स्त्रिया आणि निसर्गाच्या वर्तनामधील उल्लेखनीय समानतेमुळे, स्त्रिया आणि निसर्गाचे वर्चस्व यांच्यातील वैचारिक दुवे तपासण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले. स्त्रियांचे वर्चस्व आणि निसर्गाचे वर्चस्व यांच्यातील समानता उघड करण्याच्या प्रयत्नांमुळे स्त्रीवादी आणि पर्यावरणीय चळवळींची निर्मिती झाली. दोघांनाही प्रामुख्याने त्यांच्या इतरांसाठी उपयुक्ततेसाठी, म्हणजे पुरुषांसाठी स्त्री आणि मानवांसाठी निसर्ग म्हणून मानले गेले आहे. एकीकडे लिंगभाव आणि दुसरीकडे मानव आणि प्राणी यांच्यातील वैशिष्ट्ये यांच्यातील तीव्र वेगळेपणा लादण्याचा प्रयत्न झाला आहे. या समानतेच्या आधारे, स्त्रियांचे वर्चस्व आणि निसर्गाचे वर्चस्व यांच्यातील संबंध शोधण्याच्या प्रयत्नांमुळे पर्यावरण-स्त्रीवादांमध्ये विशेषतः पश्चिम आणि तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये भिन्न धारणा निर्माण झाल्या.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा दृष्टिकोन:

एक सिद्धांत म्हणून, पर्यावरणीय स्त्रीवाद तुलनेने नवीन आहे आणि अजूनही त्याचा आवाज/दिशा शोधत आहे. म्हणूनच, पर्यावरणीय स्त्रीवादाची कोणतीही एकच व्याख्या नाही. पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा शब्द १९७४ मध्ये फ्रेंच स्त्रीवादी फ्रॅंकोइस दी इओबोन (Francoise D Eaubonne) यांनी तयार केला होता. पुरुषीवर्चस्वानेस्त्री आणि निसर्गावर जी हिंसा केली होती त्याचे तिला वर्णन करायचे होते. पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा सिद्धांत आहे ज्याचा उद्देश सर्व प्रकारच्या दडपशाहीचा अंत करणे आहे. हा एकीकडे वंश, लिंग आणि वर्ग यांच्याद्वारे मानवी वर्चस्वाचे आणि दुसरीकडे पृथ्वीचे इतर वर्चस्व यांचे आंतर-संबंध दर्शवून आपले ध्येय साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो. पर्यावरणीय स्त्रीवादी चळवळ स्त्रिया आणि निसर्गाच्या अत्याचाराकडे एकमेकांशी जोडलेल्या म्हणून पाहते. परिणामी, ही आता लिंग,

वंश, वर्ग आणि निसर्गाच्या परस्पर-संबंधित अत्याचारांविरुद्ध लढणारी चळवळ म्हणून समजली जाते.

वर वर्णन केलेल्या पर्यावरण-स्त्रीवाद विचारांमधील समानतेच्या विरोधात, क्षेत्रातील साहित्य पर्यावरण-स्त्रीवादांमध्ये विविध दृष्टीकोन प्रदान करते. पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या संकल्पनेतील अंतर्निहित तणावाच्या आधारावर त्यांचे तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले आहे. ते त्याभोवती केंद्रित आहेत -

(i) महिला - निसर्ग संबंध,

(ii) संस्कृतीद्वारे निसर्गाच्या वर्चस्वाला विरोध करणारे; आणि

(iii) जे निसर्गात श्रेणीबद्ध नसलेल्या नेटवर्क/जाळ्यांवर आधारित आहेत.

स्त्री-निसर्ग संबंधावर आधारित दृष्टीकोन:

स्त्री-निसर्ग संबंध हे बहुतेक स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांच्या अधीनतेत योगदान देणारा एक महत्वाचा घटक म्हणून पाहिले आहे. त्यांच्या मते निसर्गाशी जोडलेल्या नात्याला आव्हान देऊन स्त्री मुक्त होऊ शकते. स्त्रीवादाच्या या मर्दानी लाटेचा उद्देश पुरुषांसारखे बनून समानता प्राप्त करणे आहे.

बहुतेक पाश्चिमात्य स्त्रीवाद्यांच्या युक्तिवादानुसार पर्यावरण-स्त्रीवादी स्त्री-निसर्ग प्रश्नाच्या या ठरावाच्या विरोधात, पुरुषांसारखे बनून वाद घालतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की निसर्गापासून वेगळे केल्याने स्त्रिया पूर्णपणे मानव बनणार नाहीत आणि स्त्रियांनी वर्चस्व, नियंत्रण आणि शोषणाच्या आधारावर अमानवीय मर्दानी परिभाषित नातेसंबंधात गढून जाणे प्रगतीशील नाही.

महिला-निसर्ग संबंधांचे जैविक वैशिष्ट्य:

निसर्गाशी स्त्रियांच्या संबंधाची पर्यावरणीय-स्त्रीवादी स्पष्टीकरणे भिन्न आहेत- काही जण ते जैविक सत्य मानतात, तर इतरांचे म्हणणे आहे की स्त्रियांना सार्वत्रिकपणे निसर्गाच्या जवळ मानले जाते, आणि जैविक फरक सामाजिक व्याख्यांचा आधार देतात ज्या स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा निसर्गाच्या जवळ ठेवतात; हा स्त्रियांच्या सार्वत्रिक अधीनतेचा आधार तयार करतात.

स्त्री-निसर्ग दुव्याच्या जैविकदृष्ट्या निर्धारवादी स्पष्टीकरणांना काही पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांनी विरोध केला कारण अशा व्याख्यांनी स्त्रियांना उप-मानव मानले आणि एक अनिवार्यता निर्माण केली ज्यामध्ये स्त्रिया एक अभेद्य श्रेणी तयार करतात.

महिला-निसर्ग संबंधांचे ऐतिहासिक वैशिष्ट्य:

स्त्री-निसर्ग संबंधांचे ऐतिहासिक वैशिष्ट्य दोघांच्या समान वर्चस्वाच्या विचारांवर आधारित आहे. परंतु वर्चस्वासाठी लेखाजोखा असलेल्या ऐतिहासिक प्रक्रिया पश्चिम आणि तिसऱ्या जगामध्ये भिन्न आहेत. विज्ञान क्रांतीचे श्रेय निसर्गाला संस्कृतीपासून वेगळे करणे, स्त्रियांना निसर्गाशी जोडणे आणि त्यांना प्रबळ बनवणे (मर्चंट १९८२) दिले जाते. याउलट, शिवाने

(१९८९) निसर्गाशी असलेल्या स्त्रियांच्या नातेसंबंधाच्या औपनिवेशिक स्पष्टीकरणावर जोर दिला, दुव्याचे वर्णन सामायिक समानतेपैकी एक म्हणून केले.

आधुनिक भारतातील चळवळींची
लैंगिकदृष्ट्या चर्चा, समकालीन महिला
चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि
समकालीन ट्रेंड्स/ कल

(i) स्त्री आणि निसर्ग दोन्ही स्त्री आहेत;

(ii) दोघेही जीवन निर्माण करतात आणि टिकवतात; आणि

(iii) दोघांनाही वसाहतीचा सामना करावा लागला आहे (राव, १९९१, १७)

निसर्गाच्या संस्कृतीच्या वर्चस्वाला विरोध:

पर्यावरणीय स्त्रीवादाचा आणखी एक दृष्टीकोन संस्कृतीच्या निसर्गाच्या वर्चस्वाला विरोध करण्यावर भर देतो. पर्यावरणीय स्त्रीवाद्यांचा हा गट मोठ्या प्रमाणावर तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये प्रतिनिधित्व करतो. त्यांचा असा विश्वास आहे की स्त्रियांचे निसर्गाशी असलेले आत्मीयतेचे रक्षण आणि संरक्षण करण्यास प्रवृत्त करते. पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांचा हा गट पाश्चात्य स्त्रीवादाचा विरोध करतो कारण ते तिसऱ्या जगातील महिलांना पीडित म्हणून चित्रित करतात आणि पर्यावरणाच्या न्हासाच्या स्त्रियांवरील नकारात्मक प्रभावावर जोर देतात. शिवाने प्रतिनिधित्व केलेले तिसरे जागतिक पर्यावरणवादी मानतात की स्त्रिया पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी एकत्रित होतील आणि म्हणूनच अन्यायानंतरची भूमिका घेऊन उभ्या टाकतील. ते महिला पर्यावरणमित्रत्वावर भर देतात. ते असेही गृहीत धरतात की स्त्रिया पर्यावरणाशी सकारात्मक संबंध ठेवतात, शिवाय गरिबीमुळे त्यांना ते करणे भाग पडते. त्या पर्यावरणाला पाठिंबा देण्यासाठी आणि संवर्धनामध्ये महिलांच्या सहभागासाठी हस्तक्षेपांचा पुरस्कार करतात कारण ते त्यांच्यासाठी फायदेशीर ठरेल.

पर्यावरणीय स्त्रीवादी असेही तर्क करतात की जीवन हे एक आंतर-संबंधीय जोडलेले जाळे आहे, पदानुक्रम नाही. या गटाच्या मते, मानवी जीवन हे मानवेतर जीवनापेक्षा अधिक मौल्यवान नाही. ते ही चिंता काही प्राणी हक्क सिद्धांतकारांच्या विकास प्रवचनात सामायिक करतात, तसेचचिपको महिलांच्या जैव-नैतिक प्रेरणांमध्ये त्याचे अंश आढळतात.

पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या समस्या आणि मर्यादा:

स्त्रिया आणि निसर्गाच्या प्रतिकात्मक बांधकामांना त्यांच्यावरील क्रियांच्या तानेशी जोडण्याचा प्रशंसनीय प्रयत्न पर्यावरण-स्त्रीवाद्यांनी केलेला आहे, तो अनेक समस्यांनी ग्रासलेला आहे, उदा., ते वांशिक, जीवनावश्यक, वर्ग वांशिकतेसाठी अंध, ऐतिहासिक आणि भौतिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करणारे आहे.

- स्त्रियांना एकात्मक श्रेणी म्हणून चित्रित करणे- पर्यावरण-स्त्रीवादी दृष्टीकोनातील प्रमुख समस्या ही आहे की ते स्त्रियांना एक एकात्मक श्रेणी म्हणून ठेवतात जी महिलांमध्ये वर्ग, जात, वंश इत्यादींनुसार भेद करण्यात अयशस्वी ठरते. लिंग व्यतिरिक्त वर्चस्व, ज्याचा महिलांच्या स्थितीवर देखील परिणाम होतो.
- विचारधारेवर अवाजवी ताण- विचारधारेवर अधिक भर देताना, पर्यावरणीय स्त्रीवाद आर्थिक आणि राजकीय सत्तेच्या वर्चस्वाच्या गैर-वैचारिक स्रोतांकडे दुर्लक्ष करतो.

- आवश्यकतावादी आणि ऐतिहासिक- पर्यावरण-स्त्रीवाद जो जैविक निर्धारवादावर स्त्रियांच्या वर्चस्वाचा शोध घेतो तो अनिवार्यतेच्या स्वरूपाचे किंवा अपरिवर्तनीय स्त्री साराच्या कल्पनेचे पालन करतो असे दिसते. अशी भूमिका या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करते की निसर्ग, संस्कृती आणि लिंग ऐतिहासिकदृष्ट्या वेळ आणि स्थानानुसार तयार केले जातात.
- भौतिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष- पर्यावरणीय स्त्रीवादाची संकल्पना स्त्रियांच्या निसर्गाशी असलेल्या भौतिक संबंधांवर इतर लोक या संबंधाकडे काय पाहतात याच्या उलटमूक आहे.

आजकाल सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांचा सहभाग आहे. विशेषतः प्रदूषण प्रतिबंध, संरक्षण, संरक्षण आणि पर्यावरणाचे संवर्धन या बाबतीत स्त्रिया पुरुषांपेक्षा पुढे आहेत. "चिपको आंदोलन" पासून "नर्मदा बचाव आंदोलन" पर्यंत विविध पर्यावरणीय चळवळींमध्ये महिलांच्या सहभागावरून हे सिद्ध होऊ शकते.

स्त्रिया पर्यावरणाच्या संरक्षणात सक्रियपणे सहभागी होत असल्या तरी पर्यावरणविषयक धोरणे तयार करणे, नियोजन करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे यामध्ये त्यांचे योगदान कमी आहे. महिलांच्या सहभागाशिवाय पर्यावरण कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकत नाही. त्यांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय शाश्वत विकास साधणे अशक्य आहे. माहिती आणि शिक्षण, विशेषतः विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि अर्थशास्त्र या क्षेत्रांमध्ये त्यांचा प्रवेश वाढवून पर्यावरणविषयक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची महिलांची क्षमता सुधारण्याची गरज वाढत आहे. विकास नियोजन आणि धोरण निर्मितीमध्ये महिलांच्या सहभागाचा अभाव दीर्घकालीन पर्यावरण व्यवस्थापन आणि संरक्षण आणि शाश्वत विकासाच्या प्रगतीवर देखील परिणाम करतो.

शाश्वत विकासासाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हस्तक्षेप महिलांच्या पर्यावरणीय गरजा लक्षात घेऊन, शाश्वत उपजीविकेला प्रोत्साहन देण्यासाठी, नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि पर्यावरणविषयक निर्णय घेण्यामध्ये महिलांचा न्याय्य सहभाग आणि वैचारिक अधिकार सुनिश्चित करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेला आहे. या गरजा आणि हितसंबंधांची पूर्तता करण्यात त्यांच्या समुदायातील निर्माते अयशस्वी झाल्यामुळे महिलांच्या अन्न, घरगुती गरजा आणि स्वतःसाठी आणि त्यांच्या कुटुंबासाठी उत्पन्न, नैसर्गिक वातावरणाचा शाश्वत वापर करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर आणि पर्यावरणीय निर्णय म्हणून त्यांच्या न्याय्य सहभागावर नकारात्मक परिणाम होईल.

१०.७ सारांशः

महिला चळवळ १९७५ पासून एक गतिशील शक्ती म्हणून उदयास आली आहे, ज्यामध्ये अनेक स्वायत्त गटांनी प्रवेश केला आणि महिलांना तोंड द्यावे लागणारे दडपशाही आणि शोषणाचे जवळजवळ सर्व प्रश्न हाती घेतले. समकालीन महिला चळवळ ही सर्वात स्पष्ट आणि सार्वजनिक क्षेत्रात माहिती असणारी चळवळ आहे. हुंडाबळी, कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, कोठडीतील हिंसाचार हे महिलांच्या विविध चळवळींचा आधार बनले आहेत.

याव्यतिरिक्त, चळवळींनी तिच्या भाषेत आणि विश्लेषणामध्ये पितृसत्ता, स्त्रीवाद आणि श्रमांचे विभाजन यासारख्या संकल्पनांचा पुन्हा परिचय करून दिला.

आधुनिक भारतातील चळवळींची
लैंगिकदृष्ट्या चर्चा, समकालीन महिला
चळवळ, जागतिक स्त्रीवाद आणि
समकालीन ट्रेंड्स/ कल

सत्तरच्या दशकाच्या मध्यापर्यंतच्या समकालीन महिला चळवळींमध्ये लैंगिक समानतेसाठी कायद्याच्या अंमलबजावणीतून उद्भवलेल्या आत्मसंतुष्टतेच्या घटकाचे वैशिष्ट्य आहे.

बहुसांस्कृतिक आणि जागतिक स्त्रीवाद हे स्त्रीवादासमोर एक मोठे आव्हान आहे की स्त्रियांना त्यांच्यात फरक असूनही, त्यातून आणि कसे एकत्र करायचे. सर्वसाधारणपणे, बहुसांस्कृतिक आणि जागतिक स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांना विविधतेत एकता साधण्याचे दोन मार्ग दिले आहेत. प्रथम मार्गात बहीणभाव किंवा मैत्रीसाठी कार्य करणे समाविष्ट आहे. इतर मार्ग म्हणजे इतर स्त्रियांचे जीवन कसे आहे याची कल्पना करण्याचा प्रयत्न करणे आणि एखाद्याला कितीही धोका असला तरीही फरक सहन करणे.

आधुनिक प्रवृत्तीमध्ये आपण पाहू शकतो की स्त्रिया पर्यावरणाच्या संरक्षणात सक्रियपणे भाग घेत आहेत. तथापि, पर्यावरणीय धोरणे तयार करणे, नियोजन करणे आणि अंमलबजावणी करणे यामध्ये त्यांचा सहभाग अजूनही कमी आहे. महिलांच्या सहभागाशिवाय कोणताही पर्यावरणीय कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकत नाही आणि महिलांच्या पूर्ण सहभागाशिवाय शाश्वत विकास साधता येणार नाही हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा

४. पर्यावरणीय स्त्रीवाद म्हणजे काय?

१०.८ प्रश्न

१. समकालीन काळात स्त्री चळवळीचे स्वरूप, गतिशीलता आणि रचना स्पष्ट करा.
२. महिला चळवळ आणि विकास अजेंडा यावर चर्चा करा.
३. १९७५ पासून भारतातील महिला चळवळीची ठळक वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाका. तिचे पुनरुत्थानासाठी काय आहे?
४. जागतिक स्त्रीवादाच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.
५. तुम्हाला पर्यावरणीय स्त्रीवाद म्हणजे काय समजले? पर्यावरणीय स्त्रीवादावरील वैकल्पिक दृष्टीकोनांचे गंभीरपणे परीक्षण करा.
६. पर्यावरणीय स्त्रीवाद म्हणजे काय? पर्यावरणीय स्त्रीवादाच्या समस्या आणि मर्यादा बाहेर सांगा?

१०.९ संदर्भ:

Agnes, Flavia. (2001). Law and Gender Inequality, New Delhi: Oxford University Press.

Aggrawal, Bina. 1999. Gender and legal rights in landed property in India, Kali for Women, New Delhi.

Desai N. and Krishnaraj M. (1980). Women and Society in India (2nd revised edition), Ajanta Publication, Delhi.

Kamala Devi Chattopadhyay. (1975). The women's Movement - Then and Now' in Devaki Jain (ed.) Indian Women, Govt. of India.

Mukhopadhyay, Amites. (2012). Social Movements in India, Pearson Publications.

Rao, B. (1991). Dominant constructions of women Nature in Social Science and Literature. Capitalism. Nature, Socialism Pamphlet -.2.

Shiva Vandana. (1988). Staying Alive-Women, ecology and survival in India, Kali for women. New Delhi.

Turnitin Originality Report

Processed on: 20-Aug-2022 12:09 IST

ID: 1884643522

Word Count: 67329

Submitted: 1

Lingbhaav aani samaj By Amit Jadhav

Similarity Index	Similarity by Source
3%	Internet Sources: 2% Publications: 1% Student Papers: 3%

1% match (student papers from 02-Aug-2022)

Class: MA

Assignment: Industry Labour and globalization

Paper ID: [1878025496](#)

< 1% match (student papers from 12-Aug-2022)

[Submitted to University of Mumbai on 2022-08-12](#)

< 1% match (Internet from 25-Aug-2018)

<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2Fs1199-008-9501-8.pdf>

< 1% match (Internet from 21-Oct-2016)

<http://link.springer.com/article/10.1007/s1199-013-0281-4>

< 1% match (Internet from 04-Dec-2019)

https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-662-59044-7_16

< 1% match (Internet from 11-Apr-2021)

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311983.2020.1823598>

< 1% match (Internet from 04-Oct-2020)

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/12259276.2020.1748259>

< 1% match (Internet from 03-Oct-2020)

<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08941920600981272>

< 1% match (student papers from 02-May-2017)

[Submitted to University of Keele on 2017-05-02](#)

< 1% match (Internet from 18-Apr-2022)

<http://www.distanceeducationju.in/pdf/MA%20Sociology%20-III304%202019.pdf>

< 1% match (student papers from 22-Feb-2021)

[Submitted to Azim Premji University on 2021-02-22](#)

< 1% match (student papers from 27-Jun-2022)

[Submitted to Azim Premji University on 2022-06-27](#)

< 1% match (student papers from 19-Jun-2015)

[Submitted to Florida International University on 2015-06-19](#)

< 1% match (Internet from 06-Feb-2022)

<https://archive.discoversociety.org/2016/03/01/womens-studies-gender-studies-and-feminism/>

< 1% match (Internet from 22-Oct-2021)

<https://archpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13690-020-00402-5>

< 1% match (student papers from 21-May-2022)

[Submitted to Columbia Prep High School on 2022-05-21](#)

< 1% match (student papers from 24-May-2021)

[Submitted to University of Central Asia on 2021-05-24](#)

< 1% match (student papers from 13-Jan-2022)

[Submitted to Iowa State University on 2022-01-13](#)

< 1% match (Internet from 05-Nov-2009)

http://www.muse.uq.edu.au/subject_browse?subtopic=Oral+history

< 1% match (Internet from 13-Jan-2020)

<https://scitepress.org/Papers/2018/86805/pdf/index.html>

< 1% match (student papers from 22-Apr-2022)

[Submitted to Queensland University of Technology on 2022-04-22](#)

< 1% match (student papers from 21-Jun-2020)

[Submitted to Southern New Hampshire University - Continuing Education on 2020-06-21](#)